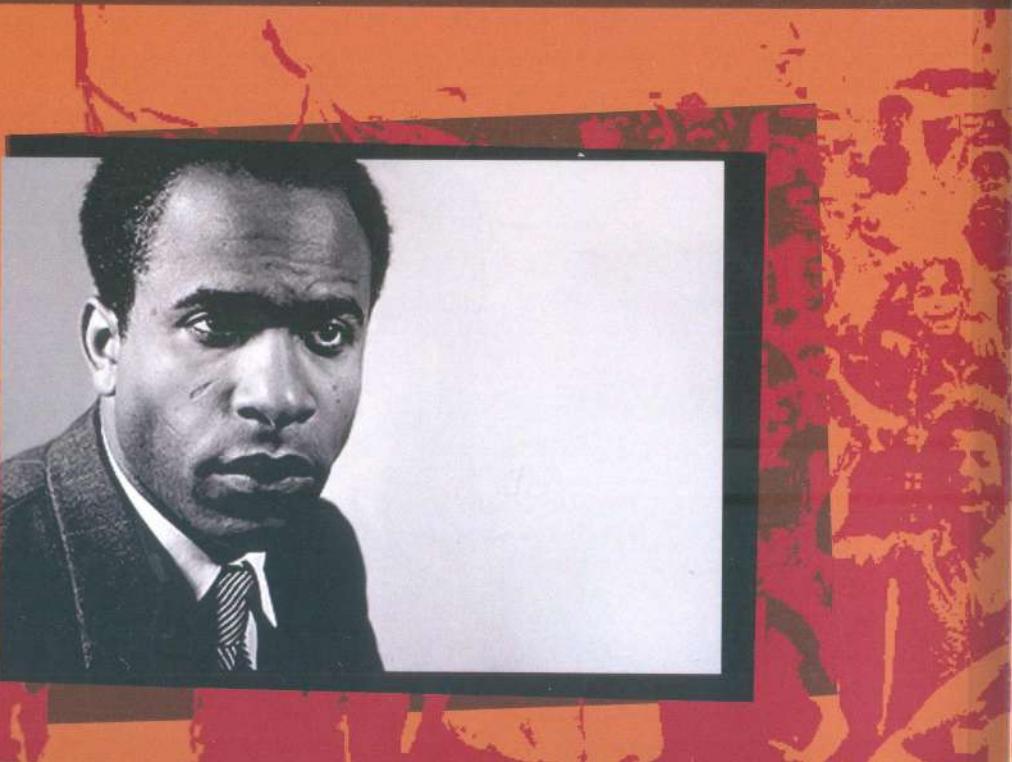
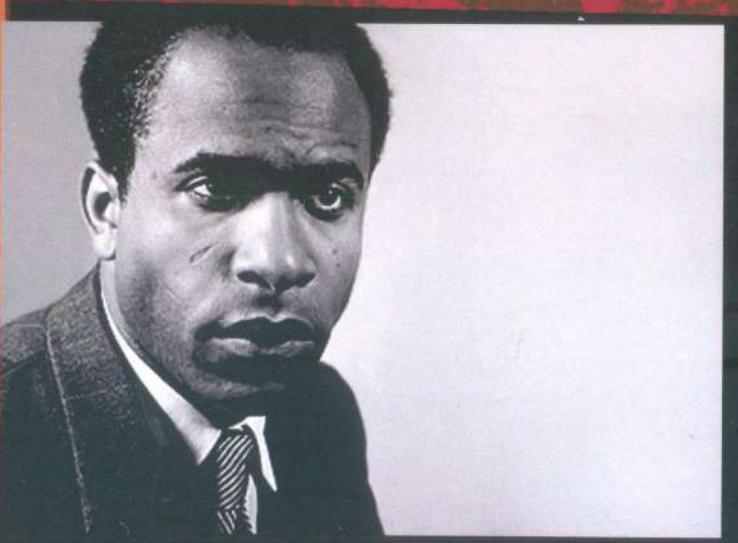


Франц Фанон (1925–1961) народився на острові Мартиніка (французьке володіння у Карибському морі) та вивчав медицину у Франції. 1953 року, здобувши диплом психіятра, він поїхав до Алжиру, де працював у клініці міста Бліда. Роком раніше побачила світ його перша книга «Чорна шкіра — білі маски», що містила гостру критику расизму та всеохопну аналізу, які наслідки матиме расизм для «чорних». Фанон підводив читача до думки, що характер психічних розладів людини залежить від ії належності до тієї чи тієї суспільної кляси, а шлях до успішного лікування розладів особистості пролягає через зміну суспільного ладу.

Невдовзі по прибутті до Алжиру Фанон приєднався до національного руху, а пізніше вступив до лав Фронту національного визволення. Через пильну увагу з боку поліції був змушений тікати до Тунісу, де працював у центрі психологічної допомоги партизанам, редакції головного друкованого органу Фронту — газети «Муджахід», а також був послем Алжирської революції закордоном. Фанон помер через лейкемію за кілька тижнів після виходу друком «Гнаних і голодних» — революційного маніфесту «третього світу». Авторові цієї видатної праці було 36 років. Okрім двох згаданих книжок він написав низку нарисів і статей, представлених у двох збірках — «П'ятий рік Алжирської революції» (1959) і «До африканської революції» (1964).

# ФРАНЦ ФАНОН

## ГНАНІ І ГОЛОДНІ



ФРАНЦ ФАНОН

ГНАНІ І ГОЛОДНІ

---

Чорна шкіра —  
білі маски

Frantz Fanon

Les damnés de la terre

Франц Фанон

Гнані і голодні

Серія «Чорна шкіра — білі маски»  
заснована 2016 року

Frantz Fanon  
LES DAMNÉS DE LA TERRE

Текст перекладено за виданням:

Frantz Fanon, *Les Damnés de la terre*, Paris: Éd. François Maspero, 1970 (petite collection Maspero)

Переклад з французької

### Фанон Ф.

Гнані і голодні / Франц Фанон; пер. з фр. — Київ: Вперед, LAT & K, 2016. — 227 с. — (Чорна шкіра — білі маски).

ISBN 978-617-7061-43-3

«Гнані і голодні» — найвідоміший твір алжирського революціонера Франца Фанона (1925–1961), написаний ним незадовго до смерті (автор помер від лейкемії). Фанон відомий передусім як теоретик революційного насилиства та популяризатор його терапевтичних властивостей, з яких можуть скористати пригноблені. Проте книга не обмежується проблемами збройної боротьби, бо охоплює багато тем: теорію клясового конфлікту в колоніях, революційний процес і рушійні сили суспільних перетворень у «третьому світі», майбутнє нових незалежних держав — колишніх колоній, правильну стратегію побудови «третім світом» стосунків із «першим світом», вза-ємозв'язок між боротьбою за національну культуру та національно-виз-вольною боротьбою тощо. Не лише байдужим є авторський революційний патос і беззастережне ставання з боку барикад пригноблених («гнаних і голодних»). Хоча Фанон писав свою книгу на матеріалі Африки 1950-х, уважному читачеві буде не тяжко побачити паралелі із новочасною історією України.

Книга стане в пригоді учасникам визвольних рухів, історикам, со-шіологам, філософам, а також всім, хто цікавиться новітньою історією і переймається громадсько-політичними проблемами.

ISBN 978-617-7061-43-3

© Éd. François Maspero, 1961  
© Вперед, переклад, покажчик,  
художнє оформлення, 2016  
© Пролстарі всіх країн, 2016

## 1 ЩОДО НАСИЛЬСТВА

Національне визволення, національне відродження, відродження державності чи співдружності — хоч як її називай, та деколонізація, це — завжди насильницьке явище. Хоч які прояви деколонізації узяти (міжособистісні стосунки, нова назва спортивного клубу, список запрошеніх на фуршет, персональний склад поліції та рад директорів національних або приватних банків), деколонізація, це — заміна одного «виду» людей на інший. Замінювано раптово, притом, і всеосяжно, вповні й доконано. Певна річ, можна кивати на появу нової нації, становлення нової держави, встановлення дипломатичних зносин, визначення політичної й економічної орієнтації. Проте ми вирішили розпочати з «чистого аркуша», себто від самого початку процесу деколонізації. Вага його в тому, що з самого першу жертви колонізації висувають вимогу мінімум — змінити суспільну структуру. Власне, саме докорінне переоблаштування суспільної структури свідчить про вдалий перебіг деколонізації. Цього переоблаштування прагнуть, до нього закликають і його вимагають, це — справа першорядної важливості. Потреба суспільних перетворень істнє — не усвідомлювана, притулмлена, неясна — в житті та свідомості колонізованих чоловіків і жінок. Водночас неминучість перетворень інший «вид» чоловіків і жінок сприймає як жахливе майбутнє. Цей «вид» — колоніатори.

Очевидно, що деколонізація, що має на меті переоблаштування світу на нових засадах, є програмою справедливої безладу, людської сутанії. Та все ж її не можна засягти мов з-під чарівної

палички, наслідком природного катаklізу або почерез замирення з ворогом. Як ми знаємо, деколонізація, це — історичний процес, себто її не можна збагнути і її годі належно осягнути, обриси деколонізації залишаться нечіткими, коли не бачити історичного руху, що надає їй форм і сповнює смісту. Деколонізація, це — зудар двох одвічно антагоністичних сил, що вони є продуктами своєрідного уречевлення, яке постало за колоніяльної системи й живиться нею. Уже перше зіткнення цих сил було позначене насильством, а їхнє співістнування, власне експлоатацію колонізованого колонізатором, уможливлює потуга гармат і багнетів. Колонізатор і колонізований — старі знайомці. І колонізатор має рацію, коли говорить, що знає «їх». Саме колонізатор *створив і продовжує творити* колонізованого. Свої права, себто свої статки, колонізатор отримав за допомогою колоніяльної системи.

Годі не завважити деколонізацію: вона безпосередньо пов'язана з людським буттям і докорінно змінює його, перетворюючи глядачів, що їм власна мізерія лягла тягарем на серце, на головних акторів, що пишаються у свіtlі променів Історії. Деколонізація надає особливого ритму, властивого новому поколінню людей, збагачує буття новою мовою і новим гуманізмом. Справді, деколонізація, це — твориво нової людини, що його не складеш на несоторенні сили: колонізоване «дещо» стає людиною, визволюючись.

Отже, деколонізація вимагає цілковито переглянути колоніяльний лад. Лапідарно і влучно її можна визначити почерез знаний вислів: «Останні стануть першими». Деколонізація стверджує ці слова і переводить їх у життя — тільки так деколонізація стає успішною.

Дійсність деколонізації як вона є, це — дійсність розпечених бомб і закривальних лез. Адже останні зможуть стати першими тільки наслідком вирішального та смертельного двобою між головними дійовими особами. Це палке бажання заступити останніх першими, а перших останніми, бажання допомогти останнім вишипитися, посунути — зашвидко, як на дечию думку — щаблями впорядкованого суспільства до вершечка слави може здійснитися лише коли засягти всіх засобів у борні, не гребуючи, звісно, й насильством.

Жадне суспільство, хоч яким примітивним воно є, неможливо цією програмою пошити в ніщо, якщо не бути ладним від самого першу перебороти всі труднощі. Колонізований, який має на оці цю програму й покладає собі перевести її в життя, завжди ладен вдатися до насильства. Од самого народження він розуміє, що цьому тісному, сповненому заборон світові можна кинути виклик лише через абсолютне насильство.

Колоніяльний світ, це — світ, розділений непросяжними перетинками. Очевидно, немає сенсу вкотре нагадувати, що є міста тубильців і міста європейців, школи для тубильців і школи для європейців, так само як і згадувати заяви про *апартгейд* у Південній Африці. Проте якщо ми ретельно проаналізуємо цей поділ на відокремлені одна від одної зони, то ми хоча б усвідомимо деякі з характеристичних рис, притаманних цьому поділові. Такий підхід до колоніяльного світу, до його організації, до його географії дозволить нам окреслити його кордони, вздовж яких буде перетворено деколонізоване суспільство.

Колоніяльний світ — розчахнений світ. Кордон, переділ позначені в ньому казармами та поліційними відділками. У колоніях офіційним і повноважним співрозмовником колонізованого, речником колонізатора та системи пригноблення загалом є жандарм або салдат. У суспільствах капіталістичного типу освіта (релігійна або світська), формування моральних норм, передаваних від батька до сина, взірцева чесність службовика і його вірність, уstanовані по п'ятдесятьох роках хорошої роботи, любов, що випливає з гармонійних стосунків і мудrosti, — всі ці естетичні вияви поваги до чинного ладу створюють навколо експлоатованого атмосферу підпорядкування і придушення, що влегшує роботу салдатам і поліції. В капіталістичних країнах експлоатованих од владі відокремлюють тисячі посередників — моральні проповідники, «експерти», «плутаники». Та в колоніяльних регіонах із колонізованим контактиують жандарм і салдат: їхня присутність безпосередня, втручення — пряме й повсякчасне, якщо колонізований потикнеться деінде, його привітають напалмом і кийками. Ми бачимо, що представники влади вживають мови самого тобі насильства. Представник влади не полегшує гноблення, не ховасного панування над гнобленим: навпаки, демонструє насильство з чистою

душею, уважаючи себе за миротворця. Посередник несе насильство до будинків та у свідомість колонізованого.

Території проживання колонізованих і колонізаторів не дозволяють одна одну. Їх розташовано поруч, але вони не творять жадної єдності. Улягаючи правилам аристотелівської логіки, вони є взаємовиключними: примирення неможливе, адже одне з понять зайве. Місто колонізатора, це — солідне місто, зведене з каменю й сталі. Його добре освітлено й заасфальтовано, його смітники містять дивовижний мотлох, що його колонізовані в очі не бачили й не снили ним. Колонізатор завше зобутий, а напівоголеними його ноги можна бачити хіба що на пляжі, та ти не годен розглядіти їх, оскільки наближатися до нього впритул заборонено. Добре взуття захищає ноги колонізатора, а вулиці його міста стрімкі й не бугристі. Місто колонізатора — сите та ліньюче місто, його черево завжди напхано купою солодких найдків. Місто колонізатора — місто білих, чужинців.

Місто колонізованого або ж тубільне місто, негритянське село, медіна, резервація, це — паскудна місцина, де живуть люди без репутації. Тут народжуються абіде і абияк і так само вмирають, бозна від чого, і нікого це не обходить. Людей напхано, халупи туляться одна до одної. Місто колонізованого — голодне місто, йому бракує хліба, м'яса, взуття, вугілля, світла. Місто колонізованого — приземкувате місто, воно вкліяло навколошках, лежить долілиць. Це місто негрів, місто тюбанів. Колонізований кидає на місто колонізатора ласим, заздрим оком. Мріє про володіння. Володіти всім: столом колонізатора, його ліжком (ба навіть його жінкою). Колонізованого беруть зазdroщі. Колонізатор зауважує це, коли спадає очима на погляд колонізованого, і ніколи не тратить пильності: «Вони хочуть посісти наше місце». Тому правда: немає жадного колонізованого, котрий би не мріяв хоча б на день посісти місце колонізатора.

У цьому світі, розділеному непроникними перетинками, у цьому розчахненому світі, живуть ріжні види. Своєрідність колоніальних умов полягає в тім, що економічна дійсність, нерівність, прірва між ріжними способами життя не можуть заховати реалій людського життя. Коли потрапити безпосередньо в колоніальне середовище, можна бачити, що належність до тієї чи тієї частини світу визначає належність до того чи того виду, до тієї чи тієї ра-

си. Економічний базис у колоніях є заразом і надбудовою. Причина є наслідком: багатий, бо біль; біль, бо багатий. Тим-то марксистська аналіза має бути гнуцкішою, коли заходить за колоніальні питання. Самого перегляду теорії докапіталістичного суспільства, так добре викладеної Марксом, буде замало. Селянин-кріпак у принципі відріжняється від лицаря-землевласника, але щоб узаконити цю ріжницю, слід покликатися на божественне право. Проте іноземець, прибувши до колонії з-поза моря, накидає власну персону, вдавшися до помочі гармат і машинерії. Попри улягання йому тубільців і гарбання їхньої власності колонізатор все одно лишається чужинцем. «Правлячу клясу» не характеризувати лише заводами, нерухомістю чи рахунком у банку. Перш за все правляча кляса, це — люди, що примандрували з-за кордону, прибули, відмінні від тубільців, «инші».

Насильство, що воно визначало устрій колоніального світу, надавало темпу неперервному руйнуванню соціальних форм життя тубільців і вщент знищило тамтешню систему економічних зв'язків, звичай людей й їхню одежду, — право на нього буде об'явлене колонізованими, коли їхні маси, вирішивши власноруч творити історію, увірвуться до заборонених міст. Рознести колоніальний світ на друзки, вибити колонізаторів до ноги — відтепер це плян дій, дуже конкретний, зрозумілий і приступний усім з колонізованого народу. Руйнування колоніального світу не означає, що після знищення кордонів між двома ворожими територіями буде споруджено дороги та встановлено зв'язок. Руйнація означає радикальне знищенння міста колонізаторів: його треба увіграти під землю чи взагалі викинути з країни.

Виклик, що його колонізований світ кидає колоніальній системі, не є високою балачкою, де наводять аргументи і заперечують їх, висуваючи контрапротиви. Це є не міркування щодо універсальних цінностей, але наполегливі ствердження самобутності власного світу. Колоніальний світ є маніхейським. Колонізаторові мало фізично обмежити території колонізованого за допомогою поліції та жандармерії. Немовби для того, аби задемонструвати нам всеохопність експлоатації тубільців і їхніх земель, колоніза-

тор представляє колонізованого як своєрідне втілення зла<sup>1</sup>. Колонізоване суспільство описане не просто як суспільство, позбавлене цінностей. Колонізаторові мало стверджувати, що цінності залишили колонізований світ чи радше що колонізований ніколи не мали їх. Тубільця оголошують нечулім до моралі; він не просто геть позбавлений моральних настанов і орієнтирів — він є ходячим запереченням всяких цінностей. Він — маймо мужність у цьому зізнанні — ворог цінностей. У цьому сенсі він — абсолютне зло. Він — корозія, що роз'їдає все, що є навколо; він — причина деградації естетики та моралі; він — посланець зла, несвідоме, але смертоносне знаряддя сліпих сил. Тим-то мсьє Мейер привласнив собі право цілком серйозно заявляти у Національних зброях Франції, що не можна приижувати Республіку аж так, щоби дозволяти алжирцям потрапити в неї. Цінності спаскуджаються і стають чи не отруйними, щойно їх торкнеться колонізований народ. Звичаї колонізованого, його традиції, його міти — надто його міти — є ознакою духовної мізерії, доказом вродженої моральної зіпсутості. Отже, як паразитів і збудників зарази знищують за допомогою ДДТ, так само слід християнством придушити ересь, дики інстинкти, зло в його заплоді. Зменшення смертей від жовтої лихоманки і поширення християнства є складовими одного процесу. Але тріумфальні звіти з місій насправді свідчать про величезну кількість бактерій відчуження, занесених у колонізований народ. Я говорю про християнську релігію, і тут нема чому дивуватися. Церква у колоніях, це — церква білих, церква чужинців. Вона кличе колонізованого не на божий шлях, а на шлях білої людини — хазяїна, гнобителя. І, як відомо, у цій історії багато покликаних, та мало обраних.

Іноді це маніхейство сягає свого логічного завершення і дегуманізує колонізованого. Кажучи просто, воно обертає колонізованого на тварину. Справді, коли колонізатор говорить про колонізованого, він висловлюється наче зоолог, вживаючи специфічних термінів. Рухи людей жовтої раси колонізатор порівнює з рухами рептилій; він завважує сморід і бруд тубільного міста, не поминає увагою зграї тубільців, дитяче кодло, метушню, кривлян-

<sup>1</sup> Як влаштовано цей маніхейський світ, ми показали у кн.: *Peau noire, masques blancs* [Чорна шкіра — білі маски], édition de Seuil, 1952.

ня. Щоразу, коли колонізатор хоче дібрати влучне слово, щоби достеменно описати те, що він бачить у колоніях, на думку йому спадає бестіярій із його звірима. Європейці загалом не скаржаться на вбогу фантазію її брак образних висловів. Але колонізований, свідомий задумів колонізатора та закидів у бік «кольорових», одразу здогадується, про що той думає. Це стрімке зростання населення, ці істеричні маси, ці нелюдські обличчя, ці оброслі салом безформні тіла, це море людських голів без кінця-краю, ці діти (здастесь, всіма покинуті та забуті), це лінівство, що виляглось і повиверталось на сонці, це рослинне існування — оце лексика колонізатора. Генерал де Голль говорить про «жовті юрми», а мсьє Моріяк — про незчисленні племена чорних, коричневих і жовтих, що от-от виповнять його землю. Колонізований знає це та кпинить щоразу, як чус від свого близнього, що він подібен до тварюки. Бо знає, що він не тварюка. І саме тоді, усвідомивши власну людськість, він починає ладувати зброю своєї майбутньої перемоги.

Щойно колонізований вгризається у вудила і рветься з рук, загрожуючи колонізаторові, його доручають добрим душам, що вони на «симпозіумі з культурних питань» розповідатимуть йому про особливості та переваги західних цінностей. Проте щоразу, коли мова заходить за західні цінності, колонізований напружується, його сіпає і корчить. Під час деколонізації колонізованих закликають бути розважливими. Їм пропонують солідні цінності, їм наполегливо роз'яснюють, що деколонізація не має означати відбіг у розвитку: треба спиратися на випробувані часом, поважні, престижні цінності. Проте незрідка буває, що коли колонізований чує балачки про західну культуру, він тягне руку до мачете чи бодай упевніється, що він при цій зброй. Глум, що супроводить встановлення верховенства «білих» цінностей, і агресивність, що з нею протиставлюють нові цінності способові життя та мислення колонізованих, привели до того, що колонізований раз-у-раз глузує, коли їх згадувано за його присутності. За колоніяльних умов колонізатор покидає виховувати колонізованого тільки тоді, коли той голосно та недвозначно визнає перевагу цінностей білих. Під час деколонізації колонізованиі маси глузують з цих цінностей, понижують їх, почувають до них огиду.

Зазвичай цього не завважують, тому що під час деколонізації деякі колонізованиі інтелектуали налагоджують з буржуазією ко-

лонізаторської країни діялог. Протягом цього періоду тубільне населення сприймано як безформну масу. Тих небагатьох місцевих, що з ними буржуазія країни-колонізатора вже зазнайомилась, замало, щоби змінити усталений погляд і змусити пильніше придивлятися до деталів. Однак під час визволення колонії з-під влади більш буржуазія з гурту колоністів гарячково шукає контактів з «елітами» колонізованих. Саме з ними вона розпочинає славнозвісний діялог про цінності. Щойно колонізаторська буржуазія усвідомлює неспроможність панувати над колонізованими країнами й надалі, вона вирішує дати своєрідний ар'єргардний бій на полі культури, цінностей, техніки тощо. Проте слід затяжити собі, що переважна більшість колонізованих ніколи не чули ані про культуру, ані про техніку. Для колонізованого народу цінністю є передусім земля, адже вона зрозуміла й конкретна: земля дає хліб і, звісно, гідність. Але ця гідність не подібна до «людської» гідності. Колонізований і гадки не має про цей людський ідеал. На власній землі він бачив самі лише безпідставні арешти, побиття, голод. І жадного разу жаден проповідник, жаден священик не прийняв кари за нього і не заламав із ним свій хліб. Для колонізованого бути моральним означає примусити колонізатора шануватися та покласти край виставній жорстокості, словом, забрати колонізатора геть з-перед очей. Відомий принцип загального рівноправ'я буде втілено у колоніях тоді, коли колонізований проголосить, що він є рівний з колонізатором. Але це лише засновок — він ладен битися за те, щоби вивіщитися над колонізатором. Та насправді він уже вирішив заступити колонізатора, посісти його місце. Як бачимо, руйнується весь матеріальний і моральний світ. Інтелектуал, що він уже встиг перейняти абстрактні універсальні цінності колонізатора, обставатиме за мирне співжиття колонізатора й колонізованого в новому світі. Засвоївши собі колоніалізм з усіма його способами мислення, він не здатен зрозуміти, що колонізатор не має охоти залишатися по знесенню колоніальної системи, щоби співістнувати з колишнім колонізованим. Невипадково ще до початку переговорів між алжирським і французьким урядами «ліберальна» европейська меншість уже викладає свою думку: вона вимагає подвійного громадянства — не більше не менше. Та коли хтось вивчає це питання абстрактно, колонізатора примушують чинити цілком конкретно — скочити в безвість. Нема де правди

діти: колонізатор достеменно знає, що пишним фразам годі заступити дійсність.

Отже, колонізований усвідомлює, що його життя, його дихання, його серцебиття є такими самими, як і в колонізатора. Він усвідомлює, що шкіра колонізатора вартує не більше за його власну. Треба зазначити, що це відкриття трусоне світом. Наслідком його народжується нова, революційна певність колонізованого. Коли мое життя справді має таку саму вагу, що й життя колонізатора, то погляд білого більше не змушує мене зінчуватися, не змушує мене прикипіти до місця, від його голосу я більше не млію застрашено. Досі я не знат, на яку ступити, коли бачив його. Та тепер мені просто начхати на нього, його думка аж ніяк мене не обходить, та ще й на нього чигають такі пастки, що небавом він чкурне геть.

Як ми вже зазначали, колоніальним умовам притаманна дихотомія, що її знати в усьому світі. Деколонізація гуртує світ, що прагне подолати розбіжності та об'єднатися на національному або часом на расовому ґрунті. Знати терпкі слова сенегальських патріотів щодо маневрів президента Сенгора: «Ми вимагали африканізації керівних кадрів, і от Сенгор африканізує європейців». Це означає, що колонізований визначає початок деколонізації так: якщо останні не стали першими — деколонізації нема, і край.

Але колонізований інтелектуал коригує цю вимогу, дбаючи за свій інтерес: він хоче обійтися керівні посади, мати роботу технічного фахівця або провідного спеціяліста. На пересічного колонізованого це кумання виглядає на саботаж; справді, повсюдно чути нарікання: «Якби ж то знатя, що поведеться так! Чи ж варто було виборювати незалежність?»

У колонізованих регіонах — там, де точилася справжня боротьба за визволення, де народ стікав кров'ю і де етап збройної боротьби тривав досить довго, щоби інтелектуали стали на бік простолюду, — ми є свідками правдивого знесення надбудови, запозиченої цими інтелектуалами в колонізаторській буржуазії. Пóчерез університетських професорів колонізаторська буржуазія самозакохано проголосила, що базові цінності лишаються незмінними попри всі помилки, що їх припускаються люди, й міцно закарбувала це в свідомості колонізованого. Базовими, певна річ, є західні цінності. Колонізований інтелектуал повірив у цей посту-

лят, у цю нехитру аргументацію без обґрунтування, і відтоді десь у потасмному куточку його свідомості причайвся цербер, що стоїть на чатах греко-латинської цивілізації. Проте під час визвольної боротьби, коли колонізований інтелектуал поновлює зв'язок з власним народом, оприявиюється сутність страшного собаки: велет є іграшковим, він — пап'є-маше. Всі цінності середземноморської культури — тріумф гуманізму, просвітництва та краси — стають безживною, безбарвною марнотою. Всі розмови стають навіть не балачками — купкою мертвих слів. Цінності, що мали нібито ушляхетнювати душу, є нікчемними, бо аж ніяк не стосуються конкретної боротьби, що в ній бере участь народ.

Передусім це стосується індивідуалізму. Колонізований інтелектуал дізнався від своїх хазяїв, що насамперед має стверджуватися примат особистості. Колонізаторська буржуазія затуркала його, і він забрав собі в голову, буцімто добрим є лише суспільство, що його складають індивіди, кожен з яких ізольований у своїй суб'ективності, — суспільство, де багатством є хіба розмаїтість поглядів. Але колонізований, що йому пощастило зануритися у визвольну боротьбу, скоро зрозуміє брехливість цієї теорії. Організаційні форми боротьби промовлятимуть до нього геть по-іншому. «Брат», «сестра», «товариш», це — слова, що колонізаторська буржуазія їх заборонила, тому що для неї брат, це — її гаманець, а товариш — вдалий гешефт. Колонізований інтелектуал переживає своєрідне автодафе, знищуючи своїх колишніх кумірів: егоїзм, пиху, дитинну затятість того, хто останнє слово завжди хоче сказати сам. Цей колонізований інтелектуал, роздушений і розбещений культурою колонізатора, згодом відкриє для себе вагу сільської громади, згуртованість народних комітетів, надзвичайну плідність роботи мешканців кварталу та зборів політичного осередку. Відтепер справа кожного завжди буде справою всіх: або солдати Іноземного легіону викриють і *вб'ють їх усіх*, або *всі вони врятаються*. «Кожен сам собі сам» — ту нехитру атеїстичну формулу спасіння не вживано за цих умов.

Останнім часом багато говорено про самокритику; але чи вам відомо, що самокритика — витвір африканців? За тамтешньою традицією суперечки, що вони заходять у селі, треба вирішувати відкрито, про що б не йшлося — чи то про збори джамаатів у Північній Африці, чи то про наради в Західній Африці. Звіс-

но, це є публічний акт самокритики, позначений іронією та самоіронією, адже вся громада в доброму гуморі; зрештою, всі прагнуть одного — замирення. Хитромудрість, мовчазність, непевність, почуття утаємничості, змовництво — цього інтелектуал позбувається мірою занурення в народ. А й справді, маємо підстати говорити про те, що спільнота перемагає: вона випромінює своє світло, свій розум.

Але іноді деколонізація відбувається в регіонах, що їх визволюна боротьба не досить розрухала; і ми бачимо тих самих інтелектуалів, що й досі: всевід, хитрунів, облудників. Їхня поведінка та купований в колонізаторської буржуазії розум не змінюються. Вчора вони були улюбленицями колоніялізму, сьогодні — національної влади; та, як і доти, вони організовують розкрадання усіх національних багатств. Вони, не маючи жалю, ввищуються через махінації і взаконений грабунок: імпортно-експортні операції, товариства із обмеженою відповідальністю, біржові спекуляції, фаворитизм — і все це тоді, коли нація зубожіє! Вони без угаву торочать про потребу націоналізувати торгівлю — буцімто щоби забезпечити гарантований доступ до ринків і щоби потурбуватися про місцевих підприємців. Та їхня доктрина проголошує доконану необхідність націоналізувати розкрадання національних багатств. Коли нація животіє, змушенна заощаджувати на всьому, їй скоро уривається терпець і вона вдається до насильства, щоби покласти край цьому віртуозному грабункові. Бідний і незалежний народ в умовах сучасної Африки й на тлі подій у світі швидко ступою набуває суспільної свідомості. Незабаром це зрозуміють навіть дрібні індивіуалісти.

Щоб засвоїти культуру гнобителя та знатися на ній, колонізований мав опанувати деякі інтелектуальні здобутки колонізатора — приміром, запозичити спосіб мислення колонізаторської буржуазії. Тут дається відмінний приклад неспроможності колонізованого інтелектуала до діялогу: коли він опиняється віч-на-віч з метою чи ідеєю, він не може пожертувати власною персоною. З іншого боку, коли він опиняється у лавах свого народу, його зачудовують сумлінність і ширість простолюду. Щоправда, тут він ризикує впасти у вульгарне народництво й обернутися на егекала, що притакує на будь-яку думку народу та підносить її як конечну істину. Проте ані фелах, ані безробітний, ані голодний на істину не

претендують: вони вже своєю суттю є істиною, а тому годі запевняти всіх у ширості.

Коли поглянути безстороннім оком, то інтелектуал у цей час поводиться як простісінський опортуніст. Фактично він так само лицемірить, як робив досі. Народ же ніколи не відштовхував його, не заводив у безвихід. Народ вимагає лише одного — об'єднати всі ресурси. Колонізований інтелектуал запізно долучається до руху народних мас, позаяк він напрочуд прискіпливий. Не треба думати, що народ позбавлений аналітичного мислення: люди полюбляють ріжноманітні тлумачення й пояснення, вони захопливо слідкують за викладом міркувань, адже хочуть знати керунок. Але колонізований інтелектуал, починаючи спілкуватися з простолюдом, приділяє забагато уваги незначному і примудряється забути про власне мету боротьби — поразку колоніалізму. Захоплений ріжноманітними сторонами борні, він прикипає до локальних завдань, які виконує завзято і майже завжди вкрай урочисто, та він не годен охопити весь процес. Цю страшну бетономішалку, якою є народна революція, він прагне поклясифіковати, спеціалізувати, знайти в ній відгалуження. Відповідаючи за конкретну ділянку фронту, він часом тратить цілість усього руху, й за незначної поразки його поймають сумніви й розpac. Люди ж поводяться інакше, від самого початку дивляться на речі ширше. Їх турбує конкретні проблеми: як здобути собі землю й хліб? Очевидно, що, виборюючи землю й хліб, можна вдаватися до будь-яких засобів. І вони роблять це вперто й фанатично. Ці їхні риси (позірна обмеженість, вузькозорість) зрештою слухні, адже вони є продуктивними та дієвими.

Треба зважити і на проблему визначення істини. За всіх часів усі народи вважали за носіїв істини лише одноплеменців. Жадна конечна істина, жадні міркування про чисті душі не захищають цього. На брехню про колоніальну ситуацію колонізований відповідає брехнею. Він щирій зі співвітчизниками — і роздратований і потайливий з колонізаторами. Істинним є те, що прискорює розпад колоніальної системи й сприяє народженню нації. Істинним є те, що захищає тубільців і шкодить іноземцям. У колоніальній ситуації немає правильної і неправильної поведінки: добре те, що робить *їм* зле.

Отже, ми бачимо, що маніхейство — головний чинник колоніального суспільства — не змінюється і за деколонізації. Це означає, що колонізатор будь-що буде ворогом, антагоністом, тим, кого доконче треба винищити. Гнобитель на батьківщині започатковує рух, що прямує до встановлення панування на інших землях, до грабунку та експлоатації тубільців. З іншого боку бачимо колонізованого, скulenого і окраденого, котрий скількимога підтримує неперервність цього руху, що він зв'язує береги колонії із палацами та доками метрополії. Тут погідна безвітряна днина, колихання пальмового листя на тлі безхмарного неба, морські хвилі накочуються на берег, сировину несуть в трюми кораблів, що взаємною присутністю колонізатора на цій землі; тим часом скопцюблений колонізований — радше мертвий, ніж живий — спить і снить про те саме. Колонізатор творить історію. Його життя, це — епос, Одисея. Він є першопочатком: «Це ми створили цю землю». Він — першопричина буття: «Якщо ми підемо, все буде втрачено — ця земля повернеться у середньовіччя». Протистоять йому вкляклі на місці істоти, майже знищенні лихоманкою, малярією та «дідівськими звичаями»; їхні скам'янілі тіла творять фундамент небаченого динамізму колоніального торгашества.

Колонізатор творить історію, і він знає про це. Повсякчас покликаючись на історію метрополії, він чітко дає зрозуміти, що він продовжує цю метрополію своєю особою. Отже, історія, яку він пише, є історією не країни, яку він грабує, а історією його власної нації, оповіддю про те, як вона відбирає, гвалтує й приречує на голод. Колонізований подолає скам'янільність, на яку його роковано, тільки коли покладе край історії колонізації, покладе край історії грабунку й започаткує історію власної нації — історію деколонізації.

Світ, розділений глухими перетинками, маніхейський, нерухомий світ пам'ятників: пам'ятник генералові-переможцю, пам'ятник інженерові-будівничому мостової споруди. Самовпевнений світ — його брила ламає карк тим, чию шкіру збасманено кийками й збатожено. Оце він — колоніальний світ. Тубілець — затурканана істота, апартгейд — ріжновид «зонування» колоніального світу. Найперше, що засвоює тубілець: треба шануватися. Знай, свине, своє лігво. Отому тубілець снить про м'язи, рух, напад. «Мені насnilося, що я стрібаю, пливу, біжу, деруся вгору».

«Мені наснилося, що я зареготовався й миттю перехопився через річку, а мене переслідували ватаги машин, що насідали мені на п'яти, але не наздогнали». За колоніяльного періоду колонізований визволяється щоночі з дев'ятої вечора до шостої ранку.

Агресивність, що вона сповнює мозок і м'язи колонізованого, спершу спрямовано на інших колонізованих. Негри б'ються між собою, а поліцейські та судді не знають, як зарадити цьому незвичному сплескові злочинності серед північноафриканців. Далі ми побачимо, як треба розуміти це явище<sup>2</sup>. Колоніяльний устрій тримає колонізованого у стані постійної напруги. Світ колонізатора є ворожим світом, що сповнює огиди й викликає заздрість увідночас. Ми бачили, що колонізований завжди mrіє посісти місце колонізатора — не стати колонізатором, а замінити його. Цей ворожий, репресивний, агресивний світ вигриває колонізовані маси, але при цьому видається їм не пеклом, від якого хочеться бути якнайдалі, а раєм — поблизуки, але з високими порогами, бо сторожа не дріма.

Колонізований ніколи не втрачеє пильності: спантеличений і заскочений численними знаками колоніяльного світу, він ніколи не бував певен, чи вже перейшов межу, чи ще ні. У світі, облаштованому колонізатором, на колонізованого поширюється презумпція винуватості. Але колонізований не вважає себе за винного; це не провіна, а радше ріжновид прокляття, щось на кшталт Дамоклового меча. Однаке на дні серця колонізований є анархістом, що не визнає над собою жадної влади. Над ним панують, але його не приручили. Його принизили, але не переконали у власній меншовартості. Він терпляче чекає, коли колонізатор відішле свою охорону, щоби заатакувати його. Його м'язи завжди напоготові, завжди тремтять від притлумлюваного напруження. Не можна сказати, що він застрашений чи нажаханий. Насправді він чекає на сліщний момент, аби замість здобичі стати мисливцем. Колонізований, це — переслідуваний, який mrіє стати переслідувачем. Символи влади — жандарми, сурма в казармі, військовий парад і прапор на вежі — зупиняють і збуджують його водночас. Вони мають на увазі не лише «стій, не руш!», а й «добре наготовй свій удар!». Справді, навіть якщо колонізованому вдається заснути, за-

<sup>2</sup> Див. главу 5. Коловіяльна війна та психічні розлади.

бутися, пиха колонізатора та його опанованість міцю колоніяльного ладу нагадають йому, що велике протистояння не можна відсувати на безвік. Прагнення посісти місце колонізатора допомагає підтримувати тонус м'язів. Відомо, що у певних емоційних станах перешкода тільки посилює бажання діяти.

Відносини «колонізатор — колонізований» є співвідношенням мас. Чисельний перевагі колонізатор протиставляє власні сили. Колонізатор — ексгібіціоніст. Турбота про власну безпеку змушує його повсякчас нагадувати колонізованому: «Я твій хазяїн! Я тут господар! Корись мені!». Підтримувана цими гучними заявами лють колонізованого не вищає, але він стримує її до часу. Колонізованого затиснено в цупких лабетах колоніялізму. Але ми бачили, що він лише видається вкляклім на місці. Він час до часу відпружує м'язи у кривавих вибуках: міжплемінній боротьбі, клянових сутичках, міжособистісній боротьбі.

Якщо говорити за окрему особистість, тут ми маємо справу із запереченням здорового глузду. Тоді як колонізатор або поліцейський можуть ціліснікий день безнаказано бити та принижувати колонізованого й змушувати його колінкувати, ми часто бачимо, що колонізований витягає ножа, вгледівши найменший недружній погляд іншого колонізованого чи зачувиши гостре товарищеве слово. Тому що останній прихисток колонізованого, це — оборона своєї особистості від собі подібних. До того ж міжплемінна ворожнеча нагадує про старі, але не забуті чвари. Пойнятій жагою помститися, колонізований намагається запевнити себе, що колоніялізму не істнє, що все як раніше, що історія його народу триває. Тут на рівні громади ми ясно бачимо своєрідну втечу, коли занурення у братську кров дозволяє не зважати на довколишні події, зволікати з неминучою збройною боротьбою проти колоніялізму. Колективне самознищення, що воно ясно проявляється у міжплемінній війні, є одним із способів відпружити колонізованого. Така поведінка — дія рефлексу перед лицем небезпеки; вона нагадує жагу самогубства, вона допомагає колонізаторові, що його панування від цього тільки міцнішає, переконатися у тому, що «ці люди» нерозсудливі. Колонізований може зігнорувати колонізатора й почеср релігію. Фаталізм знімає з гнобителя будь-яку провину: він не є причиною лиха чи зліднів — доля людей в руках божих. Так, особистість замирюється з руйнацією з ласки божої, па-

дає ниць перед колонізатором і улягає жорстокій долі, стаючи нечулим і незворушним як камінь.

Між тим життя триває, і моторошні міти, широко поширені у слаборозвинених суспільствах, є засобом, що гамує агресивність колонізованого: злі духи, що вони з'являться, якщо вчинити неправильно; люди-леопарди, люди-змії, собаки з шістьма лапами, зомбі — всі привиди та велетні, що ім'я їм — легіон, оточують колонізованого безліччю заборон, перешкод, обмежень значно сильніших за ті, що їх накидає світ колонізатора. Ця магічна надбудова, що зусібіч проникає в тубільне суспільство, має конкретну функцію, що своєю силою подібна до енергії статевого потягу. Справді, однією з рис суспільства, що розвивається, є та, що лібідо уважано справою передусім груповою, родинною. Ця риса давно знана межі етнологами та добре описана ними: в деяких суспільствах, якщо чоловікові сниться, що він має статеві зносини не зі своєю дружиною, а з іншою жінкою, він повинен привселюдно зізнатися, що йому насnilося, і сплатити натуральний податок або відпрацювати кілька днів на користь чоловіка тієї жінки чи всієї потерпілої родині. Це доводить, між іншим, що в суспільствах, що їх звуть доісторичними, підсвідомому надають великого значення.

Атмосфера міту й магії лякає мене і цим постає переді мною як безумовна реальність. Жахаючи, вона залучає мене до традиції, до історії моого краю чи моого племені; разом з тим вона заспокоює мене, надає мені своєрідного громадянства. Містичне й тасмничне у слаборозвинених країнах — колективна площа, яка належить виключно магії. Зачарований цим безкінечним лабіринтом, де дії неодмінно повторювані, я бачу, що наш світ є сталим і незмінним, що він раз у раз стверджується. Вірте, що зомбі страшніші за колонізатора. Значить, проблема не в тім, як жити у злагоді зі світом, закутим у залізний панцир колоніалізму, а в тім, щоби тричі подумати, перш ніж піти до вітру в неналежному місці, плюнути або вийти з хати вночі.

Надприродні, магічні сили дивним чином зміцнюють «я» колонізованого. Колонізатор же підупадає на силі, адже він є чужинцем. Справді, нема чого боротися з ним, адже насправді важить тільки те, що міти пропонують значно жахливішого ворога. Очевидно,

видно, що вся боротьба переноситься у світ фантазій, де вона не має кінця-краю.

Проте під час визвольної боротьби народ, раніше загублений у царині надприродного, затиснений в лещатах невимовного жаху, але щасливий од того, що міг зануритися в цей фантастичний вир, починає непокоїтися, змінюватися та почерез кров і сльози повернутися до цілком реальних і конкретних дій. Нагодувати муджахеддинів, поставити вартових, допомогти найбільш знедоленим сім'ям, зайняти місце вбитого чи ув'язненого — ось конкретні завдання, до виконання яких закликають народ під час визвольної боротьби.

У колоніяльному світі емоційність колонізованого подібна до живої рани, що повсякчас стікає ядучим: психіка є діткливою і не годна впоратися з напруженням, що його зазнає людина. М'язи перебирають справу на себе, ю цю пожадану розрядку деякі вчені мужі вважають за ознаку переважання в колонізованого гістеричних реакцій. Ця перечуленість, що її пильнують незнані спостерігачі, котрі безпосередньо пов'язані з осердям особистості, переведеться в еротичну радість од самовираження почерез рушійні сили, але по тому, як минеться криза.

Далі ми бачимо, як емоційність колонізованого хляне в екстатичних танцях. Тим-то, вивчаючи колоніяльний світ, конче треба вивчити й феномени танцю та одержимості. Колонізований розслабляється в своєрідній м'язовій оргії, що в ній затирається, видозмінюється і зрештою зникає відверта агресивність, непоганомна жорстокість. Коло танцю — дозвільне, захисне коло. У наперед визначені години та дні чоловіки й жінки збираються у певному місці й під пильними поглядами племені виконують хаотичну, як на недосвідченого глядача, та насправді вельми впорядковану пантоміму, де у ріжких рухах — похитуванні головою, вигинах хребта, нахилах всього тулуба — можна відчитати величезне зусилля громади, спрямоване на вивільнення, подолання, самовираження. Можна все... але в колі. Пагорб, куди всі видерлись, аби наблизитись до місяця; узбережжя, куди всі спускаються ніби для того, щоб підкреслити зв'язок танцю й омивання, спокутування, очищення, — оце і є святі місця. Можна все, адже всі зібрались, аби виплеснути накопичену енергію статевого потягу та стримувану агресію, що вони вишвиргуються наче з вулкану. Символічні

жертвоприношення, чудернацькі обряди, уявні масові вбивства — тут є все. Те, що муляло й непокоїло, відтепер зашумувало й збігло за водою.

Ще крок — і ми западаємо в одержимість. Проте це зумисні сеанси занурення в одержимість і подальшого визволення з-під влади злих духів: тут і вампіри, і джини, і зомбі, і Легба — знаменитий бог вуду. Самозабуття особистості, її роздвоєння, розчленення в загалі мають для колонізованого світу важливу функцію — вони нейтралізують негатив. Коли чоловіки і жінки ішли до танцю, вони були охоплені нетерплячкою, ступали з однієї на другу. Опісля танечного шалу в селі панували спокій,тиша,мир.

Під час визвольної боротьби ми на власні очі бачимо, як колонізовані перестають вдаватися до давніх практик, ба більше — втрачають смак до них. Це не дивина, адже людей загнано в тісний кут: до горлянки їм приставлено ножа, а до геніталій прикладено електроди — чи ж оповідатимуть вони один одному про вигаданих богів?

Минули роки й спливли десятиліття (коли не більше), як колонізований жив у двосвіті — світі реальному й світі вигаданому, фантазійному. Протягом десятиліть він дослухався до порад духів і додержував всіх ритуалів, а натомість мав змогу спілкуватися з найдивовижнішими, найхимернішими істотами. І от прийшов час, коли він збройно й сміливо виступає проти тієї єдиної сили, що підважує саме його істнування, — проти колоніалізму. І колонізована молодь, що зростає серед диму та вогню боїв, уже глузує з самої себе і з вірувань своїх пращурів: преріжніх зомбі, коней із двома головами, мерців, що постають з могил, джинів, що влітають у тіло, коли позіхаєш. Колонізований наново відкриває дійсність і *перетворює* її почесною практику, почесною вдавання до насильства під час сподіваного визволення.

Ми бачили, що насильство протягом колоніального періоду хоч і видобувається на поверхню, але воно є намарним. Ми бачили, що воно випорскує через емоційну розрядку в танці й одержимості як такій. Ми бачили, як воно випошується у братовбивчий боротьбі. Питання тепер полягає у тім, аби скористати з нього зараз, коли воно спрямовано дейнде. Якщо колись його погамовували почесно міти і завдяки йому примудрялися вдатися до нових

способів колективних самогубств, то тепер маємо геть інші, нові умови, що вони дозволяють повністю переорієнтувати його.

Щодо політичної тактики й історії сучасна епоха визволення колоній поставила одне вкрай важливе теоретичне питання: коли можна говорити про те, що ситуація для руху національного визволення є доходжальною? Яким має бути передовий загін руху, його авангард? Оскільки деколонізація набуває найріжноманітніших форм, думка вагається, а треба ж виясувати, де справжня деколонізація, а де хибна. Ми побачимо, що учасник подій має негайно визначати засіб і тактику своєї боротьби, тобто спосіб дії і форми визвольного руху. Решта — сліпа самоволя, що може спричинити до жахливих наслідків.

Які ж сили у колоніяльний період відкривають нові шляхи та нові можливості докладання зусиль тим, хто хоче звільнитися? Перш за все це політичні партії, інтелектуали, підприємницькі кола. Проте деякі політичні угруповання знані тим, що вони проголосують принципи, але не висувають конкретних гасел. Усе, що роблять ці націоналістичні партії за колоніяльного періоду, — готуються до виборів, тобто пишуть філософсько-політичні трактати про право народів на самовизначення, право на людську гідність і право на хліб і присягають на вірність принципові «одна людина — один голос». Від націоналістичних партій не варто чекати рішучої готовності до протистояння, позаяк вони й не прагнуть радикально змінити систему. Пацифісти та прибічники законних дій насправді є прихильниками порядку... нового порядку, а в колонізаторської буржуазії вони вимагають лише одного і то відверто: «Дайте нам більше влади!». Що ж до практичних насильницьких дій, то думка цих еліт неоднозначна. Попри жорстку риторику, фактично вони є реформістами. Тож коли керівники націоналістичних партій щось стверджують, можна бути певним, що вони так не думають.

Цю рису націоналістичних партій треба вважати за таку, що вона обумовлена характером їхнього керівництва, так само як і їхніх послідовників. Кадри націоналістичних партій — городяни. Ці робітники, вчителі початкової школи, ремісники та малі підприємці, що мають невеличкий зиск із колоніяльної ситуації (який направду є невеличким хабаром), плекають свій інтерес. Ця колоніяльна клієнтура вимагає покращити їхнє життя, підвищити зар-

платню. Діялог між цими політичними партіями та колоніалізмом ніколи не переривався. Вони обговорюють ріжні способи покращити систему: представництво у виборчих органах влади, свободу преси, свободу об'єднань. Точаться балачки про реформи. Отже, не дивно, що велика кількість тубільців бере активну участь в роботі місцевих філій політичних партій метрополії. Ці тубільці борються під абстрактним гаслом: «Владу пролетаріату!», забуваючи, що в їхньому регіоні треба провадити боротьбу передусім під національними лозунгами. Колонізований інтелектуал переводить власну агресію в ледь завуальоване прагнення стати частиною колоніального світу. Свою агресивність він поставив на службу своїм інтересам — інтересам окремої особи. Так народжується верства рабів, звільнених в індивідуальному порядку, вільновідпущеників. Якщо інтелектуал і прагне чогось, то хіба зможи примножувати кількість вільновідпущеників, зможи створити правдиву клясу вільновідпущеників. Маси, зі свого боку, не будуть спостерігати, як окремі особи вивищуються над іншими. Вони претендують не на статус колонізатора, а на його місце. Колоніовані у своїй переважній більшості хочуть заволодіти землею колоніста. Їм ідеться не про змагання з колонізатором. Вони просто хочуть посісти його місце.

Селянство переважно не охоплене пропагандою більшості націоналістичних партій. Хоча очевидно, що в колоніальних країнах революційними є тільки селяни. Їм нічого втрачати, а здобудуть вони цілий світ. Селянин — деклясований і голодний — першим з експлоатованих усвідомлює, що тільки насильство приносить плоди. Для нього не існує ані компромісів, ані угод. Колонізація чи деколонізація — справа співвідношення сил. Експлоатований усвідомлює, що коли він хоче визволитися, то мусить вжити всіх засобів і передусім — сили. Коли 1956-го року, після капітуляції мсьє Гі Молле перед колоністами в Алжирі, Фронт національного визволення у відомій брошурі зазначив, що колоніалізм відпускає віжки тільки коли почуває біля своєї горлянки ножа, жадному алжирцеві не спало на думку, що це сказано занадто жорстко. У видрукуваному тексті лише було висловлено те, що на дні серця почували всі алжирці: колоніалізм, це — не мисляча машина, не розумне тіло. Це є насильство вже своюю суттю, і поступиться воно тільки ще більшому насильству.

Під час вирішальної сутички колонізаторська буржуазія, що вона доти мовчала, починає діяти. Вона пропонує нове поняття, що воно власне породжено колоніальнюю ситуацією: ненасильство. У найзагальніших рисах ненасильство для колонізованих інтелектуалів і господарської верхівки означає, що колонізаторська буржуазія має ті самі інтереси, що й вони, а тому заради спільногого спасіння необхідно дійти згоди між собою. Ненасильство є спробою врегулювати колоніальну проблему почеснім засіданням за круглим столом, щоби уникнути непоправного чи бодай попередити кровопролиття. Але якщо маси не чекатимуть, допоки навколо столу буде розставлено стільці, дослухаються власного голосу й почнуть підпалювати будинки і бунтувати, тоді ми побачимо, як верхівка та керівництво буржуазних націоналістичних партій кричимо, біжучи до колонізаторів: «Це надто серйозно! Невідомо, до чого йде. Треба щось вирішувати! Треба компроміс!»

Коли вивчати деколонізацію, не можна поминути увагою компроміс як такий, адже це досить складне явище. Компроміс збирає докупи колоніальну систему та молоду національну буржуазію. Прибічники колоніалізму почивають, що маси можуть знищити всю систему: диверсії на мостах, зруйновані ферми, каральні операції, власне війна завдають економіці тяжких ударів. Національна буржуазія, нездатна передбачити всі наслідки цього буревію, боїться, що ця шуря-буря її знese, і прагне компромісу, тож безупинно торочить колонізаторам: «Ще можна зупинити різанину, маси досі довіряють нам; нумо діяти, якщо ви не хочете все занапастити». Ще трохи, і керівник націоналістичної партії рішуче відмежовується від насильства. Він привселюдно заявляє, що не має нічого спільногого з «цими» Мав-мав, з «цими» терористами, з «цими» вбивцями. У найліпшому разі він стає на нейтральній території між терористами і колонізаторами й охоче пропонує себе у ролі «посередника»: якщо з «цими» Мав-мав не зможуть домовитись колонізатори, він охоче вестиме перемовини сам. Так, ар'єргард національної боротьби, частина народу, котра завжди була по той бік боротьби, завдяки карколомному переговорно-компромісовому кульбіту стає авангардовою: вона ж не дурно дбала про те, щоб не розривати з колоніалізмом.

До початку переговорів більшість націоналістичних партій у кращому разі обмежується шуканням пояснень цього «дикунства» та перепросинами. Вони відмежовуються від народної боротьби та нерідко дозволяють собі у тісному гурті засуджувати ці жахливі дії, що їх преса та громадська думка метрополії вважає огидними. Вони лишаються бездіяльними, твердячи, що є об'єктивними. Але ця класична тактика колонізованих інтелектуалів і керівників націоналістичних партій насправді не є об'єктивною. Вони не впевнені, що насильство мас, яким урвався терпець, є надійним способом захистити їхні власні інтереси. Ба більше, насправді вони впевнені у неефективності насильницьких дій. На саму думку про знищенння колоніального гніту силою вони жахаються й хрестяться. Насильство, це — ризиковані, самогубна поведінка, адже для них велику вагу мають танки та літаки-винищувачі колонізаторів. Коли їм кажеш: «Діймо, вже час!», вони уявляють, як їх закидають бомбами, по дорогах мчать бронетранспортери, лунають постріли, сюрчить поліція... і вони не рушать з місця. Вони зазнали поразки, не почавши діяти. Нема потреби доводити їхню негодність перемогти, вдавшися до насильства, — цю негодність знати щодень так у побутових суперечках, так і в серйознішому протистоянні, тож вони примирилися з цим. У цьому сенсі вони не пішли далі тієї найвищої позиції, що проти неї виступив і майстерно обіграв її Енгельс у відомій полеміці з візрцевим представником політичної незрілості, герром Дюрінгом: «Так само, як Робінзон міг роздобути собі шаблю, ми можемо припустити, що одного чудового ранку П'ятниця з'являється із зарядженим револьвером у руці, і тоді все відношення „насильства“ міняється: П'ятниця починає командувати, а Робінзон мусить тяжко працювати. ... Отже револьвер перемагає шаблю, а тим самим повинно бути зрозуміло навіть найбільш дитинному аксіоматику, що насильство не є тільки акт волі, і, щоб виявитися, вимагає дуже реальних передумов, а саме знаряддя, серед якого досконаліше перемагає недосконаліше; далі, що це знаряддя треба виробити, а цим заразом сказано, що продуцент досконалішого знаряддя насильства, vulgo зброї, переможе продуцента недосконалішого знаряддя, і що, коротко кажучи, перемога насильства ґрунтуються на продукції зброї, а ця знову таки на продукції взагалі, отже — на „економічній силі“, на „економічному стані“, на тих матеріальних засобах, що їх має до своїх по-

слуг сила»<sup>3</sup>. Отже, керівники-реформатори радо показують: «З чим ви хочете боротися проти колонізаторів? Зі своїми ножами? З мисливськими рушницями?»

Правда, зброя важлива у царині насильства, адже врешті-решт все зводиться до розподілу цієї зброй. Проте виявляється, що визволення колоніальних територій дешо по-іншому наскількому цю проблему. Наприклад, в Еспанську кампанію — в цій правдиво колоніальній війні — Наполеон, хоча й мав величезну армію, що вона під час наступу навесні 1810-го року нараховувала 400.000 вояків, був змущений відступити. В той самий час французька армія завдяки своїй зброй, бойовим якостям своїх солдатів, військовому генію своїх полководців змусила їсти дрижаки всю Європу. Мавши справу з наполеонівською армадою, еспанці, яких надихала палка національна пристрасті, вдруге винайшли славнозвісну партизанську війну, що її за двадцять п'ять років до того американські ополченці випробували в боях проти англійського війська. Але партизанська війна — ця зброя колонізованого — нічого б не вартувала порівняно з іншими способами війни, якби вона не була новим чинником у всесвітньому змаганні між трестами і монополіями.

На початку колонізації однієї військової колонії було досить, щоб зайняти величезні території: Конго, Нігерія, Кот-д'Івуар тощо. Але сьогодні національна боротьба колонізованого є складовою геть нової ситуації. Ширячись всією плянетою, капіталізм мав колонії за джерело сировини, що її перероблювали та доправляли на європейський ринок. По завершенню акумуляції капіталу капіталізм отримує прибуток в інший спосіб. Колонії перетворено на ринки. Колонізовані, це — споживачі. Тим-то якщо гарнізон у колонії повсякчас потребує підсилення, якщо торгівля уповільнюється, тобто готові промислові вироби більше не експортуються, це вірна ознака того, що військове рішення треба відкинути. Відверте, грубе панування рабовласницького типу не є економічно вигідним метрополії. Монополістична фракція буржуазії метрополії не підтримає уряд, що провадить виключно політику меча.

<sup>3</sup> Фрідріх Енгельс. Анти-Дюрінг. Переворот пана Євгена Дюрінга в науці. — Частина друга. Політична економія. — Глава III. Теорія насильства (продовження). — Харків-Київ: Партивидав «Пролетар», 1932. — Стор. 119-120.

Промисловці та фінансисти метрополії чекають від свого уряду не знищення населення колоній, а захисту їхніх «законних інтересів» за допомогою економічних угод.

Отже, існує об'єктивний зв'язок між капіталізмом і насильницькими заходами, що їх вживано на колоніальній території. Ба більше, колонізований не самотній перед лицем гнобителя. Він, звісно, отримує політичну й економічну допомогу від прогресивних країн і народів. Але крім того є розпаношена конкуренція, нещадна війна між фінансовими групами. На Берлінській конференції Африку могли поділити між трьома чи чотирма країнами. Сьогодні важливо не те, під яким мандатом — французьким чи бельгійським — буде той чи той африканський регіон, а те, щоб зони економічного впливу було захищено як такі. Артилерійські нальоти та політика випаленої землі поступилися економічному підпорядкуванню. Сьогодні повстання в тому чи тому бунтівному султанаті придушувано не кривавими війнами. Сьогодні вживано більш елегантних, не таких солдафонських методів: режим Кастро вирішено ліквідувати мирним шляхом; Гвінею намагаються придушити економічно; усунено від влади Мосаддика. Тож національний лідер, який боїться вдатися до насильства, помиляється, якщо уявляє, буцімто колоніялізм «нас всіх передушить». Певна річ, військові досі грають у салдатики, як вони у них заведено від початку колоніальних завоювань, але фінансові кола швидко повертають їх до тями.

Ось чому помірковані націоналістичні партії мають формулювати свої вимоги чіткіше; їх закликають спокійно, без емоцій спільно з колонізаторами шукати рішення, що враховувало би інтереси обох сторін. Ми бачимо, що коли націоналістичний реформізм, що він часто нагадує карикатуру на трейд-юньйонізм, таки наважується на дію, то він діє цілком мирно: страйки на небагатьох промислових підприємствах у містах, масові демонстрації із гучним пошанівком лідера, бойкот автобусів чи імпортних товарів. Всі ці заходи покликані одночасно і натиснути на колоніальний режим, і дозволити народові виплеснути енергію. Це лікування неробством, це занурення народу в сон часом бувас вдалим. Тоді засідання за круглим столом завершується своєрідним політичним вибором, що він дозволяє панові Мба, президенту Республіки Габон, прибувші з офіційним візитом до Парижу, громовлад-

но проголосити: «Габон — незалежний, але між Габоном і Францією нічого не змінилось; все триває як і доти». А й правда, єдина зміна полягає в тім, що пан Мба став президентом Республіки Габон, і що його прийняв президент Французької республіки.

Колонізаторська буржуазія зазвичай погамовує колонізованого за допомогою релігії. Усіх святих, що підставляли другу щоку, пробачали близьному його злочини, спокійно сприймали плювки і образи, звеличувано й подавано за приклади. Еліти колонізованих країн, ці вільновідпущені, ставши на чолі руху, неминуче розпалюють ерзац-боротьбу. Вони використовують рабство своїх братів, щоби присоромити рабовласників чи зробити привабливим пустопорожній гуманізм фінансових груп, котрі конкурують з їхніми гнобителями. Насправді ж вони ніколи не звертаються безпосередньо до рабів, ніколи не мобілізують їх, ні до чого не закликають і не викладають їм конкретних цілей, за які варто змагатися. Навпаки, у момент істини (для них — брехні) вони подають масову мобілізацію за смертоносну зброю, що вона мов помахом руки «покладе край колоніальному режимові». Звісно, всередині цих політичних партій, серед їхнього керівництва є й ті, хто все розуміє, а тому свідомо стає спиною до фарсу, що звється «національна незалежність». Та дуже скоро партійний апарат починає дратуватися через їхні запитання, їхні ініціативи, їхнє невдоволення. Поступово ці «небажані елементи» ізольують, а потім просто відсторонюють від роботи. Одночасно, ніби за діялектичним збігом обставин, за ними починає вганяти колоніальна поліція. Оскільки партійні товариші та партійне керівництво залишили їх, то ці люди, що є вигнанцями в місті, їдуть на село. Саме тоді вони з подивом відкривають, що селянські маси розуміють їх з півслова і без зайвих зволікань ставлять їм запитання, на які вони досі не спромоглися підготувати відповіді: «To коли?»

Ми ще повернемось до цієї зустрічі міських революціонерів із селянами. А зараз треба звернутися до політичних партій, щоби розкрити природу їхньої діяльності, що її — нехай із застереженнями — можна вважати прогресивною. У своїх промовах політичні керівники «згадують» націю. У цей спосіб вимоги колонізованого набувають форми. Проте ще нема ані змісту, ані політичної чи соціальної програми. Є непевна, проте національна своюю основою форма того, що ми називаємо «вимогами мінімум».

тики, що виступають з промовами та висловлюються у націоналістичній пресі, дають народові надію. Вони уникають підривних заяв, але фактично вносять у свідомість своїх слухачів і читачів страшні ферменти руйнування. Часто вони послуговуються національним чи племінним діялектом. У цей спосіб підживлюється мрія, а уява має можливість вийти за межі колоніяльного ладу. Часом ці політики навіть заявляють: «Ми, негри...», «Ми, араби...», і ці неоднозначні фрази набувають у колоніяльний період сакрального змісту. Націоналістичні політики грають із вогнем. У цьому нещодавно зізнався один африканський лідер, виступаючи перед групою молодих інтелектуалів: «Добре подумайте, перш ніж звертатися до мас, — вони запальні й ворохобні». Така собі хитрість історії, її велика й руйнівна гра в колоніях.

Коли політичний керівник скликає народ на мітинг, можна сказати, що в повітрі вирує запах крові. Але насправді керівник частіше переїмається тим, аби «продемонструвати» силу, та... не застосовувати її практично. Метушня, блукання, запальні промови, натовп, поліція, демонстрування військової потуги, арешти, висилання лідерів визвольного руху — все це збудження й шумо-виння викликають у народу відчуття, що прийшов час діяти і то негайно. У цей час політичної нестабільності партії дедалі частіше закликають лівих заспокоїтися, а на правому фланзі втоплюють очі в обрій, намагаючись угадати ліберальні наміри колоніялізму.

Аби тримати себе у формі та бути перед революційною бурею напоготові, народ також звертається до певних епізодів з життя спільноти. Наприклад, до образу бандита, що він місяцями переховується, а потім гине в нерівному бою з поліцією, але забирає з собою на той світ чотирьох чи п'ятьох поліцейських, або збавляє собі віку, щоб не виказати спільників, — для народу бандит є прикладом для наслідування, він пропонує спосіб дії, він — герой. І марно доводити, що цей герой — злочинець, негідник, покидьок. Якщо діяння, за які колоніяльна влада переслідує цю людину, спрямовано виключно проти колоніста чи майна колоніста, постає чітка демаркаційна лінія. Ідентифікації відбувається автоматично.

Варто також зважити на ролю, яку грає у процесі своєрідного дорослішання національна історія опору завойовникам. Великими постатями колонізованого народу назавжди лишаються ті, хто

опирався загарбникам і очолював повстанців. Біханзин, Сундіята, Саморі, Абд аль-Кадир — їхні імена повторюють всі у час, що безпосередньо передує початку активної боротьби. Це свідчить про те, що народ готується рушити в похід, подолати безрух, спричинений колоніялізмом, готується творити Історію.

Народження нової нації, знищення колоніяльних структур є результатом або відчайдушної боротьби народу, який шойно здобув незалежність, або насильства з боку інших колонізованих народів, що воно стримує чинний колоніяльний режим.

Колонізований народ не самотній. Попри всі зусилля колоніялізму новини з-поза кордону та чутки сягають вух колонізованих. Колонізований бачить, що насильство вирує в повітрі, що воно вибухає повсюдно, що воно доляє колоніяльний режим. Це насильство не тільки сповнює колонізованого надією, а й спонукає до дії. Велика перемога в'єтнамського народу біля Дьєн-Б'ен-Фу, кажучи буквально, перестала бути перемогою виключно в'єтнамською. Від липня 1954-го року колонізовані народи загадуються над питанням: «Що треба зробити для нового Дьєн-Б'ен-Фу? Чи можна повторити?». Відтоді жаден колонізований не має сумніву, що він спроможний на власний Дьєн-Б'ен-Фу. Питання у тому, як використати сили, як їх організувати, коли закликати на бій. Це всеосяжне насильство впливає не тільки на колонізованих, але й на колонізаторів, що вони ясно бачать можливість багатьох Дьєн-Б'ен-Фу. Тим-то всі без винятку колонізаторські уряди охоплено справжньою панікою. Вони розробляють плян — перехопити ініціативу, повернути визвольний рух праворуч, розбройти народ: хутко деколонізуємо! Деколонізуємо Конго, поки воно не прапить за другий Алжир. Проголосуємо за конституцію для всієї Африки, створімо Співдружність, модернізуємо її, але, благаю, деколонізуємо, деколонізуємо... Деколонізація відбувається так швидко, що незалежність нав'язувано навіть Уфуе-Буані. На стратегію Дьєн-Б'ен-Фу, сформульовану колонізованим, колонізатор відповідає стратегією стримування... з додержанням державного суверенітету.

Але повернімось до атмосфери насильства — насильства, що непокоїть і свербить поза шкурою. Ми бачили, що мірою остаточного доходження насильство підхоплюють численні транспортерні ремені та члено виводять його. Незважаючи на метаморфози,

що їх переживає насильство за колоніялізму в конфліктах між племенами чи регіонами, насильство таки доходить, колонізований розпізнає свого ворога, усвідомлює всі свої нещасти і спрямовує свою ненависть і гнів у новому напрямку. Але як же перейти від атмосфери насильства до практичного насильства? Що допоможе йому подолати труднощі і зрештою народитися? Передусім треба зауважити, що оприянення насильства порушує безтурботний спокій колонізатора. Колонізатор, який «добре знає» тубільців, за багатьма ознаками зауважує зміни. Тепер годі побачити «доброго тубільця»: коли до гурту «кольоворових» наближається колонізатор, западає тиша. Час од часу погляди стають жорсткішими, а поведінка та мова — відверто ворожими. Націоналістичні партії турбуються, зростає кількість мітингів; одночасно збільшує свою присутність поліція, приїздить армійська підмога. Першими починають бити на сполох колоністи, надто ті, що живуть відрубено на фермах. Вони вимагають енергійно взятися до справи.

Влада вживає заходів, що їх можна назвати видовищними: затримує одного чи кількох лідерів, влаштовує військові паради та показові маневри, зокрема авіаційні. Та ця демонстрація сили, військова поготівля, запах пороху не лякають народ. Приладовані багнети та далека й поблизу канонада посилюють його рішучість. У цій наелектризованій атмосфері кожен прагне довести, що він готовий на будь-що. Саме за цих обставин самі собою стріляють рушниці, тому що всі вкрай знервовані, всі бояться, курки відбезпечені. Прикрай випадок, дешця — і вже татають кулепети: Сетіф у Алжирі, «Кар'єр сентраль» у Марокко, Мораманга на Мадагаскарі.

Каральними акціями не загасити повстання — вони лише прискорюють розвиток національної свідомості. На певному етапі, коли національна свідомість щойно зароджується, її розвиткові сприяє різанина в колоніях, адже вона свідчить про те, що в сутичці поміж гнобителями і пригнобленими вирішусила. Варто зауважити, що не політичні керівники висували гасло збройного повстання, не вони готували повстання. Керівники не хотіли цих репресій, цих дій, спричинених страхом. Події заскочили їх, захопили зненацька. Саме тоді колоніяльна влада може вирішити взяти націоналістичних лідерів під варту. Проте сьогодні уряди колоніальних країн дуже добре знають, як небезпечно залишати маси без

лідерів. Адже тоді народ не стримується від жакерії, бунтує, вчиняє заколоти, країною прокочується низка «звірячих вбивств». Маси вивільнюють свої «кровожерливі інстинкти» і вимагають від колонізаторів звільнити лідерів, що на їхню долю випадає нелегке завдання — вспокоїти людей і залагодити ситуацію. Колонізовані, котрі спонтанно спрямували всі зусилля на знищення колоніяльної системи — справду грандіозне завдання, — швидко стають тими, хто скандує беззмістовний, безплідний лозунг: «Звільніть того чи цого!»<sup>4</sup>. Тоді колоніялізм звільняє цих людей і розпочинає з ними переговори. Надходить час радісних народних гулянь.

За інших обставин партійний апарат може не відчути на собі жадних змін. Проте наслідком взаємодії колоніяльних репресій і стихійної реакції народу партії втрачають ініціативу, що вона переходить до пересічних активістів. Насильство мас відтепер спрямовано на військо загарбника; ситуація помітно загострюється. Керівників, що вони ще на свободі, забуто: зненацька вони стають непотрібними — непотрібно стає їхня бюрократія і поміркована програма; вони віддаляються від подій, пробуєчи «говорити від імені нації, змушені мовчати». Зазвичай колоніяльна влада пожадливо приирає до рук цю «зناхідку»: цих нікчем перетворюють на речників і миттєво надають їм право діяти на власний розсуд за умови, що вони відновлять лад і спокій.

Так, ми бачимо, що політичний світ правильно оцінив важу насильства, і питання не в тім, як відповісти на нього ще більшим насилиям, а в тім, щоби пошидше вийти з кризи.

То що ж таке насильство насправді? Ми бачили, що інтуїція підказує колонізованим масам, що їхнє визволення має і може відбутися тільки почесною силу. Чи цим людям, що не знають ані техніки, ані організації, голодним і слабким, потьмарився розум, що вони певні, що перед лицем економічної і військової могутності окупанта треба сподіватися тільки на насильство? Як наважуються вони сподіватися на перемогу?

Насильство — і декого це неймовірно обурює — може бути методою, може висуватися як партійне гасло, що з ним кадри за-

<sup>4</sup> Можливо й таке, коли затриманий керівник є виразником справжніх прагнень колонізованих мас. У цьому разі колоніялізм спробує скористати з його ув'язнення, щоб знайти нових лідерів.

кликають народ до збройної боротьби. Треба уважно вивчити проблему насильства. Ми ж не дивуємося, коли німецький мілітаризм вирішує за допомогою сили розв'язати спірні питання прикордонних територій; проте коли, скажімо, ангольський народ вирішує взятися до зброї або алжирський народ відкидає будь-які ненасильницькі методи, це свідчить про те, що щось таки сталося або відбувається просто зараз. Колонізованим народам — цим сучасним рабам — урвався терпець. Вони усвідомлюють, що тільки нерозважність, тільки божевілля може звільнити їх від колоніяльного ярма. У світі виникає новий тип стосунків. Народи слаборозвинених країн розривають свої кайдани — неймовірно, але їм це вдається. В часи супутника смерть ми вважаємо смерть від голоду чимось безглуздим, таким, що давно минуло, але колонізованим маси, на жаль, знають усе про таку смерть. Правда в тім, що сьогодні жадна колонізаторська країна не годна на тривале розгортання значних окупаційних військ, а лише ця форма придушення могла би дати шанс на успіх.

У себе на батьківщині колонізатори мають справу з суперечностями, зокрема з вимогами робітників, а тому застосовують поліцейську силу. Ба більше, за теперішньої міжнародної ситуації треба зберегти власні політичні режими, тож потреба у війську зростає. Нарешті, не можна не згадати про міт про визвольні рухи, що буцімто вони керовані з Москви. Режими, пойняті панікою, починають думати: «Якщо так триватиме й надалі, комуністи швидше за все скористають з цієї нестабільності, аби проникнути в ці регіони».

Завзяття, з яким колонізований погрожує гнобителеві насильством, свідчить про те, що він усвідомлює неповторність поточного моменту і має намір з цієї неповторності скористати. На особистому, безпосередньому досвіді колонізований, що він бачить, як сучасний світ сягає найвіддаленіших куточків планети, почуває, що є чимало речей, яких він не має. Маси, міркуючи де-що по-дитячому, переконують себе в тому, що у них все вкрадли. Ось чому у деяких слаборозвинених країнах маси дуже швидко дорослішають і за кілька років по здобуттю незалежності глибоко розчаровуються: «це не вартувало боротьби», бо насправді нічого не змінилося. 1789-го року, після буржуазної революції у Франції, найдрібніші селяни мали істотний зиск від революційних потря-

сінь. Однаке в країнах, що розвиваються, у більшості випадків 95% населення не відчули після незалежності жадних змін, що на них чекали негайно. Уважливий спостерігач помітить, що люди невдоволені, що вони потай ремствуєть: полум'я пригашено, але не закидано землею, тож вугілля тліє і загрожує щохвилини знову спалахнути.

Тепер кажуть, що колонізований надто поспішає. Але згадаймо, як зовсім недавно твердили, що вони повільні, ледачі, пасивні. Очевидно, що насильство, що його енергію спрямовували на визвольну боротьбу, не зникає тієї миті, коли було піднято національний прапор. Ба більше: підстав для його зникнення ще менше, адже доводиться розбудовувати державу за шаленого суперництва між капіталізмом і соціалізмом.

Це суперництво надає мало не універсального виміру навіть незначним суперечкам. Кожен мітинг, кожна каральна акція відгукуються на міжнародній арені. Масові вбивства у Шарпевіллі впродовж багатьох місяців не полищали хвилювати громадську думку. У газетах, по радіо, у приватних розмовах назва цього містечка правила за символ. Саме через Шарпевілль чоловіки і жінки дізнались про проблему *апартгейду* в Південній Африці. І немає підстав стверджувати, що великі держави зненацька зацікавилися малими справами слаборозвинених регіонів виключно з демагогічними засновками. Кожну жакерію, кожен заклик до повстання в країнах «третього світу» треба розглядати в межах «холодної війни». У Солсбері поліцейські побили двох людей, і один з блоків урухомлюється, говорить про побитих і порушує питання Родезії, пов'язуючи його з проблемами всієї Африки, всіх колонізованих народів. І ця повномаштабна кампанія дозволяє іншому блокові виявити слабину в своїй сфері впливу. Так колонізований народи усвідомлюють, що жаден табір не є байдужим до місцевих подій. Вони не обмежуються на свою регіоні, розуміючи, що перебувають в епіцентрі світових зрушень тектонічного масштабу.

Коли щотри місяці до нас доходить звістка про те, що 6-й чи 7-й флот США рушив до того чи того берегу, коли Хрущов погрожує надіслати ракети на допомогу Кастро, коли Кеннеді думає вжити країнів заходів у Лаосі, в колонізованого народу або народу, який нещодавно здобув незалежність, заходить враження, що його мимоволі втягають у якийсь шалений рух. Та насправді його

вже давно урухомлено. Візьмімо до прикладу уряди нових незалежних країн: дві третини свого часу можновладці витрачають на те, щоби пильнувати кордонів та запобігати гаданим небезпекам для власної персони, і лише третину — на роботу на користь країни. Одночасно вони шукають підтримки. Улягаючи тій самій діялектиці, національна опозиція погордливо зрікається парламентського шляху боротьби. Вона шукає союзників, які ладні разом з нею готувати заколот. Атмосфера насильства, що панувала за колоніального періоду, досі визначає життя нації. Як ми вже сказали, «третій світ» не стоїть осторонь світових процесів. Геть навпаки — він перебуває в епіцентрі тектонічного зрушення. Отому в промовах державних діячів слаборозвинених країн ще довго чути нотки агресії й роздратування, що вони, здавалося, мали б давно зникнути. Часом світ нарікає на те, що керівники новонароджених країн не є ввічливими. Ale значно рідше завважують привітність цих керівників до своїх братів або товаришів: вони неввічливі передусім з іншими, зокрема зі старими колонізаторами, що приїжджають до них з ревізіями. Колишні колонізовані незрідка підозрюють, що звіти про відвідини їхньої країни писано заздалегідь, а журналісти лише підтверджують ці підозри. Вміщення фотографій, що ними ілюстровано статті, має довести, що журналіст знає, про що говорить, бо був там. Відвідини мають на оці довести «очевидне»: по тому, як ми пішли, справи у них кепські. Від журналістів зчаста чути скарги на поганий прийом, на брак нормальних умов для роботи, на стіну байдужості або навіть ворожості, що їх зустрічає. Тут нема нічого незвичайного. Націоналістичні керівники знають, що міжнародну громадську думку формує виключно західна преса. Однаке коли західний журналіст ставить нам запитання, ми не маємо користі з його наслітлення наших проблем. Приміром, під час війни в Алжирі навіть найліберальніші французькі репортери повсякчас вживають двозначних епітетів, щоби схарактеризувати нашу боротьбу. Коли ж ми їм це закидаємо, вони широзердно відповідають, що вони об'єктивні. Та таку об'єктивність завжди спрямовано проти колонізованого. Отже, новий тон, що він домінував у міжнародній дипломатії на Генеральній Асамблей Організації Об'єднаних Націй у вересні 1960-го року надається до розуміння. Представники країн-колоній поводилися агресивно та обурливо, вони гарячкували, проте народи цих країн не думали, що ті

передають куті меду. Радикалізм представників Африки розворушив гнойовище і вказав на неприйнятність процедури застосування вето, на протиріччя між великими державами і — надто — на незначущість ролі, відведеній «третьому світу».

Дипломатія, започаткована народами, що вони недавно здобули незалежність, не вдається до натяків, гіпнотичних жестів, не зважає на нюанси. Народи вповноважили своїх представників захищати і єдність нації, і добробут мас, а разом з тим і право народів на свободу та хліб.

Отже, це дипломатія постійного руху, гніву, що вона різко контрастує з нерухомим, застиглим світом колонізації. I коли в ООН пан Хрущов вимахує своїм черевиком і стукає ним по столу президії, жаден колонізований, жаден представник країн, що розвиваються, не сміється. Тому що пан Хрущов показує колонізованим країнам, що він, селянин (але який має ракети), поводиться з цими жалюгідними капіталістами так, як вони того вартують. Так само не обурює країни, що розвиваються Фідель Кастро, який відвідує засідання ООН у військовому строї. Кастро показує: він надто добре знає про насильство, що триває, і улягає йому, маючи його за зброю. Дивно навіть, чому він не прийшов до ООН з автоматом; чи наважився б хтось не пустити його? Будь-яка жакерія, нерозсудливі вчинки, загони, озброєні мачете й сокирами, завоюють свою національність у непримиренній боротьбі соціалізму з капіталізмом.

1945-го року ще можна було не помітити 45.000 загиблих у Сетіфі; 1947-го року про 90.000 вбитих на Мадагаскарі з'явилось кілька коротеньких повідомлень у газетах; 1952-го року, коли від рук карателів у Кенії загинуло 200.000 чоловік, звістки про кількість жертв зустріли відносно байдуже — тому, що міжнародні протиріччя ще не були чітко окресленими. Війни у Кореї та Індокитаї вже відкрили новий етап. Ale вирішальним моментами цього протистояння стали Будапешт і Суець.

Почуваючи, що соціалістичні країни безумовно їх підтримують, колонізовані намагаються добути приступом неприступну цитадель колоніалізму з тією зброєю, що її мають. Певно, що людям, озброєними ножами або геть беззбройним, годі взяти цю фортецю, та коли взяти до уваги «холодну війну», ситуація має дещо іннакший вигляд.

За нових умов американці дуже серйозно сприймають свою ролью покровителя міжнародного капіталізму. Спочатку вони роздягли європейським країнам провести деколонізацію в мирний спосіб. Пізніше вони, не вагаючись, спершу проголошують, що поважають принцип «Африка для африканців», а відтак і те, що підтримують його. Сьогодні Сполучені Штати сміливо заявляють, — і то офіційно! — що вони захищають право народів на самовизначення. Останній візит пана Меннен-Вільямса добре свідчить про те, що американці усвідомили: не можна важити «третім світом». Тепер зрозуміло, що насильство колонізованого виглядає на безвихід, тільки коли порівнювати його з військовою машиною гнобителів *абстрактно*. Натомість зваживши на контекст динамічних міжнародних відносин, ми побачимо, що для гнобителя воно становить страшну загрозу. Неперервні жакерії й повстання Мав-мав порушують господарське життя колонії, але не загрожують метрополії. Для імперіалізму важливішим є те, що маси чують соціалістичну пропаганду та є сприйнятливими до неї. То вже не жарт, а правдива загроза навіть у «холодну» фазу конфлікту; але що буде з колонією, «зіпсованою» кровожерливими партизанами, коли розпочнеться правдива війна?

Так, капіталізм усвідомлює, що коли розпочнуться національно-визвольні війни, його військова стратегія не зарадить. Тим-то в рамках мирного співістнування всі колонії мають зникнути, і в довгостроковій перспективі капіталізм має поважати політику неприєднання. Чого треба уникати передусім, то це стратегічних небезпек, засвоєння масами ворожих доктрин, лютої ненависті десятків мільйонів людей. Колонізовані народи цілком усвідомлюють мотиви, що кермують міжнародною політикою. Ось чому на вітві ліберально настренчені оглядаються на всесвітнє насильство. Два блоки мирно співістнують, і це підживлює і провокує насильство у колоніяльних країнах. Можливо, завтра, після повного звільнення колоніяльних територій, ми побачимо, що саме насильство змінилося. Можливо, перед нами постане питання меншин. Уже сьогодні деякі з них наважуються обстоювати насильницькі методи вирішення власних проблем, і не випадково чорношкірі радикали у Сполучених Штатах почали створювати загони самооборони й озброюватися. Також не випадковим є існування у «вільному світі» комітетів захисту меншин у СРСР; не випадко-

вим є також те, що генерал де Голль в одній зі своїх промов розчулено пригадав про мільйони мусульман, пригноблені комуністичною диктатурою. Капіталізм й імперіалізм певні, що боротьба проти расизму та національно-визвольні рухи постають не самі собою, — їх інспіровано ворогом, ними керовано «ззовні». Отже, вони вирішують вдатися до ефективної, на їхню думку, тактики: радіо «Вільна Европа», комітети підтримки пригноблених меншин... Капіталізм й імперіалізм провадять політику антиколоніалізму в той самий спосіб, у який французькі полковники в Алжирі вели підривну війну за допомогою САС або підрозділів психологічної війни. Вони «використовували народ проти народу». Та ми знаємо, чим то закінчилось.

Ця атмосфера насилля, погроз, зухвалого демонстрування одне одному ракет не застрашує і не знічує колонізованих. Ми бачили, що вони вже «розуміють» цю ситуацію завдяки творенню найновішої історії. Між колоніяльним насильством і прихованим насильством, що воно пойняло сучасний світ, істнє взаємозв'язок, — вони мають спільне походження. Колонізовані пристосувалися до цієї атмосфери. Нарешті вони крокують у ногу з часом. Дехто дивується, коли колонізовані, замість подарувати дружинам нову сукню, купують транзисторні радіоприймачі. Але тут нема на що витріщатися. Колонізовані певні, що сьогодні вирішиться їхня доля. Вони живуть в атмосфері апокаліпси та вважають, що мають бачити все на власні очі. Тим-то вони чудово розуміють, хто такі Фума та Фумі, Лумумбу та Чомбе, Ахіджа та Мум'є, Кеніятту й ті, кого історія час од час висуває на передній плян замість них. Вони добре розуміють, хто ці люди, тому що вони здатні розглядіти сили, що стоять за ними. Колонізований аби житель країни, що розвивається, є сьогодні політичною твариною в правдивому значенні цього слова.

Очевидно, що колонізовані народи, здобувши незалежність, почиваються гідно, отримавши своєрідну моральну компенсацію. Але у них ще не було досить часу, щоби розбудувати власне суспільство та ствердити власні цінності. Ще немає теплої домівки, що в ній громадянин і особистість могли би розвиватися і збагачувати власний досвід у щонайширших царинах життя. Невпевнені у власних силах, ці народи вельми легко переконують себе в тому,

що за них усе вирішувано деінде. Що ж до керівників, то тут вони вагаються і пристають на нейтральну позицію.

Можна багато розводитися про нейтралітет. Дехто прирівнює його до ненависної своєкорисливості, що полягає в тому, щоби брати всюди, де дають. Хоча політика нейтралітету, що її викликала «холодна війна», дозволяє країнам, що розвиваються, отримувати економічну допомогу від обох сторін, насправді вона не дозволяє жадній зі сторін надати допомогу в тому обсязі, що його потребують слаборозвинені регіони. А тимчасом астрономічні суми, що їх вкладено у військові дослідження і розробки, та інженери, що їх зроблено злими геніями ядерної війни, за п'ятнадцять років змогли би підвищити рівень життя у країнах, що розвиваються, на 60%. Отже, очевидно, що слаборозвинені країни не мають на оці ані затягувати, ані загострювати перебіг «холодної війни». Але, звісно, їхня думка нікого не обходить. Відтак вони тримаються від обох сторін якомога далі. Але чи ж можна триматися далі від гріха за сучасних умов? Приміром, Франція випробовує в Африці свої атомні бомби. Якщо не брати до уваги окремі протести, переговори та гучне грюкання дипломатичними дверима, можна сказати, що народи Африки не можуть уплинуть на позицію Франції щодо цього питання.

Нейтралітет змушує громадянині «третього світу» поводитися у своєрідний спосіб: люди проявляють безстрашність і гордість навіть у повсякденних справах, тож ця поведінка видається задерикуватою — самі тобі підлітки, котрі поклали собі не залежати ні від кого й ні про що ні з ким не домовлятися та твердо додержують свого слова. Горді й бідні, повсякчас ладні битися й перемагати, а все через те, що хтось бовкнув щось не те чи сказав гостре слово, — оце бачать західні спостерігачі. Це збиває їх з пантелику, бо ж, не ховаючи правди, слід сказати, що люди думають, ніби вони є щось одне, а насправді вони є геть інше. Країни, що в них немає ані трамваїв, ані військ, ані грошей, не мають права бравірувати. Поза сумнівом це просто блеф. Нерідко «третій світ» справляє враження залюблениго у драматичні вистави, а отже мусить час до часу впадати у відчай і щотижня переживати кризу. Лідери спустошених країн, коли вони виступають (а говорять вони завжди не шкодуючи голосу), страшенно дратують — рука свербити затулити їм пельку! Натомість їх улешують. Їм під-

носять квіти. Їх запрошувають на ріжні прийоми, де вони є жаданими гостями. Їх закликають одне перед одним преріжні організації. Оце політика нейтралітету. Лідери говорять від імені країн, 98% населення яких неписьменне, позатим про них самих списано стоси книжок й укладено бібліотеки. Вони багато подорожують. Керівники країн, що розвиваються, і студенти з цих країн, це — золоте дно для авіакомпаній. Африканські й азіатські відповільні особи мають можливість одного й того самого місяця вчитися соціалістичного планування в Москві та долучитися до тайнств вільного ринку в Лондонському чи Колюмбійському університеті. Швидкою ступою вчаться й африканські профспілкові діячі. Щойно їм довірили обійняти посади у керівних органах, а вони вже вирішили перетворити профспілки на автономні об'єднання. Вони не можуть похвалитися п'ятдесятирічним досвідом профспілкової діяльності у промислово розвиненій країні, але вони вже знають, що аполітичний трейд-юніонізм — нісенітниця. Вони не виступали проти буржуазної машини, їхню свідомість не було сформовано у клясовій боротьбі, але, можливо, цього й не треба. Можливо. Ми побачимо, що ця безмежна відданість справі, що інколи нагадує карикатуру на інтернаціоналізм, є однією з головних рис країн, що розвиваються.

Але повернімось до двобою колонізованого з колонізатором. Зрозуміло, що йдеться про відкриту збройну боротьбу. Історичні приклади: Індокитай, Індонезія і, звісно, Північна Африка. Але не варто забувати, що збройна боротьба може розпочатися у будь-якому регіоні: так у ГвінЕї, як і у Сомалі; боротьба може розгорнутися будь-де, звідки колоніалізм досі не забрався, наприклад, в Анголі. Збройна боротьба свідчить про те, що народ сповнений рішучості покладатися тільки на насильницькі методи. Народ, котрому весь час твердили, що він розуміє тільки мову сили, вирішив висловитися мовою сили. Насправді сам колонізатор завжди показував, яким шляхом маєйти колонізований, аби звільнитися. Аргумент, що до нього вдається колонізований, підказав йому колонізатор, і за іронією долі саме колонізований тепер стверджує, що колонізатор розуміє тільки силу. Законність колоніального режиму ґрунтується на силі, і цього колонізатор ніколи не приховував. Кожна статуя Федерба або Ліоте, Бюго або сержанта Бляндана — всі ці конкістадори, що височіють над землею колоній, постій-

но нагадують: «Ми тут завдяки нашим багнетам...». Всі знають, що мовиться далі. За повстання рахуба колонізатора проста й це нікого не дивує — ані інших колонізаторів, ані колонізованих. Колоніалізм, як ми бачили, організовано як маніхейський світ — світ, поділений на зони, тож за логікою протистояння передусім проголошується принцип «або вони, або ми». І коли, до ладу виясувавши для себе послідовність дій, колонізатор закликає кожного представника меншості-гнобителя знищити 30, 100 або 200 тубільців, він зауважує, що ті, до кого він закликав, не обурені вимогою вбивати і слухняно виконують наказ; усе, що вони уточнюють, — одразу вибити до пня чи застрашувати тривалими репресіями, та це обговорюють лише в крайньому разі<sup>5</sup>.

Аморальність цієї логіки, що її аритметична точність веде до знищенння колонізованого народу, не обурює колонізованого. Він завжди знат, що його стосунки з колонізатором вирішуватимуться на арені боротьби. Тим-то колонізований не марнує часу на скарги та майже ніколи не шукає правосуддя за колоніальних умов. Насправді, якщо аргументація колонізатора не зворушує колонізованого, то це тому, що останній формулює питання свого визволення практично у схожий спосіб: «Згуртуймося по дві чи по п'ять сотень, і хай кожен гурт уб'є одного колоніста». Отакими є думки головних дійових осіб, що вони йдуть на герць.

Для колонізованого немає іншого шляху, окрім удавання до насильства. Відтак боець, це — той, хто працює. Це позначається на запитаннях, що їх ставить організація бійцеві: «Де ти працював? З ким? Чого досяг?» Група вимагає вчинків, що означали би неможливість повернутися до звичного, мирного життя. В Алжирі, наприклад, де майже всі, хто кликав народ до національної боротьби, були засуджені до кари або оголошені французы-

<sup>5</sup> Очевидно, що така зачистка руйнує все, що колонізатор хотів би зберегти. Саме на це вказує Сартр, коли пише: «Коротко кажучи, сам факт їхнього повторення (ідеться про расистські ідеї) демонструє, що одночасний союз всіх проти тубільців неможливий, що ідея такого союзу лише час од часу спадає на думку, і що в будь-якому разі такий союз міг би відбутися тільки як активне угрупування для знищенння колонізованих; абсурдна спокуса такого союзу постійно переслідує колонізатора, але якби він був можливим, це означало би миттєве знищенння колоніалізму». *Critique de la raison dialectique* [Критика діялектичного розуму], р. 346.

кою поліцією в розшук, довіряли переважно тим, кого влада вважала небезпечними злочинцями, рецидивістами, маніяками; що безнадійнішою була доля особи за колоніалізму, то більше йому довіряли. Щонайкраще було коли новий боець взагалі не мав вороття до системи. Так само, здається, було й у Кенії в гурті Мавмав, що вимагали, аби кожний член групи завдав удару жертви. Так, кожний долчувався до насилия й був особисто відповідальним за чиюсь смерть. Працювати — означає працювати над тим, щоби невпинно наближувати смерть колонізатора. Беручи на себе відповідальність за насилиство, члени групи, що їх колись вигнали або відлучили від неї, отримують можливість знову зайняти своє місце в групі. Насильство, отже, можна розуміти і як бездоганного посередника. Колонізована людина визволяється в насилистві і почерез нього. Ця практика просвітлює того, хто її практикує, бо підказує засоби та вказує на цілі. Поезія Сезера звучить пророчче саме з огляду на насилиство. Доречним буде згадати одну з найдраматичніших сторінок його п'єси, на якій Повстанець (саме він!) дає пояснення:

ПОВСТАНЕЦЬ (*грубо*). Моє прізвище — ображений, моє ім'я — принижений; мій стан — бунтівник; мій вік — кам'яний вік.

МАТИ. Моя раса — людська раса. Моя релігія — братерство...

ПОВСТАНЕЦЬ. Моя раса — раса грішних. Моя релігія... Але не вам її творити своїм роззброєнням... Творитиме її мій бунт і мій кулак, моє кучеряве волосся. (*Дуже спокійно*). Пригадую один день у листопаді: він не мав ще й півроку, до темної нашої хатинки ввійшов хазяїн, він сяяв наче молодик, торкнувся маленьких м'язистих ручок і ніжок. Він був добрим хазяїном, приголубив своїми великими пальцями маленьке личко з ямочками. Його блакитні очі сміялися, рот усолоджував наше вухо лестощами. «З нього буде хороший товар», — сказав він, дивлячись на мене; він, хазяїн, казав інші приємні речі, казав про те, що починати треба з малку, бо двадцятьох років може бути замало, щоб зробити з хлопчика доброго християнина та

слухняного раба, доброго підданого, відданого панського наглядача й гострозорого охоронця з твердою рукою. І цей чоловік розмірковував над колискою моого сина, колискою наглядача й охоронця. Ми повзли, затиснувши ножі в руках...

**МАТИ.** На жаль, ти помреш.

**ПОВСТАРНЕЦЬ.** Убив... Я власноруч убив його... Так, така плодюча та розкішна смерть... Була ніч. Ми повзли по полю цукрової тростини. Метал зблискував у зоряному свіtlі, ножі усміхалися, але ми не зважали на зорі. Цукрова тростина шматувала нам обличчя зливовою зеленими лезами.

**МАТИ.** Я мріяла про сина, який закріє матері очі.

**ПОВСТАНЕЦЬ.** Я обрав інше: розплющти очі синові, аби він уздріти нове сонце.

**МАТИ.** О сину мій... Зла і жорстока смерть.

**ПОВСТАНЕЦЬ.** Мати, смерть сліпуча й пишна.

**МАТИ.** Через ненависть без угаву.

**ПОВСТАНЕЦЬ.** За любов без краю.

**МАТИ.** Зглянься наді мною, я душусь у твоїх кайданах; стікаю кров'ю від твоїх ран.

**ПОВСТАНЕЦЬ.** Але світ не жаліє мене... Немає в світі жадного збасаманеного хлопа, замордованого бідолахи, разом з яким не катували б і не принижували б і мене.

**МАТИ.** Отець небесний, урятуй його.

**ПОВСТАНЕЦЬ.** Серденко, ти не годна звільнити мене від споминів... Був листопадовий вечір... І раптом десь заволали. Ми стрибнули; ми, раби; ми, гній; ми, бидло зі стайні довготерпіння. Ми бігли наче скажені; лунали постріли... Ми били. Піт і кров витверезили нас. Ми били, десь кричали дедалі різкіше, і на сході зчинився страшений шум — запалала економія, і полум'я пожежі лагідно приголубило наші щоки... А потім ми напали на фільварок. З вікон стріляли. Ми виламали двері. Двері до хазяйської спальні було розчахнено. Кімнату добре освітлюва-

ли, там стояв хазяїн, дуже спокійний... і наші зупинились... це був хазяїн... Увійшов я. «Це ти?» — спитав він дуже спокійно. «Так, це я, саме я», — відказав я, — «хороший раб, вірний раб, рабський раб». І раптом мої очі стали наче два налякані жуки у буряну днину... Я вдарив, бризнула кров: це єдине хрещення, яке я тепер пам'ятаю<sup>6</sup>.

Зрозуміло, що в цій атмосфері буденне життя неможливе. Вже не можна бути фелахом, сутенером або алкоголіком, як досі. Насильство колоніального режиму і супротивне насильство колонізованого врівноважують одне одного і реагують одне на одного в надзвичайно подібний спосіб. Це царство насилля ставатиме жахливішим мірою зростання кількості колоністів з метрополії. Насильство з боку колонізованих буде то більшим, що більшим буде насильство з боку режиму. На початках повстання уряди метрополії діють як раби колоністів. Ці колоністи погрожують так колонізованим, як і власним урядам. Проти одних й інших вони застосовуватимуть ті самі методи. Вбивство мера Ев'яну своїм способом і мотивацією цілком можна порівняти із убивством Алі Буменджеля. Колоніатори обирають не між алжирським Алжиром і французьким Алжиром, а між Алжиром незалежним і Алжиром колоніальним. Решта — теревені або зрада. Логіка колонізатора невблаганна, а супротивна логіка, що кермусє поведінкою колонізованого, збиває з пантелеїку, якщо не розуміти способу думок колонізатора. По тому, як колонізований і собі став на кривавий шлях, поліцейські репресії автоматично викликають насилля з боку національних сил. Результат, однаке, далекий від розигру, де зрадлива фортуна не злакавилася до жадного з гравців, адже жахи та численні авіянальоти чи бомбардування з моря значно більші за те, що може запропонувати у відповідь колонізований. Цей маятниковий рух терору доконечно промовить і до найбільш відчужених з гурту колонізованих. Вони на власні очі тепер бачать, що незчисленні розмови про рівність людей не заховують того паскудства, коли звістка про сімох французів, убитих та поранених у засідці в ущелині Сакамоді, здіймає у цивілізованих країнах хви-

<sup>6</sup> Aimé Césaire, *Les Armes miraculeuses (et les chiens se taisaient)* [Еме Сезер. Чарівна зброя (і собакам заціпило)], Gallimard, p. 133-137.

лю обурених нарікань, тоді як розграбування дуарів Гергур, дехрану Джерах, різанина, у відповідь на яку власне й було влаштовано згадана засідку, нічого не важать для світу. Терор — супротивний терор, насильство — супротивне насильство... Про це гірко говорять спостерігачі, коли спогадують зачароване коло ненависті — таке очевидне і таке нерозривне в Алжирі.

У збройній боротьбі є момент, що його можна було б назвати «критичною точкою», моментом неповернення. Він майже завжди пов'язаний з масовими каральними операціями, що охоплюють всі сторони життя колонізованого народу. Цієї точки Алжир дістався 1955-го року, коли 12.000 було замордовано у Філіппвіллі, й 1956-го року, коли Лякост сформував міське та сільське ополчення<sup>7</sup>. Пі-

<sup>7</sup> Щоб оцінити важливість цього рішення французької влади в Алжирі, треба повернутись до того часу. У четвертому числі від 28 березня 1957 року *Résistance Algérienne* [Алжирського опору] читаємо:

«У відповідь на побажання Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй французький уряд нещодавно ухвалив рішення про створення в Алжирі загонів міського ополчення. „Припинити кровопроліття!” — закликає ООН. Лякост відповідає: „Створити ополчення!”. „Припиніть військові дії!” — радить ООН, Лякост кричить: „Озброймо цивільних!”. „Обидві сторони конфлікту просять з метою досягнення демократичного та мирного врегулювання розпочати переговори”, — пропонує ООН. Лякост видає указ про те, що відтепер кожний европеський буде озброєний і матиме право стріляти в усіх підозрілих. „Влада передусім повинна покласти край диким, невиправдано жорстоким каральним акціям, що межують із геноцидом”, — такою була загальна думка. Лякостова реакція: „Зробімо каральні операції систематичними, організујмо полювання на алжирців!”. І символічно він передає цивільну владу військовим, військову владу — цивільним. Коло замкнулося. Всередині нього алжирець — неозброєний, голодний, переслідуваний; його штовхають, б'ють, лінчують і от-от вб'ють, адже він — підозрілий суб'єкт. Сьогодні в Алжирі немає жадного француза, який би не мав дозволу на використання зброї чи якого би не заохочували до використання зброї. Через місяць після заклику ООН припинити вогонь ув Алжирі не було жадного француза, який би не мав дозволу чи не був би зобов'язаний викривати, виказувати чи переслідувати підозрілих.

За місяць після голосування резолюції Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй в Алжирі не було жадного європейця, який би не був причетним до найжахливішої операції із масового знищенню цивільного населення у сучасній історії. Демократичне врегулювання? „Так”, — згоджується Лякост. — „Почнімо зі знищенню алжирців. Для цього озброймо цивільних і даймо їм свободу дій”. Паризька преса обережно повідомила про

ся цього всім — навіть колонізаторам — засягають того, що «так ведеться, але годі тому бути». Колонізований народ, однаке, не

формування цих озброєних банд. „Фашистська міліція”, — так писали в по-відомленнях. Цьому правда. Але якщо говорити за права людини, то чи не є фашизмом власне колоніалізм у традиційно колоніальних країнах? „Систематичне, дозволене та виправдане вбивство”, — занепокоєно висловлювався дехто. А чи не вкривали впродовж ста тридцятьох років тіло Алжиру раними, що вони повсякчас більшли, були численнішими та болючішими? „Обережніше!” — радить месьє Кенн-Вінь, член парламенту від Народно-республіканського руху. — „Чи не ризикуємо ми, створюючи це ополчення, прискорити зростання пріорів між двома спільнотами Алжиру?”. Так. Але хіба колоніальний режим сам по собі не є організованим поневоленням цілого народу? Алжирська революція кидає виклик цьому поневоленню і цій пріорі. Алжирська революція звертається до нації-загарбника: „Заберіть свої ікла з понівеченої та неживої плоті Алжиру! Дайте слово алжирському народові!”.

„Створення цього ополчення”, — кажуть нам, — „дозволить полегшити завдання армії”. Вона звільнить частини, призначені захищати туніський і марокканський кордони. Шістсотисічна армія. Майже весь військово-морський флот і авіація. Чисельна, величина ефективна поліція з довгим службовим списком, у якому співпраця з колишніми катами туніського та марокканського народів. Територіальна оборона, що складається зі ста тисяч військових. Армію необхідно розвантажити. Створімо міське ополчення. Лякостова істерика та очманіння — то дивовище, що воно діє навіть на поміркованих і тямущих французів. Правда ж полягає у тому, що аргументація до створення ополчення суперечна. Французька армія не годна впоратися із завданням. Відтоді як перед нею постало завдання замкнути алжирцям уста, двері у майбутнє зачинились назавжди. А найважливіше те, що вони відмовляються аналізувати, розуміти, оцінювати глибину й питому вагу Алжирської революції; кожна округа, кожен район, кожен квартал, кожна вулиця, кожен будинок, кожен поверх має місцевого керівника... Поверхнева мережа сьогодні доповнюється мережею на кілька шарів углиб.

За дві доби до ополчення записалось дві тисячі добровольців. Європейці Алжиру миттєво відгукнулися на Лякостів заклик до вбивства. Відтепер кожен європеець має скласти перелік алжирців, що живуть у його районі. Збір розвідувальної інформації, „швидке реагування” на терористичні акти, виявлення підозрілих осіб, ліквідація „дезертирів”, допомога поліції. Так, армію треба звільнити від цієї роботи. Прочісування території тепер доповнюється прочісуванням будинків. Ненависне вбивство тепер доповнюється вбивством заплянованим. „Припинити кровопроліття!” — закликала ООН. „Гаразд, та найкращий спосіб засягти цього”, — відповідає Лякост, — „зробити так, щоби не було більше чого проливати”. До того алжирський

має рахуби й не веде грубих бухгалтерських книг. Він сприймає величезні прогалини у своїх лавах і численні втрати як неминуче зло. Оскільки він вирішив відповісти насильством, він приймає наслідки цього рішення. Він лише просить, аби у нього не вимагали вести бухгалтерію за декого. На слова «всі тубільці однакові» колонізований відповідає: «Всі колонізатори однакові»<sup>8</sup>. Коли колонізованого катують, вбивають або гвалтують його дружину, він нікому не скаржиться. Влада гнобителів може щодня призначати новий склад нових комісій з розслідування та дізнання. Для колонізованого ці комісії не існують. І дійсно, невдовзі буде сім років, як в Алжирі кояться злочини, але жаден француз досі не постав перед французьким судом за те, що вбив алжирця. В Індокитаї, на Мадагаскарі, в колоніях тубілець завжди знов, що колонізатор зауваже шкодитиме йому. Завдання колонізатора у тім й полягає, аби колонізований навіть мріяти не наважувався про свободу. Завдання колонізованого полягає у тім, аби вигадати всі можливі способи знищити колонізатора. Є цілковита логіка в тому, що маніхейство колонізатора породжує маніхейство колонізованого. Теорії про «тубільця як абсолютне зло» протиставлювано теорію про «колонізатора як абсолютне зло».

---

народ віддавали на поталу бандам Массю, сьогодні здають на ласку міського ополчення. Ухваливши рішення про створення цього ополчення, Лякост недвозначно показав, що він боронить СВОЮ війну. Отже, почавши гнити, достиглий плід таки стає гниляком. Звісно, сьогодні цього державного мужа вже ув'язнено, але яке то щастя — забрати із собою цілий світ.

Зачувши це рішення й десятки інших, алжирський народ добуває останніх сил і посилює боротьбу. Після кожного навмисного, організованого вбивства алжирський народ ясніше бачить, до чого йде, і пручаеться руками й ногами. Так. Завдання французької армії є безмежним. Оскільки безмежною — о, якою безмежною! — є єдність алжирського народу!».

<sup>8</sup> Тим-то на початку військових дій полонених не брано. Тільки з поступом політичної освіти кадрів керівники спромоглися роз'яснити масам, що: 1) новобранці, які приїжджають із метрополії, не конче добровольці; інколи вони самі відчувають відразу до цієї війни; 2) інтереси боротьби сьогодні вимагають, аби війна велась із дотриманням положень міжнародних конвенцій; 3) армія, яка бере полонених, є армією, і її сприймано не як банду розбійників; 4) у будь-якому разі полонені, це — серйозний інструмент тиску на ворога для захисту наших бійців, що потрапили у полон.

Поява колонізатора означала синкретично смерть тубільного суспільства, початок культурної летаргії, завмирання особистості. Для колонізованого квітку життя має бути угноєно трупом колонізатора. Так, два протилежні погляди достеменно відображують один одного.

Стається так, що для колонізованого насилиство, оскільки воно є його єдиним зайняттям, набуває позитивних, навіть творчих рис. Практика насилиства є всеохопною, адже кожна людина є ланкою великого ланцюга, частиною великого організму насилиства, що воно є відповіддю на насилия, ініційоване колонізатором. Поріжнені групи бійців дізнаються одна про одну, й майбутню націю уже не розділити. Збройна боротьба мобілізує народ, себто вона спрямовує його рух в єдиному напрямку — воротя нема.

Мобілізація мас під час визвольної війни викликає у кожного чуття причетності до спільнії справи, долі нації, колективної історії. Майже алхемічний розчин, замішаний на крові та гніві, цементує каміння, що лягає у підмурівок національної будівлі, — а це вже другий етап визволення. Так, зрозумілішим стає лексикон, що його мають слаборозвинені країни. У колоніяльний період людей закликали боротися проти гнобителів. Після національного визволення їх закликають боротися зі зліднями, неписьменністю, відсталістю. Нам кажуть, що боротьба триває. Народ усвідомлює, що життя, це — вічний бій.

Насильство колонізованого, як ми вже говорили, гуртує народ. У колоніялізмові, що він самою свою структурою налаштований на сепаратизм і регіоналізм, не так: йому мало визнати існування племен, — йому треба зробити все, аби закріпити та поглибити розбіжності між ними. Колоніяльна система заохочує піднесення племінної верхівки й підтримує старі релігійні братства марабутів. Насильство в своїй практиці є всеосяжним, вони проникає у всі сфери національного життя. Відтак, воно від самого початку передбачає ліквідацію регіоналізму та трайбалізму. Тим-то націоналістичні партії не мають жалю до каїдів і традиційних вождів: усунення каїдів і вождів є передумовою об'єднання народу.

На рівні окремої людини насилиство має очищувальну силу. Воно позбавляє колонізованого від комплексу меншовартості, від пасивності та відчайду. Воно додає йому сміливості та впевненості.

Навіть якщо збройна боротьба була символічною і навіть якщо її згорнули наслідком швидкої деколонізації, все одно народ має досить часу, аби переконатися, що національне визволення було справою загалу і що лідер не має особливих заслуг. Насильство підносить народ до рівня лідера. Звідси ця глибока недовіра до протокольного апарату, що його квапляється завести новонароджені уряди. Коли маси вдавались до насильства, щоби визволитися, вони нікому не дозволяли «визволятися себе». Вони ревниво ставляться до своїх досягнень і цілком слушно не довірюють своє майбутнє, свою долю, долю своєї батьківщини земному «богові». Геть безвідповідальні ще вчора, сьогодні вони прагнуть усе розуміти і все вирішувати. Освітлена насильством свідомість людей рішуче повстає проти будь-якого вмиротворення. Відтепер усім демагогам, опортуністам, фокусникам тяжко ведеться. Практика, що кинула маси у запеклу рукопашну, нагороджує маси ненаситним смаком до дійсності. Врешті-решт будь-які спроби містифікації стають практично неможливими.

## ЩОДО НАСИЛЬСТВА В МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ

На попередніх сторінках ми не раз зазначали: у країнах, що розвиваються, політичний керівник постійно закликає свій народ до боротьби. Боротися треба з колоніалізмом, зліднями та відсталістю, битися з безплідними традиціями. Словеса, якими він послуговується, ніби взято зі словника начальника штабу: «мобілізація мас», «сільськогосподарський фронт», «просвітній фронт», «прикрі поразки», «великі перемоги». Молода незалежна нація в перші роки розвивається в кривавих туманах і на випаленій землі. Політичний керівник слаборозвиненої країни нажахано споглядає кілометри того довжелезного шляху, що його має пройти країна. Він промовляє до народу: «Приготуйтесь до великих випробувань і тяжкої праці». І країна, пойнята якимось творчим шалом, гарячково кидається у моторошний вир подій і жваво починає діяти. На «порядку денного» не тільки проблема виживання, але й завдання якомога швидше наздогнати інші нації. Побутує думка, що європейські народи досягли теперішнього рівня розвитку завдяки своїй праці. Відтак доведемо світу й собі, що ми здатні на такі ж досягнення. Потреба поступу, в країнах, що розвиваються, сформульована в цей спосіб, не видається нам ані правильною, ані обґрунтованою.

Європейські держави досягли національної єдності тоді, коли національна буржуазія зосередила в своїх руках більшу частину багатств. Крамарі та ремісники, конторські службовці та банкери монополізували національні фінанси, торгівлю і науку. Буржуазія була найбільш динамічною, найбільш заможною клясою.

Прийшовши до влади, вона розгорнула важливу діяльність: індустрія лізувала країни, збудувала шляхи сполучення, а відтак і почала шукати за «заморськими територіями».

В Європі, за деякими винятками (Англія, наприклад, дещо випереджала інші країни), країни в період формування національних держав стояли приблизно на одному рівні економічного розвою. Оскільки розвиток і поступ мали всезагальний характер, жадна нація не *принижувала* іншої.

Сьогодні національна незалежність і національне будівництво у слаборозвинених регіонах мають геть інакший вигляд. У цих регіонах, коли не брати окремих вражуючих досягнень, всі країни однаково потерпають від бідної матеріальної бази. Маси борються зі спільними для всіх злиднями, б'ються з тими ж перестареними звичаями, а по їхніх животах можна було б вивчати «географію голоду». Світ відсталості, світ злиднів, мерзеній світ. До того ж це світ без лікарів, без інженерів, без управлінців. Якщо тепер узяти Європу, то вийде, що європейські нації пишаються в розкошах, живуть серед кричущого багатства. Конкретні, фізичні багатства європейців обурюють, адже їх нагромаджено на спинах рабів, їх живила кров рабів, своїм походженням вони завдячують землі та надрам слаборозвиненого, рабського світу. Європа завдячує добробутом і поступом потові негрів, арабів, індійців й азіятів; добробут і поступ Європи мають підмурівком їхні трупи. Ми поклали собі ніколи не забувати цього. Коли країна-колонізатор, збентежена вимогою колонії надати незалежність, подумки звертаючись до націоналістичних керівників, виголошує: «Хочете незалежності? То гайда в середньовіччя!», народ, який щойно здобув незалежність, спокійно згоджується і приймає виклик. І ми бачимо, як колонізатор вивозить свої капітали, своїх спеціялістів і тисне на молоду націю економічно<sup>9</sup>. Апотеоза незалежності стає її проклят-

<sup>9</sup> У сьогоднішній міжнародній ситуації капіталісти піддають економічній блокаді не тільки африканські та азіатські колонії. Кропітка й тяжка праця щодо визволення людини триває: Сполучені Штати спрямували проти Касстро низку заходів, тож боротьба країн західної півкулі є новою главою визвольної історії. Латинська Америка, що в ній розташовано незалежні країни, членів ООН й емітентів власної валюти, має правити Африці за урок. Ці колишні колонії після сподіваного визволення живуть таксамо злиденно й сутужно, як і доти, і таксамо роздушенні залишною ступою західного капіталу.

тим. Колоніальна влада, використовуючи величезні можливості для тиску, прирікає молоду націю на занепад. Держава-колонізатор недвозначно заявляє: «Хочете незалежності? То повіздихайте!». Тепер націоналістичним керівникам не лишається нічого іншого, як звернутися до народу із закликом подвоїти зусилля. Цим зголоднілим slabom'язим людям висунуто вимогу затягти паски та пильно працювати. Встановлюється режим автаркії, і кожна країна — а ресурси у всіх цих країн мізерні — намагається дати собі раду з голодом і злиднями, що ширяться її територією. Бачимо, як народ добуває останніх сил і в знемозі помирає, поки за ним крізь скельця льорнетів споглядатиме зверхня і тлуста Европа.

Інші країни «третього світу» відмовляються випробовувати себе так жорстко і пристають на умови колишньої метрополії. Намагаючись скористати з вигідного стратегічного положення у боротьбі двох блоків, ці країни укладають угоди, підписують зобов'язання. Колишня колонізована країна стає економічно залежною. Колишня держава-колонізатор, що її колоніальні ринки збути лишились неушкодженими, а інколи навіть розширились, погоджується підгодовувати бюджет незалежної нації дрібними крихтами. Так, завоювання колоніями незалежності висунуло на пе-

---

Визволення Африки та розвиток свідомості дозволили латиноамериканським народам розірвати порочне коло диктатур, де кожний наступний режим повністю подібний до попереднього. На Кубі до влади приходить Касстро та передає владу народові. Цей розрив із загальноприйнятими правилами янкі сприйняли за національну образу; відтак Сполучені Штати організовують контрреволюційні загони, формують тимчасовий уряд, підпалюють урожай цукрової тростини і, насамкінець, вирішують безжалісно придушити кубинський народ. А це справа нелегка. Кубинський народ страждатиме, але переможе. Нещодавно бразильський президент Жаніу Квадрус у своїй історичній декларації заявив, що його країна захищатиме Кубинську революцію всіма можливими засобами. Може бути й так, що Сполучені Штати поступляться волі народів. Цей день стане днем радости, адже це буде поворот у житті чоловіків і жінок усього світу. Тоді зникне влада всемогутнього доляра, що його сила зрештою спирається лише на рабів, що вони працюють по всьому світові — на нафтових свердловинах Близького Сходу, в шахтах Перу та Конго, на плянтациях United Fruit і Firestone, — зникне влада доляра над рабами, що виснажують свої розумові та фізичні сили для того, щоб живити капіталістичну систему.

редній плян нове питання: національне визволення колонізованих скинуло містичний серпанок з реального стану речей в їхніх країнах — він нестерпний. Головне протистояння, що ним насправді є не протистояння між колоніалізмом і антиколоніалізмом, а між капіталізмом і соціалізмом, втрачає свою вагу. Важливе питання, що насуває з-за обрію, це — необхідність перерозподілити багатство. Якщо людство не хоче бути знищеним вибухом ізсередини, воно має вирішити цю проблему.

Уважано, що прийшов час світові, певніше «третьому світові», вибирати між капіталістичною системою і соціалістичною. Країни, що розвиваються, скористали з цього суперництва між двома системами, щоби завоювати перемогу в боротьбі за національне визволення, але вони не мають втягуватися у нього. «Третій світ» не має долучатися до системи цінностей, що склалася за доби колоніалізму. Навпаки — країни, що розвиваються, мають зосередитися на власних цінностях, на способах життя й традиціях, притаманних саме їм. Головне питання, що стоїть перед нами, — обрати між соціалізмом і капіталізмом у тому вигляді, як їх сформулювали люди з інших континентів і епох. Певна річ, капіталістичний спосіб життя не дозволить нам виконати наше національне та всесвітнє завдання. Капіталістична експлоатація, трести й монополії ворожі до країн, що розвиваються. З іншого боку, вибір на користь соціалізму — ладу, повернутого обличчям до народу та заснованого на повазі до людини як найвищої цінності, дозволить нам пришвидшити поступ, базований на співпраці членів суспільства, і в цей спосіб запобігти ризикові побудувати карикатурне суспільство, що в ньому вся економічна та політична влада зосереджена в руках небагатьох обраних, які нехтують загальними інтересами нації.

Але щоб соціалістичний лад міг існувати, а ми слідували принципам, що вони нас надихають, нам потрібно ще дещо, крім людського капіталу. Деякі країни, що розвиваються, докладають тут колосальних зусиль. Чоловіки й жінки, молодь й літні люди з ентузіазмом стають до — можна сказати — сибірної праці та проголошують себе рабами нації. Через самовідданість і презирство до будь-якого заняття, якщо тільки воно не служить спільній справі, народжується національна мораль, що відновлює в людяні віру в долю світу й змушує найобережніших спостерігачів

скласти зброю нищівної критики. Проте ми вважаємо, що ця мобілізація фізичних і моральних сил не може тривати довго. Молоді нації прийняли виклик після повної евакуації колоніяльної влади. Країна має нових керівників, але фактично все треба робити наново, все треба переосмислювати. Насправді, колоніяльна система цікавилась лише окремими багатствами та ресурсами колонії — тими, що забезпечували її промисловість. Дотепер не було складено жадного реєстру землі, жадного опису надр. Тим-то молода незалежна нація вимушена продовжувати господарювати в рамках схем, створених за колоніяльної доби. Вона, звісно, може експортувати до інших країн та в інші валютні зони, але основа її експорту по суті не змінюється. Колоніяльна влада буквально вбудувала ці схеми в країну, і ми вимушені улягати їм, інакше на нас чекає катастрофа. Мабуть, потрібно розпочати все наново, змінити структуру експорту, а не тільки його напрямки, провести нові геологічні розвідки землі, надр і... вивчити потугу річок та сонця — чом би й ні? Проте, щоб виконати ці завдання, потрібен не самий лише людський капітал. Потрібен фінансовий капітал, спеціалісти, інженери, кваліфіковані робітники тощо. Зізнаємося: колосальні зусилля, докази які — за закликом його керівництва — має народ слаборозвиненої країни, не дадуть бажаних результатів. Якщо умови праці не буде змінено, треба буде століть, аби олюднити наш світ, що його імперіялістичні держави звели до тваринного стану<sup>10</sup>.

Справа в тім, що ми не повинні приставати на ці умови. Ми маємо рішуче відкинути стан, на який нас прирекли західні країни. Якщо колонізатори й імперіялісти забрали з нашої землі свої прaporи та поліцію, це ще не означає, що вони розрахувалися з нами. Протягом століть капіталісти поводилися в країнах, що розвиваються, як правдиві військові злочинці. Депортациі, убивства, примусова праця і рабство були основними засобами, за допомогою яких капіталісти примножували свої скарби золота й діамантів,

<sup>10</sup> Деякі країни, що скористали з наявності великих європейських поселень, разом з незалежністю отримали будинки та проспекти; вони раді забути, що віддалені райони голодують і злидарють. За іронією долі вони, учасники своєрідної мовчазної змови, удають, ніби міста їхніх країн — сучасники незалежності.

збагачувались і стверджували свою владу. Нешодавно нацизм піретворив всю Європу на справжню колонію. Уряди низки європейських країн вимагали репарацій і реституції у грошовій і натуральній формі за вкрадені у них матеріальні цінності: було повернено своїм власникам предмети культури, картини, скульптури, вітражі. 1945-го року, після перемоги над нацизмом, європейці без угаву твердили: «Німеччина заплатить». Своєю чергою на відкритті процесу Айгмана пан Аденавер від імені німецького народу ще раз попросив вибачення у єврейського народу. Пан Аденавер підтверджив зобов'язання своєї країни продовжувати виплачувати Ізраїлеві величезні суми як компенсацію за злочини нацистів<sup>11</sup>.

Ми також вважаємо, що імперіялістичні держави припустилися б серйозної помилки і нечуваної несправедливості стосовно себе, якби вони змирились з виведенням з нашої землі військових когорт, адміністративних і фінансових установ, що вони розвідували, видобували та відправляли природні багатства до метрополії. Моральне вдоволення від завоювання національної незалежності не засліпло та не нагодувало нас. Багатство імперіялістичних країн є також нашим багатством. У найзагальнішому сенсі це твердження зовсім не означає, що ми долучені до технічних досягнень і витворів мистецтва Заходу. Говорячи безпосередньо про Європу, заявляємо, що вона розжиріла на золоті та сировині з колоніяльних країн — Латинської Америки, Китаю, Африки. Вежа

<sup>11</sup> Щоправда, Німеччина сплатила репарації за військові злочини не повністю. Відшкодування, що його переможена нація мала виплатити, не витребували повною мірою, бо постраждалі сторони залучили Німеччину до своєї системи оборони від комунізму. Саме це кермую колонізаторськими країнами, коли вони прагнуть розмістити на території своїх колишніх колоній (яким відмовляють у включені до Західного блоку) військові бази й анклави. Вони дружно вирішили забути про свої вимоги заради стратегії НАТО, заради «вільного світу». І ми бачили, як до Німеччини посунули долари й обладнання. Західний табір потребує сильної й могутньої Німеччини. Очевидно, «вільна Європа» прагне мати квітучу, відновлену Німеччину, котра правитиме за перший бастіон на шляху неминучих «червоних юрмиськ». Німеччина чудово скористала з європейської кризи. Водночас Сполучені Штати й інші європейські держави справедливо тужать за тим, що Німеччина ще вчора колінкувала, а сьогодні безжалісно конкурує на міжнародному ринку.

європейського добробуту височіє над цими континентами, що з них упродовж століть відправляли до Європи діаманти й нафту, шовк і бавовну, деревину й екзотичні товари. Європу буквально витворив «третій світ». Багатства, в яких вона вже душиться, вкрадено в народів, що розвиваються. Порти Голляндії, доки Бордо та Ліверпуля, що зналися на роботоргівлі, своїм розвитком завдають мільйонам вивезених рабів. І коли тепер, зачувши, як керівник якоїсь європейської держави, поклавши руку на серце, заявляє, що він має прийти на допомогу нещасним народам країн, що розвиваються, ми аж ніяк не нестяжимося від захвату. Навпаки — ми кажемо до себе: «Це справедливе відшкодування, що належить нам за правом». Тим-то ми відмовляємося вважати допомогу країнам, що розвиваються, за «благодійність». Ця допомога має бути супроводжувана усвідомленням двох речей: по-перше, колонізовані мають розуміти допомогу як *належну*; по-друге, капіталістичні держави мають розуміти, що *вони мусять платити*<sup>12</sup>. Якщо через нерозуміння, не кажучи вже про невдячність, капіталістичні країни відмовляться платити, тоді невблаганна діялектика їхньої власної системи задушить їх. Факт, що молоді нації не є привабливими для приватного капіталу. З погляду монополій є поважні причини та законні виправдання такої стриманості. Щойно капіталісти дізнаються (а вони зазвичай дізнаються першими), що їхній уряд готується до деколонізації, вони незабаром вивозять із колоній всі свої капітали. Вражуючий відтік капіталу повсякчас супроводить деколонізацію.

Перед тим, як інвестувати у незалежні країни, приватні компанії висувають умови, що їх, судячи з досвіду, можна вважати неприйнятними чи нереалістичними. Вірні принципові негай-

<sup>12</sup> «Дивитися на соціалістичне будівництво в Європі та „відносини“ з „третім світом“ (так ніби у нас з ним завжди були тільки зовнішні зносини) як на принципово ріжні речі означає віддавати — свідомо чи несвідомо — перевагу перерозподілові колоніяльної спадщини перед правдивим визволенням слаборозвинених країн; інакше кажучи, це означає будувати розкішний соціалізм на багатстві, награбованому імперіалізмом; все одно, як банда розбійників буде розподіляти здобич більш-менш порівну межи собою і підкидати трохи біднякам, забуваючи, що цим вона просто повертає належне». — Marcel Péju, «Mourir pour de Gaulle?» [Марсель Пежу. Вмерти за де Голля?], in *Les Temps Modernes*, №175-176, octobre-novembre 1960.

ної окупності, який вони сповідують, рушаючи до «заморських територій», капіталісти не бажають вкладати гроші на тривалий час. Вони опираються так званим програмам плянового розвитку господарств молодих урядів, а часто ставляться до таких програм одверто ворожо. У скрайньому разі вони погоджуються позичити молодим націям гроші за умови, що за них буде придбано промислові товари й устаткування, себто буде підтримано заводи в метрополії.

Насправді ж обережність західних фінансових груп пояснювана їхнім небажанням ризикувати. Звідси їхні вимоги забезпечити політичну стабільність та соціальний спокій, що є неможливим, зважаючи на жахливий стан, в якому перебуває населення напередодні незалежності. Тим-то прагнучи гарантій, що їх колишня колонія надати не може, вони вимагають розмістити на її території військові бази або залучити молоду націю до підписання економічних або військових пактів. Приватні компанії починають тиснути на власний уряд, аби для захисту їхніх інтересів у цих країнах було розташовано бодай військові бази. Нарешті ці компанії вимагають від свого уряду гарантувати інвестиції у той чи той регіон, що розвивається.

Зрештою виявляється, що країн, які задовольняли б умовам, запропонованим трестами та монополіями, геть небагато. За відсутності надійних ринків збути капітал лишається в Європі та заморожується. Він заморожується тим певніше, що капіталісти відмовляються інвестувати у власну економіку. Адже прибуток у цьому випадку мізерний, а податковий тиск охолоджує запал найвідчайдушніших.

У довгостроковій перспективі ситуація катастрофічна. Циркуляція капіталу або геть припиняється, або значно уповільнюється. Швайцарські банки відмовляються приймати надлишковий капітал, Європа душиться. Попри величезні суми, що їх поглинають військові витрати, міжнародний капіталізм потрапляє в безвихід.

Але йому загрожує ще одна небезпека. Оскільки «третій світ» приречено на занепад — у кожному разі на беззрух — через egoїзм й аморальність Заходу, слаборозвинені народи вирішують перейти до колективної автаркії. Західна промисловість швидко

втрачає свої заморські ринки збути. Засоби виробництва накопичуються на складах, а європейський ринок стає арендою безжальній боротьби між фінансовими групами і трестами. Заводи закривають, працівників звільняють, шириться безробіття — і європейський пролетаріят розпочинає відкрито боротися проти капіталізму. Тоді монополії усвідомлюють, що мають інтерес допомагати — і то щедро, без крутістів — країнам, що розвиваються. Так, ми бачимо, що молоді нації «третього світу» припускаються помилки, коли плаzuють перед капіталістичним країнами. Наша сила — в наших правах і в справедливості нашої позиції. Ми маємо пояснити капіталістичним країнам, що головною проблемою сучасної епохи є війна між ними і соціалістичним табором. «Холодній війні» треба покласти край, оскільки вона веде нас у ніщо; треба зупинити гонитву ядерних озброєнь, щедро інвестувати в регіони, що розвиваються, та допомагати їм технічно. Як буде вирішено ці проблеми — такою буде й доля світу.

Нехай капіталістичний світ і не намагається зацікавити соціалістичний табір «долею Європи», поки мільйони «кольорових» голодують. Подвиг майора Гагаріна, хай там що говорить генерал де Голль, не є досягненням, що «робить честь Європі». Вже протягом певного часу голови капіталістичних держав, їхні діячі культури ставляться до Радянського Союзу двоїсто. Зібравши колись для знищення соціалізму всі сили, тепер вони розуміють, що ним не можна нехтувати. Звідси силувані приязні посмішки, безкінечні дипломатичні спроби зблизитися і повсякчасне нагадування радянському народові, що він «належить до Європи».

Можна вимахувати «третім світом» як таким, що поглине всю Європу, та годі — прогресивні сили, які прагнуть щастя для всього людства, не роз'єднати. «Третій світ» не йде хрестовим походом, що спричинить голод в Європі. Але він чекає від тих, хто впродовж століть тримав його в рабстві, що вони допоможуть йому поновити права людини й допоможуть людині перемогти по всьому світові — раз на все.

Але ясно, що ми не такі найвні, щоби повірити, що це стане можливим завдяки співпраці та добрій волі європейських урядів. Ця колосальна робота, що вона полягає у поверненні людини до світу, повернення цілісної людини, є можливою за активної до-

помоги європейських мас, які — вони мають знати це — у колоніяльних питаннях часто улягають політиці наших спільніх господарів. Для цього треба щоби спершу європейські маси прокинулись до життя, збурили свою свідомість і покинули вдавати «сплячу красуню», бо це є безвідповідально.

## 2 ВЕЛИЧІ НЕМІЧ СПОНТАННОСТИ

Роздуми про насильство дали нам змогу зрозуміти ріжноту між кадрами й народними масами, незбіг їхніх ритмів. У будь-якій політичній або профспілковій організації зазвичай істнє пріємство між народними масами, котрі вимагають негайно й усебічно поправити їхній стан, та кадрами, які зважають на клопоти, що їх можуть завдати ці вимоги, й халепу, в яку вони вскочать, коли висунуть народний ультиматум підприємцям-роботодавцям, тож, уникаючи труднації, вони всіляко обмежують і пом'якшують toti вимоги. Отому незрідка можна бачити, що народні маси дуже недоволені роботою кадрів. Опісля галасливих демонстрацій і протестів, що є безперечною заслугою кадрових профспілкових і політичних діячів, народні маси чуються зрадженими. Та коли це багаторазові демонстрації на захист своїх прав або задля перемоги в трудових спорах, маси політизуються. Політизований профспілковий діяч здає собі справу в тому, що локальний, незначний конфлікт ще не є вирішальним зіткненням між ним і адміністрацією, не є тим зударом, що його вимріяв собі під'яремний люд. Колонізовані інтелектуали, що мали змогу вивчати, як діють політичні партії, створюють ті самі сінкі організації, що й у метрополії, та мають собі за мету мобілізувати народні маси й напосістися на колоніяльну адміністрацію. Цікавий збіг: формування націоналістичних партій у колонізованих країнах співпадає у часі зі становленням інтелектуальної та підприємницької верхівки, що вона приділяє неабияку увагу організації як такій. Тим-то фетишизм організаційних форм часто братиме гору над раціональним осмисленням колоніяльного суспільства. Проте поняття партій, це —

поняття, позичене в метрополії. І цей засіб сучасної боротьби прикладають — достеменно такий, як він є у метрополії, — до мінливової дійсності, де захитано рівновагу, де сусідять рабовласництво, кріпацтво, обмінний торг, ремісництво та біржові спекуляції.

Політичні партії слабкі не лише через те, що механічно запозичують організаційні форми, наладовані для боротьби пролетаріату в промислово розвиненому капіталістичному суспільстві. Се питання легко надається до вирішення: досить дещо скоригувати та додати дещицю з огляду на тип організації. Натомість великою помилкою, властивим недоліком більшості політичних партій у слаборозвинутих регіонах є те, що, додержуючи класичної схеми, вони зверталися передовсім до найсвідоміших груп — міського пролетаріату, ремісників і службовців, себто до найменш чисельних верств населення, що разом вони заледве чи складуть відсоток.

Отже, хоча пролетаріят увібрав пропаганду партії та охоче читав її агітки чи бодай мав до їх добре серце, він був геть не готовий активно підтримати гасло відчайдушної боротьби за національне визволення. Про це говорено не раз: на колоніяльних територіях пролетаріят, це — осердя колонізованого народу, тож колоніяльний режим приділяє йому більше уваги й порає більше за інших. Відносно розвинених міських пролетаріят має певні привілеї. У капіталістичних країнах пролетарям нічого втрачати крім своїх кайданів, а здобудуть вони цілий світ. У колонізованих країнах пролетаріят може втратити цілий світ. Насправді він є тією частиною колонізованого народу, що без неї колоніяльні машині годі бути постійночинною та й загалом годі працювати. Незамінними є водії трамваїв, таксисти, шахтарі, докери, перекладачі, медсестри та інші нібито дрібні, але важливі елементи. Вони є найвідданішими прихильниками націоналістичних партій і — через привілейоване становище, що вони його посідають у колоніяльній системі, — становлять «буржуазну» фракцію колонізованого народу.

Певна річ, що підтримують націоналістичні політичні партії передовсім городяни — керівники нижньої ланки, робітники, інтелектуали й міські крамари. Їхній спосіб мислення багато в чому відображає те передове з технічної точки зору та відносно комфортне середовище, в якому вони живуть. Для них важить «модер-

нізм», і саме це слово щонайкраще характеризує їхні погляди й учинки: ці кола обстоюють реформи та нововведення й виступають проти мракобісних традицій, а також стають на прою зі старою гранітовою брилою національної культурної спадщини.

Націоналістичні партії здебільшого не звикли довіряти сільським масам. На їхню думку, маси гибіють у безруху, знерухомлені й безплідні. Ці нехитрі мудрування небавом призводять до того, що члени націоналістичних партій, зокрема міські робітники й інтелектуали, зрештою зневажають сільські маси і ставляться до них із погордою, наслідуючи колонізаторів, — правдиве падіння! Щоби збегнути, в чому справа, чому політичні партії не довіряють сільським масам, варто пам'ятати собі, що колоніялізм часто зміцнював своє панування через скам'яніння життя на селі. Улягаючи владі марабутів, чаклунів і племінних вождів, сільські маси продовжували жити за феодалізму, а за непорушність і неприступність мурів цієї середньовічної будівлі дбали представники колоніяльної адміністрації та військові.

Молода національна буржуазія, зокрема торговці, багато в чому конкуруватиме з цими феодальними правителями: марабути й чаклуни вадитимуть хворим відвідувати лікарів; збори джамаату судитимуть, не дозволяючи обставати на захист підсудного; каїди зловживатимуть політичною й адміністративною владою, щоби вбезпечити власні торгові оборудки і джерела постачання; племінна знать — в ім'я релігії й традицій — виступатиме проти розвою взаємовигідної торгівлі та ввезення нових товарів.

Тож молода кляса колонізованих дрібних і великих торговців бачить своїм завданням усунути ці забобони, що заважають поступові. Тубільні маси є тими покупцями, що за всіх них змагаються, адже, по-перше, вони не мають змоги купувати собі товари, а по-друге, вони вірні феодальним вождям і дослухаються них, якщо ті вирішать щось змінити.

Захисники феодального ладу творять ріжні перепони молодим прозахідним націоналістам і народним масам, вадячи їхньому спілкуванню. Щойно верхівка намагається наблизитися до сільських мас, вона наражається на опір: племінні вожді, релігійні лідери, зрештою традиційна влада видають ще більше засторог, погрожують карами небесними, інтердиктом. Традиційні органи влади, визнані владою окупаційною, не зводять очей із верхівки,

котра раз-у-раз намагається нав'язати контакти з селом, та не ховають свого невдоволення. Вони знають: ідеї, що їх можуть принести ці городяни, підважують самі засади феодального ладу. Отож із окупаційною владою вони ще можуть так-сяк порозумітися й загалом живуть у злагоді з нею, а от модерністів, котрі намагаються зруйнувати підвалини тубільного суспільства і забрати їм хліб від рота, вважають за ворогів.

Прозахідні елементи ставляться до селянських мас десь так, як пролетаріят промислово розвинених країн. Історія буржуазних та пролетарських революцій показала, що селянські маси, бувши реактивною силою, часто гальмують революційний процес. Селянські маси в промислово розвинених країнах назагал є найменш свідомими, найменш організованими й найбільш анархістськими елементами: зазвичай вони недисципліновані та користолюбні, підозрілі й до того ж не стримують лють і роздратування. Словом, селянські маси індивідуалістичні вже своєю суттю, тож не дивно, що згадані риси є об'єктивною умовою реакційної поведінки.

Ми переконалися, що націоналістичні партії щодо методів і вчення послуговуються досвідом західних партій, а отже — здебільшого — не пропагують межі селян. Насправді ж докладна аналіза колонізованого суспільства — якби до неї вдались — підтвердила би, що колонізовані селяни досі живуть у звичному для них і рідному з діда-прадіда середовищі, серед освячених часом традицій. Ім'я цьому середовищу — традиційне суспільство. Його підвалини такі ж тривкі, як і на світанку людства, а тимчасом у промислово розвинених країнах традиційне суспільство не витримало поступу і впало під ударом індустріялізації. Цікаво, що в колоніях по-індивідуалістському чинять якраз пролетарі — ті, кого можна назвати зародковим пролетаріатом. Демографічна ситуація висуває перед безземельними селянами невирішенні завдання, тож ті полішають села і мчать до міст, де відтак стають люмпен-пролетаріатом, що купчиться у нетрях і силується потрапити до портів і містечок, зведеніх за колоніяльного панування. Що до селянських мас, то вони продовжують жити заціпеніло, а той, кого уважано зайвим ротом, — нема ради! — іде до міста. Селянин, який лишається на селі, прикипівши до землі, боронить власних традицій, у цей спосіб презентуючи в колонізованому суспільстві муштрований елемент, що має центром свого суспільного жит-

тя лишень громаду. Звісно, це недвижне життя, зусібіч регляментоване, час од часу видає із себе рух, заснований на релігійному фанатизму чи племінному розбраторі. Проте несамохіті сільські маси лишаються дисциплінованими й альтруїстичними: прагнення особистості поступаються силі громади.

Селяни не довіряють міському мешканцеві, вбраному елегантно, по-європейському: він-бо мовить по-чужинському та працює з чужинцями, часом навіть живе в європейця під боком; тому видається, що він живе у згоді з загарбником і прагне бути успішним, скориставши для цього з колоніяльної системи. Мешканці міст, це — зрадники, запроданці, відступники, що зрекліся всього, що селяни мають за національне культурне багатство. Тож загальна опінія селян є такою: містяни — аморальні. Втім, це не є класичне протистояння села і міста. Це протистояння між колонізованим, котрий не може добутися переваг колоніялізму, і тим, хто силується мати зиск із колоніяльної експлоатації *виходу*.

Колонізатори не оминають увагою це протистояння і користують із нього під час боротьби з націоналістичними партіями, мобілізуючи горян і салдатів проти міст. Вони підбурюють внутрішні райони виступити супроти узбережжя, вони знову користують з міжплемінних конфліктів, і не варто дивуватися, що такий собі Калонджі проголошує себе королем Касаї, як і не подивугідні були збори в Гані кілька років перед цим, коли вожді вкупі одстоїли власну позицію перед Нkrumoю.

Тактика політичних партій не є правильною: замість користання з тих структур, що вони є на селі, і виповнення їх новим, націоналістичним або прогресивним змістом, вони намагаються перевернути догори дригом увесь традиційний спосіб життя селян (до того ж не порушуючи меж колоніяльної системи). Це нерозумне поводження партійців призводить до того, що селяни вважають їх за божевільних і нахабних приблуд. Результат — село не може правити міській партії за форпост. Народ узято желізними путами колоніялізму, а вони мислять собі, ніби можуть зрушити «млявих, зачепіліх селян». Вони не хочуть підклсти руку народним масам. Ці розумаки не годні приклсти свої знання до конкретної життєвої ситуації, щоби зарадити народові, але мають заздалегідь визначену (і цілком умовну) схему, за якою намагаються зорганізувати народні маси. Отому вони закидають на село столи-

чних очільників, недосвідчених або замолодих, що їм передавано повноваження центральної влади та що вони намагаються порядкувати дуаром або селом як партійним осередком на підприємстві. Вождів похилого віку понижувано, часто-густо з їх збиткуються. Історію майбутнього народу напрочуд зухвало обмежують на маленьких місцевих історіях, себто єдино значуща для національної дійсності річ тратить свою вагу, позаяк її втолочувано в багно, обкидувано болотом. Натомість було залучити історію села, історію традиційних міжкліянових і міжплемінних сутичок до контексту вирішального бою, на який кликано народ. Та літніх людей — цих мудрих дідуганів, яких у традиційному суспільстві незмінно поважають уже через самий їхній вік і загалом як носіїв авторитету, — партійці беруть на кипини прилюдно. Певна річ, окупантівська адміністрація не ловить гав і неодмінно скористася з цієї сумної ситуації, щойно зобачить, як партійна пародія на владу дере носа, мішаючись у кравецтво, бувши зроду шевцями. Що агентурних відомостів не бракус, то поліційна розправа не забариться. Небавом геть усі партійці, позаслані на село, дізнаються про арешт керівників і головних учасників нових зборів.

Ці поразки потверджують «теоретичну аналізу» націоналістичних партій. Спроба завербувати сільські маси скінчилася безславно, ї цей згубний досвід посилює їхню недовіру до селян, тож їхня ворожість до цієї частини народу доходить краю. Та опісля перемоги в національно-визвольній борні ті самі помилки повторювано. Недолуга політика живить тенденцію до децентралізації, відмежування регіонів від серця країни та заведення самоврядного ладу в них. Племінний устрій колоніяльної доби поступається місцем регіоналізмові доби національного будівництва і його організаційному вираженню — федералізмові.

Однаке виявляється, що хоча націоналістичні партії мало впливають на селянство загалом, сільські маси або рішуче втручаються у процес достигання національної свідомості, або перевирають ініціативу в націоналістичних партій, або — через негодіність цих партій до керування — посідають їхнє місце.

Пропаганда націоналістичних партій завше знаходить відгук у сільському гурті: по селах радо спогадують старі часи, як ще не було колоніалізму. Жінки замість колискових наспівують дітям бойові пісні, гімни, що злітали з вуст воїнів, котрі боронили край

від загарбників. У віці 12-13 років малеча вже поіменно знає, хто брав участь у нещодавньому повстанні, тож у дуарах плекають мрії не про розкошування чи успішне складання іспитів (а думка міських дітей не сягає вище за це), а про те, як вони будуть подібними до того чи того героя, що він прийняв муки й смерть за волю, і що розповідь про нього завжди супроводжується розчуленням і гордістю.

Поки націоналістичні партії намагаються організувати робітничу клясу, щойно зароджувану в місті, на селі піднімають геть-то незрозумілі як на стороннього спостерігача заворушення. Таким, приміром, було славнозвісне повстання 1947-го року на Мадагаскарі. Колоніяльна адміністрація поставилась до нього неуважливо, не надало йому ваги: це, мовляв, просто собі селянське повстання. Насправді ж сьогодні ми знаємо: усе, відколи істнє світ, є значно складнішим, ніж нам це видається. Упродовж другої світової війни великі колоніяльні фірми побільшали і навіть погладшили, зачаводівши усіма доти вільними землями. Одночасно заговорили про те, що жидівські, кабільські, антильські біженці можуть потрапити на острів. Ширилися чутки про майбутнє захоплення острова — за підтримки колоністів — білими з Південної Африки. Тож по війні кандидати від націоналістів перемогли на виборах. Одразу по цьому проти партійних осередків Демократичного руху за малагасійське відродження (МДРМ) було застосовано репресії. Щоби засягнути своїх цілей, колоніалізм вдався до найтрадиційніших засобів зі свого арсеналу: численних арештів, расистської пропаганди, розпалення міжплемінної ворожнечі та створення партії з неорганізованих елементів люмпен-пролетаріату. Ця «партия» «Знедолені Мадагаскар» (ПАДЕСМ) зухвалими провокаціями надала колоніяльний владі законні підстави для запровадження заходів щодо відновлення громадського порядку. Проте тут ретельно продумані дії з ліквідації «партії» спричиняються до маштабних наслідків. Сільські маси, котрі упродовж останніх трьох-чотирьох років лише оборонялися, раптом відчувають себе у смертельній небезпеці й вирішують протиставити силам колоніаторів насилиство. Озброєний списами — а найчастіше тільки камінням і палицями — народ підіймається на загальне повстання за національне визволення. Що було далі, ми знаємо.

Збройні повстання є лише одним із способів, у який сільські маси беруть участь у національній боротьбі. Іноді селяни перебирають естафету міських заворушень; націоналістична партія по містах зазнає поліційних репресій. Селяни дізнаються про ці новини й жахаються, бо поки новина дістанеться села, вона тисячу разів зміниться й набуде нечуваних, катастрофічних розмірів: одних лідерів заарештовано, інших розстріляно, місто захлинається у крові чорних, «бідолашні» білі колоністи купаються в крові арабів. Тієї ж миті, як люди зачувають звістки такого штибу, їм закипає кров і їх поймає сліпа й лута ненависть, що довго чаїлася по кутках свідомості. Це призводить до трагедій: оточено найближчий поліційний відділок, пошматовано жандармів, вбито вчителя; лікар вижив лише тому, що був деінде. До місця кривавих подій виrushaють колони «миротворців», літаки розпочинають бомбардування. Тоді повсталі здіймають імпровізований стяг, вертають до життя давні військові традиції, що їм радіють жінки, а чоловіки об'єднуються і виrushaють у гори: розпочинається партизанска війна. Стихійно, несамохіт селяни викликають у всіх почуття небезпеки; нажаханий колоніялізм або тікає, або ладиться воювати чи вести перемовини.

Як реагують націоналістичні партії на рішуче втручання селянських мас у національну боротьбу? Ми бачили: більшість націоналістичних партій не обстоювала потребу збройної боротьби, не вважала за необхідне здіймати зброю проти колонізатора. Вони не притлумлювали повстання, але й не розбурхували його, задоволені тим, що його можна віддати на поталу спонтанності сільських мешканців. Загалом стосовно цього нового елементу вони діють так, ніби йдеться про манну небесну, благаючи долю, аби це тривало й надалі. Вони користуються з цього дарунку небес, але не намагаються організувати повстання, не бажають керувати ним і відповідати за різанину. Вони не спрямовують на село кадри, що вони би політизували народні маси, виконували кропітку роботу з просвітлення свідомості пересічних людей, піднімали боротьбу на новий щабель. Натомість вони сподіваються, що масове збурення дасть свої плоди і то ті плоди самі впадуть до рук. Та сільський рух не затрусний міським, адже кожде розвивається за власною діялектикою.

Навіть тепер, коли селяни сприйнятливі до пропаганди і чекають на розумне слово, націоналістичні партії не звертаються до них, не пропонують їм плану дій і не згадують селян у своїх гаслах. Людям не запропоновано жадних цілей, жадного слова не промовлено до них, і селяни намарне вишуковують щось пожитнє у марнослів'ї: партійці сподіваються, що цей шалений рух триватиме без кінця-краю, а неперервні бомбардування лише живитимуть ненависть повсталих. Вочевидь, навіть у цьому випадкові націоналістичні партії не послуговуються наданою їм змогою об'єднати сільські маси, політизувати їх, вивести боротьбу на новий, вищий рівень. У цей спосіб партії скоюють непоправний злочин — за будь-яких умов не довіряють селу.

Політичні активісти переходять по містах або виїздять за кордон, сигналізуючи колоніялізмові: з повстанцями нас нічого не в'яже. Зрідка буває, що вони долучаються до тих, хто пішов у гори. У Кенії, наприклад, під час повстання Мав-Мав жаден націоналіст не заявив про свою належність до їхнього руху і навіть пальцем не вдарив, щоби захистити «бунтівників».

Між ріжними верствами населення — ані плідного порозуміння, ані протистояння. Отож всюди, де незалежність виборювано у кривавих битвах і де, з одного боку, сільські маси зазнають репресій, а з іншого істнують домовленості між колоніялізмом та націоналістичними партіями, ми повсякчас маємо справу з цим взаємним нерозумінням. Мешканці сіл знаходя сприятливим докорінні реформи, пропоновані урядом, а також суспільні нововведення, навіть якщо ті мають об'єктивно прогресивний характер, адже теперішні відповідальні особи держави за колоніяльних часів не виясували народові завдання партії, національну політику, не розповіли про міжнародну ситуацію тощо.

Недовіра, з якою мешканці сіл і февдали ставились до націоналістичних партій за колоніяльного ладу, під час національного відродження стас відвертим ворогуванням. Шпигуни й вивідувачі, котрим не вдалося перепинити розвій національно-визвольного руху раніше, не складають зброї і, почуваючи поліновий присмак поразки, силкуються утруднити роботу молодого уряду та чинять всілякі прикрости. Прийшов час теперішнім урядовцям, а раніше міським партійцям сповна платити за байдикування під час визвольної боротьби та невитравну зневагу до селян. Нація цілком год-

на мати розумну голову на плечах, і то прогресивну, а не баняк із джемелями, та її величезне тіло ще той упертох, норовливий, не-приборканий, неготовий працювати спільно.

Думка роздушити це тіло й притлумити його спротив, керуючи народом із центру та твердою рукою, спокуслива. Це одна з причин, що змушує керівників говорити, буцімто слаборозвинуті країни потребують диктатури. Сільські маси так і не зажили довр'я в керівників. І їхня недовіра може набути серйозних форм, скажімо, як це є із декотрими урядами, що упродовж тривалого часу вже по здобутті національної незалежності вважають внутрішні райони країни за неспокійні, тож спершу туди виrushає національна армія, а відтак уже й керівники держави й міністри. Ці внутрішні райони практично сприймано як невідому землю. Парадокс, але народний уряд своїм ставленням до сільських мас нагадує колоніяльну владу. «Ніколи не знати, як ці маси можуть відреагувати, — відверто зізнаються молоді керівники. — Аби витягнути цю країну зі Середньовіччя, треба чинити жорстко». Однаке ми переконалися: безцеремонність, з якою політичні партії поводяться із сільськими масами у колоніяльний період, може лише зашкодити національній єдності та загальмувати розвій нації.

Іноді колоніалізм пробує розпорощити й дезорієнтувати націоналістичне повстання. Замість того, щоби знести шейхів і вождів, а заразом і міських «революціонерів», управління у справах тубільців опікується гуртуванням племен і заохоченням створення земляцтв усередині партії. На противагу міській партії, що мало по мала почала «вволювати народну волю» і зрештою стала Дамокловим мечем для колоніяльного режиму, зароджуються групки, виникають течії і партії, створені за етнічним або регіональним принципом. Саме плем'я стає політичною партією, що її з усіх питань консультирують колонізатори. Тепер можна всадовитися у вигідному фотелі й розпочинати засідання за «круглим столом». Партія національної єдності грузне в численних течіях, а партії-племена опираються централізації, не хочуть об'єднуватися за жодних умов і викривають «однопартійну диктатуру».

Пізніше таку тактику матиме національна опозиція. Окупант уже кинув оком на національні партії, котрі провадили визвольну боротьбу, й обрав із них дві чи три. Се гра за майже класичними правилами: щойно партія здобуде одностайну під-

тримку народу й стане для окупанта єдиним партнером у перемовинах, він розпочинає тактичні маневри і відтерміновує переговори на невизначений, якомога віддаленіший час. Це зволікання потрібне задля досягнення кількох цілей: або змусити партійців зменшити їхні вимоги й погодитися на незначуще, дрібне, або домогтися від партійного керівництва поступок, зокрема відмови від певних «екстремістських» елементів партійної програми.

Якщо ж жадна партія не змогла «по-справжньому» викликати довіру до себе, загарбник задовольняється тим, що надає привілеї тій партії, котра, на його думку, є «найпоміркованішою». Націоналістичні партії, що не брали участі у перемовинах, зачинають критикувати нечесну гру обраної партії і окупанта й публічно викривають усіх учасників цього спектаклю. Партія, вповноважена загарбником на рішучі дії, усвідомлює небезпеку відверто демагогічних позицій партії-суперниці та намагається зруйнувати її, проголосити її поза законом. Переслідувана партія не має іншого виходу, ніж вдатися до втечі, ховаючись по околицях міст і по селах. Вона прагне підняти сільські маси на боротьбу проти «запроданців з узбережжя» і «столичних хабарників», та в цій боротьбі вживано всіх засобів. Не гребують нічим — від релігійних почуттів до руйнівних для традиційного життя запровадження нових звичаїв теперішньою національною владою. Користають із затурканості сільських мас. Партійна «революційна доктрина» насправді ґрунтуються на відсталості селян і їхній охоті чинити за покликом серця: почуттям вони довіряють більше, ніж розумові. Повсюдно чути шепіт, що гори задвигти і зрушилися, й у сільському середовищі визріває невдоволення. Подейкують, що в якомусь-то місці жандарми зачали стріляти по селянах, прибув підсилок; цьому урядові не втриматися. Опозиційні партії, не маючи чіткої програми й жадної мети, опріч заступлення владної команди собою, віддають свою долю на поталу стихійності й безпросвітності селянських мас.

Але буває і так, що опозиція покладає надії не на сільські маси, а на прогресивні елементи — профспілки, утворені молодою нацією. У цьому випадкові уряд таки звертається до мас, щоби протистояти вимогам, що їх висувають робітники, й робить усе, щоби робочий люд було викривано як зграю найманіх антитрадиціоналістів. Висновки, що їх нам випала нагода дійти стосовно

політичних партій, виявляються правильними — з певними застеженнями — і щодо профспілок. Зазвичай профспілкові організації на колоніальних територіях постають спершу як місцеві відділення єврій-центральних органів у метрополії, а за гасла їм пра- влять переспіви гасел центру.

З початком вирішальної фази визвольної боротьби дехто з місцевих профспілкових діячів вирішує створити національні профспілки. Тубільці масово залишають старі організації, керовані з метрополії. Формування цих нових профспілок є додатковим чинником, за допомогою якого міське населення тисне на колоніялізм. Ми вже зазначали, що пролетаріят у колоніях зародковий і становить найпривілейованішу частину народу. В містах виникають народні профспілки, народжені національно-визвольною боротьбою; їхня програма — передовсім політична та націоналістична. Водночас народна профспілка, створена у вирішальний період визвольної боротьби, це — законний засіб мобілізувати свідомі й активні націоналістичні елементи.

Сільські маси, забуті політичними партіями, усе ще стоять осторонь. Поза сумнівом, буде організовано профспілку сільсько-господарських робітників, але — лише задля годиться: tote її створення відповідатиме формальні потребі в «єдиному фронті проти колоніялізму». Профспілкові діячі, вишколені у професійних організаціях метрополії, не знають, як згуртувати сільські маси. Вони втратили будь-який зв'язок із селянством і найперше вे- рбують металургів, докерів, працівників газової й електричної промисловості тощо.

За колоніальної доби потуга націоналістичних профспілок вражає — вони здатні зорганізовувати страйки. У містах профспілки можуть будь-якої хвилі знерухомити колоніальну економіку. Оскільки європейці оселяються переважно по містах, це не може не позначитися на городянах: електроенергії та газу катма, тхні неприбраним сміттям, узбережжя кишить кораблями, що вони мають доправити «колоніальні товари» до Європи.

На острівцях метрополії, що ними у колоніях є міста, діяльність профспілок має велику вагу і справляє глибоке враження. Цитаделі колоніялізму, себто столиці, тяжко переносять такі по- тужні вдари. Але «внутрішні райони» (сільські маси) ці конфлікти не обходять.

Отже, як ми переконалися, з національного погляду існує невідповідність між значенням профспілок і решти нації, не дотичної до роботи професійних організацій. Здобувши незалежність, робітники-профспілковці почувають, що поступ ніби урвався, що вони засягли краю й водночас бачать безодню. Свого часу вони домагалися виконання конкретних завдань, і от їх виконано. Та ті завдання були короткостроковими: досвідчений політик знає, що національне будівництво повсякчас висуває перед будівничими нові виклики, тож глобальна мета є неоссяжною, але не недосяжною. На відміну від національної буржуазії, що вона зчаста тісно взаємодіє із владою, профспілкові керівники розуміють, що вони більше не можуть стати на самих виробничих спорах. Уже од самого початку відрізані від сільських мас, неспроможні вирватися зі своєю агітацією за межі передмість, профспілки поступово переходят на радикальніші політичні позиції, навіть висувають претенсії на взяття влади. Дійсно профспілки починають претендувати на владу. Вони прагнуть загнати буржуазію у глухий кут, наполягаючи, щоби з країни забралися іноземні вояки й було знищено чужі військові бази, виступаючи за розірвання торгівельних угод, критикуючи зовнішню політику уряду. Робітництво, ставши «незалежним», теж загнано на слизьке: одразу ж по проголошенню незалежності профспілки заявляють, що виходять із гри, оскільки продовжувати боротися за поліпшення соціальних умов не має сенсу. Відтепер вимагати кращого життя для робітників і докерів неможливо й незручно: знедолені селяни просто не зрозуміють, як можна так чинити. У цей спосіб профспілкову діяльність фактично заборонено, адже вже ніхто не говорить про обстоювання прав робітників, не бажаючи наражатися на небезпеку, тому профспілки тупцяють на одному місці.

Ця недієздатність змушує доходити висновку, що треба соціальної програми, яка зацікавила б урешті-решт усю націю, всі суспільні прошарки. Профспілкам спадася на думку, що внутрішні райони країни теж потребують просвіти й організації. Та вони ніколи не переймались нав'язуванням контактів із селянськими масами — єдиною справдиво стихійною революційною силою країни. Так, профспілки потроху переконуються в неефективності своєї роботи й у застарілості своєї програми.

Профспілкові керівники, що загрузли в політиці робітничого контролю на виробництві, тихо ступою готуються здійснити державний переворот. Проте це буде справою національної буржуазії та профспілок, а людям із внутрішніх районів країни сюди зась. Національна буржуазія, вже засвоївши звички колонізатора, хизується своїми військово-поліційними м'язами, а профспілки зорганізовують мітинги й мобілізують десятки тисяч своїх прихильників. Селяни тимчасом споглядають національну буржуазію і робітників, які взагалі їдять досхочу, й знизають плечима. Вони стенають плечима, бо усвідомлюють, що ті й ті мають їх за резервну армію. Профспілки, партії або уряд по-макіявеллівському використовують селянські маси як малорухому, сліпу силу. Як брутальну силу, що забирає зі свого шляху те, що їй не до вподоби.

За певних обставин все може бути інакше: селянські маси роблять важливий внесок і у національно-визвольну боротьбу, і у визначення шляху майбутнього творення нації. Адже для слаборозвинутих країн це явище надзвичайно вагоме, й тому ми пропонуємо вивчити його докладніше.

Ми вже пересвідчилися, що у націоналістичних партій бажання знищити колоніалізм змагається з іншим бажанням — порозумітися з системою. Усередині цих партій іноді можна спостерігати два протилежні процеси. Передовсім інтелектуали, ретельно проаналізувавши колоніальну дійсність і міжнародну ситуацію, зачинають критикувати брак ідеології у народної партії та її тактичну й стратегічну вбогість. Вони зачинають безугавно ставити керівникам такі питання: «Що таке націоналізм? Що ви позначаєте цим словом? Що ви маєте на увазі? Нащо ви прагнє здобути незалежність? І — головне — як ви думаете її здобути?», водночас наполягаючи, що слід зважити на методологічні проблеми, котрі мають місце. На додачу до виборів вони пропонують удастися й до «будь-яких інших засобів». Опісля перших сутичок керівники швиденько відхрещуються від цих спалахів невдоволення, буцімто пояснюваних молодістю та недосвідченістю. Проте оскільки ці вимоги достеменно не є ані крайнім виявом обурення, ані надлишком молодечих сил, революційні елементи — власне носіїв цих настроїв — притъмом ізолюють. Керівники, загорнені в мантії досвіду, безжалюно позбуваються «цих авантюристів», «цих анархістів».

У цей спосіб виявляється, що партійна машина опирається будь-яким новаціям. Ізольована революційна меншість опиняється сам на сам із партійним керівництвом, наляканим і збентеженим, пойнятим думкою, що його могла знести буря, й водночас таким, що не здає собі справи, що ж то за штуря-буря, куди вона прямує й чи треба її аж так боятися. Далі справа доходить до керівних кадрів і низових активістів, переслідуваних колоніальною поліцією через їхню діяльність. Слід сказати, що ці люди потрапили до партійного керівництва завдяки своїй муравлиній праці, самовідданості й винятковому патріотизму. Ці люди вийшли зі споду соціальної піраміди — чорнороби, сезонні робітники, часом навіть безробітні. Для них бути активістами національної партії означає не «політику робити», не язиком ляпати, а рухатися єдиним можливим для них шляхом — від тварини до людини. Ці люди, котрих бентежить надмірне улягання законові з боку партії, є напрочуд ініціативними, сміливими і наполегливими під час виконання партійних доручень, тож вони повсякчас упадають у всевидюче око каральної машини колоніалізму. Заарештовані, засуджені, змученні, відтак амністовані, вони використовують ув'язнення для того, щоби студіювати прогресивні праці й сталити свій дух. Вивицившись у голодуваннях і пройшовши жорстоке братство в'язниць, радше подібних до братських могил, вони вітають визволення як щасливу нагоду розпочати збройну боротьбу. Тимчасом колоніалізм, обложеній з усіх боків, силкується налагодити контакт із поміркованими націоналістами.

Так, між легальною і нелегальною течіями партії спостерігаємо розкол і чи не цілковитий розрив. Прихильники нелегального шляху почиваються небажаними, персонами *non grata*. Їх уникають. З ріжними застереженнями прихильники легального керунку партії скількимога допомагають їм, але ті все одно вже чуються чужинцями. Ці люди нав'язують контакт із інтелектуалами, що на їхню позицію вони зважали кілька років тому. Наслідком цього формується підпільна партія, що діє паралельно легальній. Проте репресії проти цих незламних елементів посилюються мірою зближення легальної партії з колоніалізмом, мірою посилення спроби «змінити його зсередини». Тож нелегальна фракція опиняється в історично глухому закапелку.

Цих людей вигнано з міст, і вони збираються у передмістях. Та поліційні тенета виловлюють їх, і вони змушені остаточно залишити міста, утікати з арени політичної боротьби. Вони повертаються до внутрішніх районів країни, ідуть у гори, до селянських мас. Маси спочатку огортають їх турботою, ховають від переслідувань. Націоналістичний активіст, який вирішує покинути грати у квача з поліціянтами по містах і доручає свою долю до рук селян, буде непереможним: селянський покрівець огортає несподівано ніжно й надійно. Справжні вигнанці у власній країні, відірвані од міського середовища, де вони визначали поняття нації та політичної боротьби, — ці люди стають правдивими підпільниками. Змушені до валандання, переходів поночі, втечі від поліції, прибирання чужого імення й образу, бувши незаважними, вони мають нагоду подивитися на свою країну і нарешті спізнати її. Кав'ярні, обговорення майбутніх виборів, жорстокість поліціянтів — усе минулося. Їхні вуха вловлюють кожний звук голосу країни, а їхні очі бачать страшні, катастрофічні злідні й темноту, в яких живе народ. Вони усвідомлюють, скільки дорогоцінного часу змарновано на пусті балочки щодо колоніяльного ладу. Зрештою вони доходять думки, що жадні реформи нічого не дадуть, а справедливі зміни постануть у якийсь інший спосіб та й то не поліпшать ситуації. Постійно перебуваючи у стані якогось запаморочення, вони розуміють, що політична боротьба по самих містах ніколи нічого не змінить і не скине колоніяльний режим.

Ці люди вчаться розмовляти із селянами. Вони дізнаються, що сільські маси ніколи не забували про визволення у насильницький спосіб, про те, що треба повернути собі землю, загарбану іноземцями, про потребу національної боротьби та про збройне повстання. Вони довірюються, що народ є консеквентним, що його моральні цінності не зазнали змін, а відданість нації не захитано, хоч він і скоцюбився й задуб. Вони дізнаються про великудущий народ, готовий до самопожертви, — народ, що бажає присвятити себе великій справі визволення, народ нетерплячий і гордий. Вочевидь, наслідком зустрічі активістів, переслідуваних поліцією, з цими обуреними й інстинктивно бунтівними масами може стати вибухова суміш надзвичайної сили. Вихідці з міст вчаться в народу й вчать народ, єдночлено—відкриваючи для нього щось на кшталт політичних й військових освітніх курсів. Народ лагодить

зброю. Курси тривають недовго, адже маси, усвідомлюючи силу своїх м'язів, змушують керівників форсувати події. Збройну боротьбу розпочато.

Повстання спонтанічно політичні партії. Вони мали докторину, яка проголошувала неефективність будь-якого оружного протистояння, і саме їхнє існування було постійним осудом геть усякого повстання. Певні політичні партії крадькома підтримують колоністів, сподіваються, що ті завиграшки візьмуть гору над повстанцями й тішаться, що вчасно відмежувалися від участі в цьому шаленстві, що воно, вочевидь, вивершиться трагедією, буде залите кров'ю. Та вогонь розпалено, і він наче степова пожежа шириться країною. Танки, літаки й інша військова машинерія не можуть зарадити. Колоніялізм міркує собі, що « зло» набуло загрозливих маштабів, а тим часом від декого з гурту власне колоністів і європейського народу в метрополії чути вимогу визнати критичність ситуації.

Що до народу, що живе у власних хатах, зводячи собі повітряні замки, то він вчиться новому національному ритмові: в його серці стиха лунають славні на честь воїнів. Повстання уже доп'яло народ. Тепера буде ізольовано партії.

Однаке рано чи пізно ватажки повсталих усвідомлюють, що повстання має охопити й міста. Це усвідомлення не припадкове. Воно завершує діялектику, що вона визначає розвиток збройної національно-визвольної боротьби. Хоча село є невичерпним джерелом енергії народу, а озброєні народні загони повсякчас становлять небезпеку, колоніялізм не втрачає певності в тому, що вибудована ним система є надійною. Він нехтує небезпекою, відтак провідники повстання вирішують воювати на території ворога — по спокійних і гонористих містах.

Початок повстання по містах ставить перед керівництвом нові складні завдання. Безсумнівно, більшість провідників, які народились або вирости в місті, рятуючись від переслідування колоніяльної поліції та не дослухаючись порад обережніших і розсудливіших однопартійців, брали ноги на плечі й залишали рідні краї. Їхній відступ на село був одночасно втечею, уникненням поліційної розправи й заразом він демонстрував недовіру до старих політичних формувань. Раніше ці керівники спілкувалися переважно з відомими в політично-партийному гурті націоналістами, і за умов

міського життя це було природним. Та ми вже знаємо, що новітня історія поминула увагою мізерні постаті боязких партійців, котрі лише базікали про злочини чинного колоніального ладу, й усі події розгорталися остоною із геть іншими дійовими особами.

Проте вже перша спроба нав'язати контакти з давніми друзями й знайомцями — тими, хто, на думку партизанів, досі додержує крайніх лівих поглядів, — підтверджує побоювання й викликає зневіру, тож бажання знов побачити колишніх знайомих зникає. Насправді повстання, що насунуло з сіл, добувається міст через селянські елементи, що осіли на передмісті, через тих, хто досі не знайшов у колоніальній системі ані крихти чи голої кістки. Люди, змушені залишити рідну землю через те, що населення росте, а землі не більшає, а також через відбирання добр багатіями, кружляють довкола міста, не тратячи надії увійти до пишної міської брами. Саме в цій масі, у цьому народові з нетрів, у середовищі люмпен-пролетаріату повстання знаходить собі міську бойову снагу. Люмпен-пролетаріят, цей легіон виголоднілих чоловіків без роду й племені, є однією з найбільш самочинних і найбільш радикальних революційних сил колонізованого народу.

У Кенії в роки перед повстанням Мав-Мав колоніальна англійська влада розгорнула заходи, спрямовані на залякування люмпен-пролетаріату. В 1950-1951 роках поліція і місіонери поєднали зусилля, щоби належно відповісти юрмі молодих кенійців із сіл й лісів, котрі, не зумівши пристосуватися до ринкових умов, чистили кишені добрим людям, гріховодили, пиячили тощо. Дитяча злочинність у колонізованих країнах — безпосередній наслідок істнування люмпен-пролетаріату. Так само у Конго, починаючи від 1957-го року, вживали драконівських заходів, щоби стримати «молодих гуліганів» на селі, себто порушників установленого порядку. Діяли трудові табори, якими опікувалася євангельська місія (звісно, під охороною бельгійської армії).

Становлення люмпен-пролетаріату, це — явище, що має власну логіку: ані діяльність місіонерів, ані постанови центральної влади не можуть стримати зростання люмпенів, що вони, наче зграя шурів, не зважає на стусани й побиття камінням, а вперто підточує коріння найбільших дерев.

У нетрях воліють вирішувати проблему колоніалізму як біологічну: тут працюють над тим, як будь-що захопити ворожий ба-

стіон, і послуговуються для цього найпотаємнішими ходами й найрізноманітнішими методами. Сформований люмпен-пролетаріят уже самим своїм існуванням загрожує «здоров'ю» міста й знаменує собою невідвортне погіршення загального стану організму, хворобу, що причайлась у серці колоніального організму. Відтак сутенери, гулігани, безробітні, дрібні злодюжки кидаються шуліками у візвольну боротьбу: вони поринають у неї, як невтомні працівники в улюблену справу. Волоцюги стають на шлях активної й рішучої боротьби, яка зробить з їх націю. Колоніальне суспільство має їх за пропащі, і з погляду поневолювача вони лишаються тими самими аморальними типами. Через це «пропащи» впокорюються власній долі: коли міська брама не прочиниться для них сама, її чудово можна прочинити власноруч за допомогою ручної гранати або пістоля. Так безробітні й «недолюди» реабілітуються у власних очах і перед історією. Так само повій, покойовки, що мають лише 2.000 франків на місяць, зневірені — усі, хто вагається, чи накласти на себе руки, чи поринути в рятівний безум, — знову відновлять душевну рівновагу, знову вирушать у путь і врешті-решт візьмуть участь у великому поході нації, що пробуджується.

Націоналістичні партії неспроможні зрозуміти це нове явище, що пришвидшує їхній розпад. Що повстання по містах вибухло швидко, то боротьба дещо одмінюється: коли спершу всі сили колоніальних військ було зосереджено на селі, тепер треба поспіхом виряджати їх до міст, аби охороняти людей і майно. Сили пригноблення розпорощені, небезпека чатус за кожним рогом. Видіється, наче сама земля й колонія як така збурені таксамо, як і люди. Загони озброєних селян спостерігають, як військова сила відпускає віжки і вже не тримає людей у лещатах. З огляду на це повстання в місті править за своєрідну кисневу подушку, рятівне коло.

Керівники повстання, що бачать, як ентузіастично й завзято народ завдає колоніальній машині потужних ударів, перестають довіряти традиційній політиці. Кожна здобута перемога зміцнює їхню ворожість до того, що віднині називають не інакше, аніж забиванням памороків, марнослів'ям, теревенями, пустопорожньою агітацією. Вони почувають ненависть до «політики» (точніше по-

літиканства) й демагогії. Отже, спершу ми стаємо свідками справжнього тріумфу спонтанності, ба навіть його культу.

Селянські повстання, спалахуючи повсюдно, свідчать про те, що націю відтепер знати всюди: кожен колонізований зі зброяє в руках о сю пору є частинкою живої нації. Такі повстання підривають колоніяльний лад, змушуючи його розпорощувати сили, і щоміті загрожуючи розтрощити його. Вони сповідують просте вчення: роби так, аби народилась нація. Немає жадної програми, жадних виступів, жадних рішень, жадних напрямків. Справа не хитра й вона полягає в тому, щоби змусити іноземців дати драла. Треба створити спільній фронт проти гнобителя і підживити цей фронт збройною боротьбою.

Поки колоніалізм турбується й побивається, національна справа просувається і поступово стає справою кожного. Визволення є справою уже всієї країни загалом. У цей період панує спонтанність. Ініціативу перебирають місцеві осередки, а на найвищому щаблі твориться уряд у мініятирі, що перебирає на себе владу. В долинах і лісах, у джунглях і по селах — повсюдно спостерігаємо вивищення національної влади. Всі докладають зусиль, аби уможливити істнування нації та перемогти, взявші місцеву владу. Ми простежуємо стратегію всезагальнюю та радикальної безпосередності. Мета, програма кожного спонтанно сформованого загону — визволитися бодай у межах селища чи містечка. Якщо нація є всюди, значить вона є й тут, у нас. Іще капочку — і вона є лише тут. Тактика перетворюється на стратегію і на впаки. Політичне мистецтво стає мистецтвом війни. Політичний активіст стає бійцем. Воювати і займатися політикою, це — одна й та сама річ.

Знедолений народ, котрий звик жити у замкнутому колі боротьби і суперечок, урочисто обіцяє дати раду собі й усім, одухотворюючи в цей спосіб місцеве обличчя нації. У правдивому екстазі колективізму родини, що досі завше ворогували, вирішують забути давні чвари. Багато хто замирюється, а заховану ненависть спогадують лише для того, щоби ніколи не чубитися. Віра в істнування нації посилює політичну свідомість. Національна єдність, це — передовсім єдність групи, вирішення давніх суперечок і остаточне знищення гірких гризот. Водночас можливість очиститися почуває і кілька місцевих жителів, котрі зганьбили країну, співпра-

цею з окупантами. Проте зрадників та запроданців буде засуджено й покарано. Народ відтепер зачудовано виявляє, скільки має можливостей жити інакше, й неперервно відкриває нові галузі життя, ухвалюючи закони та заявляючи про власне право на суверенітет. Кожен його елемент, у цей спосіб розбурканий від колоніяльного сну, живе наче в казані з окропом. У селі можна бачити постійний вилив почуттів: надзвичайну щедрість, доброту, що обеззброює, готовність віддати життя «заради справи». Усе це нагадує релігійне братство чи церкву, це така собі містична спільність. Жаден корінний мешканець не може бути байдужим до цього нового ритму, що визначає життя нації. До сусідніх племен поспішають посланці. Вони є першою ластівкою нового життя, своєрідною системою зв'язку, що передає темп і рух повстання досі нерухомим регіонам. Племена, що одвіку ворогували й чия обопільна знаність стала легендарною, втішно й чи не плачуци з радощів складають зброю і присягаються завше одне одному допомагати й підтримувати в скрутну хвилю. По-братерському, пліч-о-пліч у збройній боротьбі, люди об'єднуються з учорашніми ворогами. Народне коло ширшає, і кожна нова вдала засідка означає, що до боротьби долучиться нове плем'я. Села правлять за тилову базу й радо згоджуються допомагати іншим повстанцям. Що згуртованішими є люди, то сильніше вони вдаряють по ворогові: тут знати і міжплемінну солідарність, і солідарність між селами, і зрештою національну солідарність. Кожен новостворений загін, кожен новий випал підтверджують: усі прагнуть перемогти, нещадно роздушити ворога; усі чинять опір.

Ця солідарність найяскравіше дається знаки на другому етапі змагань, коли ворог іде в наступ. Щойно повстання набрало снаги, колоніяльні сили перегруповуються, реорганізовуються і вдаються до способів ведення бойових дій, що мають відповідати особливостям цього повстання. Ця злагоджена відповідь має звести нанівець ейфорію й атмосферу загального щастя першого етапу. Ворог наступає і зосереджує на місцях значні сили, швидко перемагаючи місцеві загони: ті надто поквапилися й безоглядно рушили в бій усім скопом. Ширяючи в хмарах, вони забули про пильність, тож тепер їхній оптимізм пригашено. Зрештою, час відповідати за нерозважність: загін, добре пам'ятаючи, що змагається за націю, б'ється добре, та не відступає слушної миті, вва-

жаючи за краще лягти кістями на полі бою. Ворожий наступ ви-пробовує тубільців, адже вони поводяться так, ніби доля країни вирішується тут і зараз. І сталося: численні втрати, безглазда смерть і сумніви в тих, хто вижив.

Та невдовзі стало зрозуміло: волонтаристська стихійність, що силкується вирішити долю колоніальної системи просто зараз, за приписами близкавичної війни, приречена на поразку. Поразка остаточно витвережує людей, і на місці уchorашньої зливи почуттів і мрій про вічне постає найбуденніший, найпрактичніший реалізм. Жорстокість війни і тіла вбитих змушують повністю переосмислити усе, що сталося. Нескладний інстинкт виживання потребує рухливішої, гнучкішої тактики. Ця зміна у способі бойових дій характеризує перші місяці визвольної війни ангольського народу. Пригадаймо, як 15 березня 1961-го року ангольські селяни пішли на португальців загонами в дві-три тисячі. Чоловіки, жінки і діти, озброєні та голіруч, сміливо й якось по-особливому піднесено, святочно ринули невеликими групами до районів, де панували колоніатори, юрмилися салдати і майорів португальський стяг. Села й навіть аеродроми було оточено та не раз заатаковано, а кулеметний вогонь знищив тисячі ангольців. І дуже скоро керманічі повстання збагнули, що якщо вони хочуть визволити країну, треба винайти інший шлях, вдатися до інших засобів. За кілька місяців ангольський лідер Голден Роберто, беручи до уваги досвід ріжних визвольних воєн і засвоївши тактику партизанської війни, реорганізував національну ангольську армію.

Справді, партизанська війна, це — війна не позиційна, а маневrena. Кожен воїн має рідну землю на своїх підошвах чи просто тобі на босих ногах. Національно-визвольна армія не стрічається з ворогом у єдиній єдиній вирішальній битві, а рухається маршем од села до села, відступає до лісів і вітає курячу од ворожих колон танцями й співами. Племена вирушають у путь, загони переміщуються й змінюють дислокацію. Люди з півночі йдуть на захід, люди з рівнин деруться в гори. Жаден стратегічний пункт не переважає. Ворог думає, що то він ходить назирі за нами, напосідає на нас, біжить по наших свіжих слідах, але саме ми завше заходимо йому в тил і нападаємо аж тоді, коли він уже й думати про нас забув. Тепер ми його переслідуємо. Попри всю його техніку та вог-

неву міць видається, що він заблукав і загруз у війні. А ми співаємо, ми співаємо...

Тим часом керівники повстання розуміють: загонам бракує освіти, їх треба навчати, настановляти, створити військо, зосередити владу в одному місці. Треба переосмислити та переглянути поділ озброєної нації на окремі загони. Керівники, котрі втекли від безплідного політичного середовища міст, заново відкривають політику, але вже не як те, що може приспати чи ввести в оману, а як єдиний засіб посилити запал боротьби та підготувати народ до руху в певному керунку. Керівники повстання зауважують: партизанські повстання — навіть найбільші з них — мали загальне керівництво й орієнтири руху. Відтак вони мають перетворити партизанське повстання на революційну війну. Успіх боротьби залежатиме від того, чи зрозуміло сформульовано завдання, чи ясною є метода й — це вкрай важливо — чи усвідомлюють маси потребу невідкладної боротьби. Можна протриматися три дні, три місяці (в найліпшому разі — талановито скористати з люті, накіпилої у народних мас), але перемогти в національно-визвольній війні, знищити жахливу військову машину не виховавши свідомих бійців неможливо. Тут не зарадять ані безоглядна сміливість, ані пишні гасла.

Проте з поступом визвольної війни керівники змінюються і вони вже не ті пихаті й самовпевнені люді, що були досі. Тепер ворог змінює тактику. Жорстоку каральну політику він вельми розумно поєднує з періодами перепочинку, витонченим маневруванням, «психологічною війною». Вдаючись до метод, відомих як «протидія підривній діяльності», і провокацій, він успішно відживлює міжплемінну ворожнечу. Щоби досягти мети, колоніалізм вдається до помочі двох тубільних груп, що вже не раз запомагали йому. Передусім це, звісно, вожді, кайди, чаклуни. Як ми вже бачили, селянські маси, усе ще занурені в оціпеніння, досі поважають релігійних лідерів — вихідців з давніх родів. Племена — геть усі — рухаються шляхом, що його вказує і визначає вождь, тож не буде складно спрямувати цей рух куди треба, надто якщо союз колоніалізму і його довірених осіб освячено винагородою — золотом.

Люмпен-пролетаріят також добре надається до махінацій цього штибу. Треба пам'ятати, що кожен національно-визвольний

рух має приділяти люмпен-пролетаріатові якомога більше уваги: той постійно відгукується на заклики до повстання; але якщо повстання вирішить впоратися власними силами, люмпен-пролетаріят — ця маса голодних і деклісованих — все одно кинеться у вир збройної боротьби, візьме участь у протистоянні, але вже на боці гнобителя. Останній, ніколи не пропускаючи нагоди захотити негрів перегристи одне одному горлянки, напрочуд радо скористає з політичної необачності і неосвіченості — недоліків, що їх має люмпен-пролетаріят. Цей готовий резерв живої сили, якщо його від самого першу не залучити на бік повстання, весь піде до колоніального війська, де правитиме за найманців. Саме з люмпен-пролетарів в Алжирі вербують харкі й мессалістів; в Анголі саме вони дали провідників, котрі сьогодні водять військові португальські колоні потасмними стежками; у Конго люмпен-пролетаріят стає рушійною силою регіональних рухів у Касаї та Катанзі, натомість у Леопольдвілі вороги Конго використовують його, щоби організувати «стихійні» демонстрації проти Лумумби.

Ворог, що уважно придивляється до сил повстання і дедалі пильніше вивчає основного супротивника — колонізований народ, бере до уваги ідеологічну нестійкість і духовну слабкість декотрих верств населення. Ворог розуміє, що добре організований, згуртований авангард повстання діє не сам, а поміж широкими масами, що через фізіологічне бідоцтво, принижений стан і легкодухість люмпенів завжди можна сумнитися, чи ж так вони віddані справі, як деклірють. Ворог використовуватиме ці маси, навіть якщо треба буде заплатити за це надто дорого. Він провокує спонтанність почесні багнети або й показові страти. До Конго пливом плинуть доляри та бельгійські франки, на Мадагаскарі репресії проти хова стають дедалі жорсткішими, а в Алжирі до французької армії рекрутують нових солдатів — справжніх заручників. Керманич повстання бачить, як націю буквально знищують перед його очима. Цілі племена стають харкі та — озброєні на сучасний кшталт — виходять на стежку війни проти племені-супротивника, таврованого як націоналістів. Єдність у боротьбі, що мала бути переможною й видавалася такою величною в перші години повстання, захитано. Крах національної єдності — переламний момент повстання. Політична освіта мас тепер визнається за історичну необхідність.

Цей видовищний волонтаризм, який мав одним поруход рукі привести колонізований народ до повної самостійності, впевненість у тому, що окремі частки нації можна об'єднати єдиним ритмом та одним баченням, — ця сила, котра живилася цими сподіваннями, у світлі досвіду виявляється великою слабкістю. Поки колонізований думав, що зможе без будь-яких серйозних перевірок здобути собі звання самостійного громадянина незалежної нації, поки захоплювався примарою власної фізичної сили, він аж ніяк не підвищив рівень своєї свідомості: вона лишалась нерозвиненою. Ми спостерігали, як енергійно колонізований долучається до боротьби, надто коли вона збройна. Селяни кинулись у вир повстання так ентузіастично, що їм удавалося дуже довго додержувати практично антиколоніального способу життя. Віддавна, завдяки численним хитрощам й умінню вдатно балансувати між двох сил, що йому позаздрив би навіть линвохода, селяни все ж зберегли власний автентичний образ, що вигідно відрізняється від образу, накиненого колоніалізмом. Вони не втрачали віри, адже колоніалізм насправді ніколи не перемагав. Гордість селянина, його нехіть залишати рідну халупу й юрмитися у світі, збудованому іноземцем, серед кам'яниць і залізобетонних почвар, його феноменальна здатність поринати в задуму, узрівши представника колоніальної влади, повсякчас нагадує, що й він має власну дихотомію, а не лише колонізатор.

Свостідний антирасистський расизм, бажання зберегти колір шкіри, притаманний реакції колонізованого на колоніальне гноблення, вочевидь, є вагомою причиною, аби долучитися до боротьби. Проте задля расизму як такого чи тріумфу ненависті не воюють, не йдуть на страшні жертви і не допускають винищення цілих родин. Самі лише расизм, зневадисть, злоба, «закономірна жага помсти» не можуть живити визвольну війну. Попервах справді нема де дітися від злочинних пристрастей і диких спалахів чи то прозріння, чи то безуму: неспокійна думка ширяє пекельними колами, а бідне тіло зазнає галюцинацій, потрапляє в полон такого патологічного стану, коли на сам вигляд іншої людини можна очманити, коли моя кров кличе ляти чужу кров і коли інерція моєї смерті призводить до чужої смерті. Та це не може тривати без кінця, як час кладе край гарячковому мареню. Емоції вщухають, і, хоча колонізатор поводиться вкрай жорстоко й хижих вигуків

«Нумо вб'ємо його! Не перепиняйте мені розтерти колониста на порох!» (і не самих лише вигуків, а й руїнницьких дій) не бракує, невдовзі керівник повсталих усвідомлює: сама лише ненависть не може правити за підгрунтя програми. Коли умови є більш-менш нормальними, не можна подарувати ворогові карт-бланш, оскільки він завше вигадає, як скористати з ситуації: чи то збільшити кількість жертв, поглибивши «прірву», що змусить повстати весь народ, чи то задемонструє добрість і спробує зробити прихильни ми до нього окремі групи населення, окремі регіони, окремих керівників. Задля цього навіть поліційним силам і колоністам буде надано нові вказівки. Це нове — «олюднене», більш приязне до тубільців — поводження сприяє появі звертань «пан» і «пані» під час спілкування колонізатора й колонізованого. Ввічливі звертання, додержання етикетних норм, гарні манери — і нехитрий фокус спрацьовує: колонізованому видається, що відбулися певні зміни на краще.

Він, той, хто взявся до зброї не так тому, що помирав з голоду й бачив, як суспільство розкладається в нього на очах, а й тому, що колонізатор вважав його за тварину й ставився до нього мов до худоби, хвилюється й дає спіймати ся на гачок. Треба було лише вдатися до кількох психологічних прийомів, і люту ненависть як злизало. Втім, сам колонізатор не впорався б із цим, тож він має численних фахівців, переважно психологів і соціологів, котрі навчають його тактичних хитрощів і провадять численні дослідження щодо «комплексів»: комплексу фрустрації, комплексу агресивності, комплексу жадання бути колонізованими... Тубільцям зараджують так: вводять їх в оману почесні під час психологічні штучкарства й — на це нема ради — дають їм дрібні гроші. Отак, ницо, але майстерно, наставлювано пастки. Колонізований так спраг будь-чого, що підтвердить його «людськість», що подурному потрапляє до хитромудрих тенет. Він такий чутливий і непевний себе, його свідомість така темна, що навіть малий болотяний вогник видається йому щедрим багаттям. Природно, що банальна милостиня, окрушина з панського столу вражас його. Велика справа всеохопної просвіти, така сильна на початку, відтепер загрожена: а що, коли це простісінька містифікація? Одностайна вимога здійснити революцію в насильницький спосіб викликала до життя правдиву пожежу, багаття до небес, та воно потроху ви-

гасає. Голодний вовк, ладний проковтнути кожного, віхола гніву, котра поривала всіх у вир революції, — коли боротьба триватиме, ми незабаром не пізнаємо їх. А вона ж триватиме. Нові поступки розброяють колонізованого.

Керівники повстання насташено спостерігають за цією хитавицею, що вона відображає нестабільність колонізованих. Заскочені й спантеличені новою тактикою колонізатора, вони згодом осягають потребу виясувати її суть колонізованому та звільнити його свідомість од залежності. Тимчасом війна триває: ворог пeregруповується, змагається на силі, наперед угадує стратегію колонізованого. Треба розуміти, що національно-визвольна боротьба не є нехтуванням повсякденних труднощів і не полягає виключно в геройчному скоку до царства свободи. Національно-визвольна боротьба, це — тяжка щоденна робота, повсякчасне поривання до зірок і страждання від тернових шпичок, тобто так епічна, як і рутинна робота. Страждання, завдані людям за колоніяльного часу, на диво, були меншими за сьогоднішні гризоти. На перший погляд, люди чуються певніше, вони щасливі од того, що колоніст буцімто почав їх поважати. Та хіба повставали задля цієї позірної поваги? Мети не засягнуто. Не можна складати зброї — народ має далі провадити боротьбу, бувши певним, що впорається. Повсякчас треба нагадувати керунок і шлях, яким ми дістанемося до царства пожаданої волі. Війна, це — не одна битва, а сукупність місцевих боїв, жаден з котрих, правду кажучи, не є вирішальним.

Тим-то необхідно зважити власні сили та не важити одразу всім. Колоніялізм має країні, багатші резерви, і в кожному випадкові вони будуть значнішими за наші. Війна триває. Ворог захищається. Вирішальна битва не відбудеться ані сьогодні, ані завтра. Фактично вона триває від першого дня повстання і закінчиться аж тоді, коли останній із ворогів — з ріжких причин — збагне, що йому на руку завершити цю боротьбу і визнати суверенітет колонізованого народу. Слід широко окреслювати цілі боротьби, як на самому її початку, так і під час війни. Народ може втратити пильність і питатиметься, нашо воювати, коли й так добре — онде ворог уже заприязнівся з нами! Загарбник завше зневажав нас, тож ми надто добре знаємо, якими гострими є його пазурі. Тепер він на хвилю заховав їх, і — о небораки! — ми втішаємося цим, ми радіємо з цього, ледь не співаємо з дурного розуму. А це означає,

що треба без угаву твердити бійцям, що діяння ворога не мають засліплювати їх. Поступка є самою лише поступкою, а не виявом добрих чуттів або що.

Інакше кажучи, загарбник може легко забрати з-перед очей найжорсткіші вияви своєї присутності. Це демонстративне пом'якшення режиму допомагає загарбникові не тільки заощадити на витратах, а й скликати військо. Однаке ця вигода має високу ціну: ціною цього пом'якшення буде ще жорсткіше втручання у майбутнє країни. Одразу спадають на думку подібні випадки, що були в історії інших країн і задемонстрували лише погіршення статусу-кво, ще тяжче рабство, на яке рокували себе колонізовані, задививши на цей маскарад і пішовши на поступки. Приязнь у вправних руках колоніста-ілюзіоніста обернулася на відверте збиткування з людей. Народ і активісти мають пам'ятати закон історії, що стверджує: компроміс, це — фактично кайдани. Як нема роз'яснювальної роботи, то й не дивно, що керівники деяких політичних партій погоджуються на огидні поступки, що їх пропонує колишній колонізатор, напрочуд легко. Колонізований має засвоїти, що колоніалізм ніколи не дає й крихти ані з ласки, ані з доброго дива. Усе, чого колонізований засягнув наслідком політичної або збройної боротьби, свідчить не про те, що колонізатор ураз став добрим вуйком, а про те, що він не має змоги досягти своєї мети в інший спосіб і негайно потребує компромісу. Окрім того, колонізований має знати, що то не колоніалізм відступається, а він сам вибирає крихту прав. Коли британський уряд вирішує надати африканцям додаткові місця у Кенійській асамблей, то наївно й навіть безглаздо мати це за ласку британців. Чи ж не ясно, що то кенійці дозволили «власкавити» себе, згодилися піти на компроміс? Потрібно, аби колонізований та пограбовані народи позбулися способу мислення, притаманного їм до того. У скрайньому разі колонізований народ може прийняти від колоніалізму поступку, але аж ніяк не компроміс.

Усі ці пояснення, послідовний розвиток свідомого розуміння подій і пізнання історії суспільства можливі лише тоді, коли народ має організацію і провід. Цю організацію на початку повстання було створено на основі міських революційних елементів, що прийшли на село мірою розгортання боротьби, і саме вони є ядром зародкового політичного центру повстання. Селяни, котрі

збагачуються під час вивчення історичного досвіду, також спроможні керувати народною боротьбою. Нація, готова до бою, й її ватажки навчають одне одного, й цей процес позначається на всьому: традиційні інститути змінюються, їхні повноваження розширяються, а подекуди їх уже не пізнає. Мировий суд і збори мостивого панства поступаються революційному суду і військово-політичному комітетові, а для кожного військового підрозділу й кожного села створено корпус політичних комісарів. Відтепер комісари, котрі не страшаться непевності й можуть роз tłumачити все, що хотять знати люди, допоможуть селянам не збитися з пантелику. Багато тубільців справді не розуміє, до чого йде, й живе собі так, наче ніч не сталося, а коли й сталося, то їх це не обходить. Бійці скаженіть, коли бачать це: хіба ж дурнуваті дядьки не знають, що діється в горах?! Міський спокій і рутина заколисують городян, а селян ворохоблять: чи ж можна жити як досі, коли таке діється? Селяни бачать, що не помилилися в своїй оцінці міських мешканців, і засуджують їх іще певніше й палкіше. Та дійсність дещо складніша, й тут мають утрутитися політичні комісари, пояснивши обуреним людям, що деякі верстви населення обстоюють особисті інтереси, котрі не завжди збігаються з національними. Народ розуміє тепер, що національна незалежність зіштовхнеться з розмаїтою дійсністю, подекуди антагоністичною й і суперечливою. Слід доконче виясувати це народові, щоби він перейшов від усеохопного сліпого націоналізму до усвідомлення суспільно-економічних чинників. Народ, що він на початку боротьби засвоїв спрощене розуміння добра і зла, запозичене в колоніста, — протистояння білих і чорних, арабів і християн — тепер подивований: виявляється, чорні можуть бути білішими від білих, а національний прапор і незалежна держава не є вагомою причиною для того, щоби окремі прошарки населення відмовилися од своїх привілеїв або зrekлися своїх інтересів. Народ із жахом розуміє, що то він безоглядно кинувся у вир пристрастей, тимчасом як деято має зиск із його боротьби й не впинно поліпшує своє матеріальне становище і більшає на силі. Народ, як завше, беззастережно жертвує собою й зрошує власною кров'ю рідну землю, а деято збиває на тому копійку. Боєць, що з примітивною зброєю протистоїть колоніальній машині, відкриває для себе те, що коли він знищує колоніальнє гноблення, то цим

допомагає колоністові — нехай опосередковано — створювати нову машинерію. Це відкриття неприємне, болісне й обурливе. Усе було так просто: добре й погані, біле й чорне, чорні й білі... Думалося вільно, вирішувалося легко, а тепер наче туман огорнув, темрява напосілася. Як же чинити, коли огидними експлоататорами можуть бути свої, чорні, араби? Найперша думка: зрада. Он уже й чути крик про зраду, та не варт поспішати: це таки зрада, але не національна, а соціальна, і кричати треба про крадіжку. Треба виробити в собі звичку мислити й пізнавати світ раціонально, а звичку спрощувати образ свого гнобителя забути. Зараз бачимо, що людський рід розпадається. Є колоністи, котрі обстоюють за нами, засуджуючи загарбницьку політику свого народу, тимчасом як ми, недовго думаючи, пристосували їх до загальної маси іноземної присутності. Вибухає справжній скандал, коли хтось із них переходить на бік тубільців, «стає» арабом чи нетром, зрештою приймає страждання, тортури й смерть.

Тепер уже не випадає ненавидіти геть усіх іноземних поселенців, тому колонізований огортає кількох відомих людей цього штибу теплою приязню, прагне встановити з ними тісний емоційний зв'язок і завоювати їхню повну довіру. Та він не знає всього: ген там, у метрополії, що є для нього самою лише сувереною й кровожерливою мачухою, дедалі більшає голосів на його підтримку, ба більше — є відомі діячі, котрі висловлюють антивоєнну позицію, беззастережно засуджують воєнну політику власного уряду та радять задовольнити прагнення колонізованого народу. Одні солдати дезертирують з колоніального війська, інші голосують проти війни ногами — їх ув'язнюють, Вони страждають за право арабського народу на незалежність і самостійне порядкування власними ділами.

Колоніст уже не головний ворог. Декотрі білі виявили набагато більше симпатій до націоналістичної боротьби, аніж декотрі сини нації. Расовий і расистський вимір забуто: негри й мусульмани не отримують за народження свідоцтва про національну принадлежність. Зустріч із колоністом може минутися без пістолета чи ножа — і це теж нова, раніше небувала річ. Правда не просто посередині — вона мінлива, часом неповна, але завжди складніша, ніж ми про неї думали. Вочевидь, одній людині не осягнути цього самотужки, тож ідейна освіченість ватажків і стрункість організа-

ції мають сприяти підвищенню ідеологічної підготовки мас. Мірою розгортання боротьби, мірою зміни супротивником своєї тактики, мірою акумуляції досвіду перемог і поразок борцями за свободу росте свідомість. Коли ж провід і маси помиляються в чомусь, то мають чесно визнати це і рухатися далі, примножуючи цим власний досвід і досвід інших, адже засвоєні уроки мають стати у пригоді в кожному селі та по всей мережі — в цьому полягатиме сила проводу. Лише так можна здобути авторитет. Повстання доводить собі власну раціональність, демонструє зрілість щоразу, коли в якомусь конкретному випадкові свідомість народу посувається вперед. Незважаючи на тих учасників руху, які вважають, що через дрібниці єдність народних мас слабшатиме, провід чітко додержує принципів, сформованих під час національної боротьби й загальної війни людей за власне визволення. Часом люди помиляються, перебирають через край, не розуміють всіх тонкощів, та це не є смертельним гріхом революціонерів. Слід стерегтися іншого — контрреволюційної, авантюристичної й анархістської жорстокості, такої подібної до самої тобі хлоп'ячої задерикуватості й ворохобності. Якщо цю тотальну жорстокість не придушити, вона неминуче — за кілька тижнів! — приведе до поразки руху.

Боець-націоналіст, котрий утік з міста, знуджений демагогією й реформістськими махінаціями партійних керманичів, розчарований у «політиці», відшуковує у цій конкретній практиці нову політику — геть відмінну від старої. Це є політика кadrів і керівників перед лицем історії, де люди спрямовують усю фізичну й розумову енергію на провадження визвольної боротьби. Ця політика — національна, революційна, соціальна. Ця нова реальність, що її аж тепер почав пізнавати колонізований, є практичною, вона існує тільки в дії. Саме ця боротьба, підважуючи колишню колоніальну дійсність, відкриває нові грані, творить нові смисли та висвітлює суперечності, заховані за тою дійсністю. Озброєний народ — це народ, що завдяки цій боротьбі завойовує й пізнає нову дійсність, просувається вперед, вільний від колоніалізму та попереджений про майбутні спроби ввести його в оману чи із зачальною думкою славити націю. Лише насильство, вчинене самим народом, — насильство, організоване та спрямоване його проводом, — служить масам ключем до розуміння суспільної дійсності.

ти. Коли ж не буде боротьби й не буде цієї творчої практики — це буде самий карнавал, дешевенький спектакль. Будуть тобі сякі-такі зміни шила на швайку й кілька реформ про людське око, освячені національним прапором, та людей туте не зачепить: там, унизу, у своєму вічному «середньовіччі» скнітимуть мільйони голоти, і знати буде і темність, і вбожество їх.

### 3 ПРИКРІ ПРИГОДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТИ

Історія вчить нас, що антиколоніальна боротьба часом розгортається не для того, щоби створити національну державу. Досить довго колонізованому залежить знищити кричущі вияви несправедливості — примусову працю, тілесні покарання, нерівну оплату праці, обмеження політичних прав тощо. Так, боротьба проти пригноблення людини і за демократію поступово виламуватиметься за рямці універсалістської неоліберальної туманності, приираючи — часом дуже нелегко — вигляду вимоги національної держави. Однаке непідготовленість верхівки, відсутність органічного зв'язку між нею і народними масами, її звичка бити байдики й — широко кажучи — боягузство у вирішальну мить боротьби спричиняються до прикрих і трагічних невдач.

Замість утілити в собі найпотаємніші прагнення всього народу, стати найбільш значущім, безпосереднім наслідком народної мобілізації, національна свідомість стає лише формою, позбавленою змісту, крихкою оболонкою, що світить дірами. Її недоліки наочно пояснюють, чому молоді країни, котрі щойно здобули незалежність, як один повертають від нації до етнічної групи, від держави — до племени. Ця легкість, із якою можна легко вернути все навспак, небезпечна та шкідлива для національної розбудови, національної єдності. Ми переконаємося, що ця слабкодухість і ті загрози, що вона становить, — історичний вислід неспроможності національної буржуазії слаборозвинутих країн раціонально обґрунтувати свою національну практику, себто надати їй сенсу.

Ця характерна, майже вроджена слабкість національної свідомості слаборозвинутих країн є наслідком не лише каліцтва, заподіяного колонізованому колоніальним режимом. Вона — ще й результат млявости національної буржуазії, її убозства та духовної порожнечі.

Національна буржуазія, що прийшла до влади перед падінням колоніального режиму, — недорозвинена буржуазія. Її бракує економічної влади та жадним способом вона не має нічого спільногого з буржуазією метрополії, що її місце прагне посісти. Честолюбна національна буржуазія легко, як дурному з гори бігти, переконала себе, що може замінити буржуазію метрополії і мати з того зиск. Проте незалежність, що буквально заганяє її в глухий кут, викликає катастрофічні наслідки, тож вона змушенана звернутися до колишньої метрополії. Найосвіченішу верству населення нової держави становлять університетські викладачі й торговці, та їх небагато. До того ж вони гуртується в столиці. Торгівля, землеволодіння, вільні професії — оце їхній заробіток. Як бачимо, тут нема ані промисловців, ані фінансистів. Національна буржуазія слаборозвинутих країн не орієнтована на виробництво, винаходи, будівництво чи працю. Вона присвятила себе посередницькій діяльності й, видається, в цей спосіб знайшла своє справжнє покликання — бути посередником. Національний буржуазії притаманна психологія не великого підприємця, а крамаря. Правду кажучи, захланність колоністів і система ембарго, встановлена колоніалізмом, фактично вирішили її долю, не лишивши її вибору.

За колоніальних умов буржуазії, що акумулює капітал, не може бути. На нашу думку, історичним покликанням справжньої національної буржуазії у слаборозвинутій країні є заперечити себе як буржуазію і знаряддя капіталу та стати вірною служницею революційного капіталу — народу.

У слаборозвинутій країні правдива національна буржуазія має виконати конкретне завдання: піти за покликом совісти, пізнати, почім ківш лиха, навчатися у народу та передавати йому свої знання й технічні навички, набуті по колоніальних університетах. На жаль, ми побачимо, що часто-густо національна буржуазія відвертається од цього геройчного та позитивного, плідного й єдино вірного шляху і безсоромно стає на жахливий, антинаціональний

шлях клясичної буржуазії — вульгарної, пихатої, цинічно буржуазної буржуазії.

З декотрих пір націоналістичні партії, як ми вже бачили, прагнуть вирішити суті національне питання. Вони згуртовують народ під гаслом незалежності, а все інше відкладають на безвік. Якщо поцікавиться, яку програму розвитку державної економіки вони мають чи який політичний режим вони вважають за ідеальний, виявиться, що вони не годні відповісти на ці питання, оскільки є цілковитими невігласами щодо розвитку економіки власної країни.

Економіка завжди розвивалась поза їхньою участю. Вони майже нічого не знають про вже розвідані та ще заховані, потенційні багатства землі й надр своєї країни, а те, що знають, є дуже приблизним, неточним, тож їхні думки щодо цього є загальними, абстрактними. Здобувши незалежність, ця недорозвинена буржуазія — позбавлена капіталу й чисельної переваги, — відмовляється од революційного шляху та перебуває в жалюгідному безрухові. Вона неспроможна звільнити генія, поневоленого колись, за її ж словами, колоніальною системою. Ненадійність засобів, що їх вона має, і нестача кадрів спричинили те, що від року до року вона обмежувалась ремісницею економікою. В її неминучо обмеженій уяві національна економіка, це — економіка дрібнотоварного виробництва. Великі промови присвячено... ремеслам. Нездатна побудувати заводи, що додали б лепту у розвиток країни та принесли б кошти до державної скарбниці, буржуазія оточує ремісників шовіністичною ніжністю, що породжена не лише ідеєю національної гідності, а й сподіванням на значні прибутки. Культ дрібнотоварного виробника та неспроможність знайти нові ринки збути виявляються також у тому, що національна буржуазія хапається за сільськогосподарське виробництво — цей спадок колоніальних часів.

За доби незалежності національна економіка не зазнає жадних змін: так само, як і досі, збирають арахіс, какао, оливки, так само торгують сировиною. Промисловості у країні взагалі немає. Ми так само постачаємо сировину, так само виробляємо ріжноманітні дрібнички для Європи, постачаємо необроблені матеріали.

Водночас національна буржуазія без кінця-краю править тे-ревені щодо націоналізації економіки й торгівлі. Річ у тому, що націоналізувати для неї не означає назавше поставити економіку

на службу народові та задовольнити усі його потреби. Для неї націоналізація, це — не розбудова держави на нових суспільних засадах, що сприяли б усебічному розв'язті, а просто передача тубільцям привілеїв, успадкованих від колоніяльних часів.

Оскільки буржуазії бракує матеріальних й інтелектуальних ресурсів (інженерів, спеціалістів тощо), у своїх вимогах вона обмежується правом на адвокатські контори й торгові фірми, що колись належали колоністам. Національна буржуазія посідає місце колишніх європейських переселенців — лікарів, адвокатів, крамарів, торгових представників, агентів, експедиторів. Вона гадає, що гідність країни та гарантії безпеки вимагають, аби вони обійняли всі ці посади. Відтепер вона триматиме великі іноземні компанії в шорах: якщо вони воліють лишитися в країні або мають намір потрапити до неї, то зробити це слід через неї. Національна буржуазія розуміє: її історична місія — бути посередником. Отже, її покликання не змінити націю, а просто бути приводним пасом капіталізму, що змушений ховатися за маскою неоколоніалізму. Національна буржуазія радо, гідно і з видимим задоволенням буде в західного повіреного за повіреного. Посередницька робота, дріб'язковий ракет, тісний розум й брак амбіцій вказують на нездатність національної буржуазії виконати історичну роль буржуазії. Динамічності й новаторства, духу винахідника-першовідкривача, притаманних справжній національній буржуазії, тут, на превеликий жаль, катма. В гурті національної буржуазії колоніяльних країн переважає дух швидкого збагачення. Психологічно вона ототожнює себе із західною буржуазією, що в ній буцімто перебирає досвід. Проте якщо історія зберігає пам'ять про етап шукань і винаходів, то національна буржуазія хіба що імітує негативні та занепадницькі риси буржуазії західної, не переживаючи того етапу. Зоря національної буржуазії колоніяльних країн збігається з присмерком західної буржуазії, та поступу першої це не пришвидшує. Національна буржуазія починає не з того кінця. Вона постаріла, навіть не бувши жвавою, безстрашною, не знавши волонтеризму парубоцтва й молодості.

Що ж до занепадницького способу життя, то тут національна буржуазія має надійного товариша — буржуазію західну, що її представниками є туристи, закохані в екзотику, полювання, казино. Національна буржуазія організовує для західної буржуазії центри

розваг й оздоровлення, облагороджує курорти. Цю діяльність називають туризмом, і за першої-ліпшої нагоди їй надають статусу «національної галузі промисловості». Щоби переконатися, як вправно представники колишньої колонізованої буржуазії перетворюються на організаторів «вечірок» для західної буржуазії, варто пригадати, що сталося у Латинській Америці: казино в Гавані, Мексіко, пляжі Ріо-де-Жанейро, маленькі бразилійки, маленькі мексиканки, тринадцятирічні метиски, Акапулько, Копакабана, це — свідчення зіпсутості національної буржуазії. У неї нема ідей, вона — одрізана од народу скиба, ізольована, вражена сліпотою — нездатністю розглянути всі проблеми з огляду на всю націю; тож національна буржуазія перебирає на себе управління справами західних компаній і перетворює власну країну на всеєвропейський бордель.

Перед очима знову постає жалюгідне видовище окремих латиноамериканських республік. Бізнесмени із США, фінансовімагнати, технократи кидаються «у тропіки» та на вісім-десять днів поринають у п'янкий блуд, яким вони «лікуються» на приватних «курортах».

Національні землевласники поводяться практично так само, як і міська буржуазія. Великі фермери по проголошенню незалежності вимагають націоналізувати сільськогосподарські підприємства. За допомогою махінацій їм вдається прибрести до рук господарства, що доти належали колоністам, у такий спосіб посиливши свій вплив у регіоні. Однаке вони не квапляться уріжноманіти сільське господарство, розширити виробництво чи інтегрувати його в національну економіку.

Все, чого землевласники вимагають від органів державної влади, це — збільшити у сто разів поміч на їх користь і вільготи, які колись мали лише іноземні колоністи. Зростатиме й узаконюватиметься експлоатація сільськогосподарських робітників. Вимахуючи двома-трьома гаслами, нові колоністи вимагатимуть від сільськогосподарських робітників працювати не покладаючи рук, а все задля національних інтересів. Жадної модернізації сільського господарства, жадних плянів розвитку, жадних ініціатив, адже будь-які ініціативи — навіть найменш ризиковані — викликають у цих людей паніку й бентежать нерішучу, обережну землевласницьку буржуазію, яка чимдалі частіше потрапляє в пастки,

влаштовані колоніалізмом. У цих регіонах джерелом ініціатив є уряд, який схвалює, підтримує та фінансує. Сама сільськогосподарська буржуазія відмовляється важити головою, а надто гаманцем. Вона не любить гри з вогнем і непевних оборудок. Вона не налаштована жертвувати. Вона вимагає, щоб все було надійно та швидко. Прибутки, що надходять до її кишені, є величезними порівняно з сукупним національним доходом, але їх не реінвестують. Загрібати гроши лопатою — головна риса цих землевласників, що добре характеризує їхню психологію. Інколи, зокрема в перші роки по здобуттю незалежності, буржуазія не вагаючись переводить до іноземних банків доходи, отримані з народної землі. Водночас захмарні суми витрачають на розкоші, автівки, вілли — речі, що їх придання економісти зчаста вважають за характерну рису саме недорозвиненої буржуазії.

Ми вже зазначали, що буржуазія колонізованої країни, отримавши владу як кляса, переходить у наступ — прагне захопити посади, що їх колись обіймали іноземці. Відтак, одразу після здобуття незалежності вона опиняється віч-на-віч з «пережитками колоніалізму» — юристами, крамарями, землевласниками, лікарями, високими державними службовцями. Вона нещадно боротиметься проти цих людей, які «ображают національну гідність», і з ентузіазмом фанатика співатиме про націоналізацію кадрів, африканізацію кадрів. Насправді її політика чимдалі більше нагадує расизм. Вона зухвало ставить перед урядом завдання: ці посади мають належати їй і край. І вона не вгамується доти, доки не прибере владу до рук і не обійме всіх посад.

Натомість міський пролетаріят, маса безробітних, дрібні ремісники, ті, кого звикли називати малими підприємцями, починають ставати на націоналістичні позиції; утім, цими своїми поглядами вони лише наслідують позицію буржуазії. Коли національна буржуазія починає конфліктувати з європейцями, ремісники та дрібні підприємці виходять на двобій з африканцями з інших країн. У Кот-д'Івуарі расистські бунти були спрямовані проти дагомейців і вольтійців. Після здобуття незалежності дагомейці й вольтійці, що посідали важливе місце у дрібній торгівлі, стають об'єктом нападів з боку жителів Кот-д'Івуару. Так, од націоналізму ми перейшли до ультранаціоналізму, шовінізму, расизму. Від цих іноземців вимагають, аби вони забиралися геть; їхні магазини

спалювано, крамнички знесено, їх самих лінчовано. Урешті-решт уряд Кот-д'Івуару домігся свого: вимоги громадян у цей спосіб було задоволено. У Сенегалі саме через антисуданські виступи Мамаду Дія заявляє: «Воїстину народ Сенегалу сліпо вірив у Федерацію Малі — він вірив, бо був відданий своїм лідерам. Його віра в Малі ґрунтувалась лише на сліпій вірі у політику керівництва. Питання сенегальської території від цього не ставало менш важливим, тим більше, що присутність суданців у Дакарі надто впадала в очі. Саме цим пояснюється, чому народні маси так легко сприйняли розкол Федерації, і ніде не пролунало жадного голосу на її захист»<sup>1</sup>.

Поки деякі верстви населення Сенегалу користуються нагодою позбутися суданців, що заважають їм, — кому торгувати, кому керувати, конголезці, що не йняли віри своїм очам, коли з країни масово виїздили бельгійці, міркують зчинити бучу щодо сенегальців, що мешкають у Леопольдвілі й Елізабетвілі, — нехай і вони забираються вимітаються.

Як ми переконалися, в обох випадках масмо справу з тією самою механікою. Якщо гонор інтелектуалів і буржуазії молодої нації натикається на перешкоду у вигляді європейців, для міських народних мас конкурентами є переважно африканці з інших країн. У Кот-д'Івуарі, це — дагомейці, в Гані — нігерійці, у Сенегалі — суданці.

Оскільки вимога негрифікувати або арабізувати кадри з боку буржуазії не має жадного стосунку до справжньої націоналізації, а лише відображає жадання влади, народні маси висувають таку ж вимогу, але ув'язують поняття негра чи араба з певними територіями. Діяпазон варіантів — від патетичних закликів об'єднати країни континенту до масових акцій, інспірованих керівною клясою, — є дуже широким. Спостерігаємо постійне хитання між африканською єдністю, що стає чимдалі непевнішим і абстрактнішим поняттям, і поверненням до найогиднішого, найзліснішого шовінізму, що не може не викликати суму.

«Стосовно сенегальських лідерів, які були головними теоретиками об'єднання Африки та які заради цієї ідеї не раз жертвував-

<sup>1</sup> Mamadou Dia, *Nations africaines et solidarité mondiale* [Африканські нації та всесвітня солідарність], P.U.F., p. 140.

ли своїми місцевими політичними організаціями, а також особистим успіхом, то вони, безперечно, є цілком відповідальними за розвиток подій. Їхньою — і нашою — помилкою було те, що ми — під приводом боротьби з балканізацією — знехтували тим, як континент було поділено на ріжні території під час колонізації. Наша помилка полягала в тім, що в своїй аналізі ми не приділяли достатньої уваги цьому явищу — результатові колоніялізму, а також соціологічному чинникові, що його не може усунути жадна теорія єдності, хай якою привабливою вона є. Ми піддалися ілюзії, що її вигляд якнайбільше відповідав нашому баченню, і бажаний ідеал сприйняли за дійсність. Ми вважали, що досить затаврувати поділ на території та його природний наслідок — мікронаціоналізм, аби подолати ці явища та забезпечити успіх нашему химерному планові<sup>2</sup>.

Від сенегальського шовінізму до волофського трайбалізму — хіба що крок. І справді, по всіх усюдах, де національна буржуазія через свою жалюгідну й невиразну ідеологічну позицію не спромоглася просвітити весь народ або поставити його інтереси понад усе, усюди, де національна буржуазія виявилася нездатною радикально розширити власний світогляд, бачимо зворотний рух — поділ на племена; і гнівно спостерігаємо, як напруженються міжетнічні стосунки. Єдине-бо гасло буржуазії, це — гасло замінити іноземців, і вона спішить прибрести до рук владу повсюдно, посісти всі найкращі місця. Дрібні підприємці (таксисти, кондитери, чистильники взуття) топчуть ту саму стежку і вимагають, аби дагомейці виrushали на свою батьківщину, або — так, ніби цього замало — щоби народи фульбе та фула повертались до своїх чагарників або в гори.

Саме під цим оглядом треба розглядати той факт, що у молодих незалежних країнах, де тільки оком не кинь, святкує перемогу федералізм. Як відомо, за доби колоніяльного панування окремі регіони мали певні привілеї. Господарство колонії завжди було окремішнім, ніколи не сполучалося з економікою всієї країни. І його досі організовано у спосіб, продиктований метрополією. Колоніялізм майже ніколи не експлоатує країну як таку. Він задоволяється видобутком і вивозом природних ресурсів для потреб

промисловості в метрополії, даючи таким чином змогу розвиватися певному секторові економіки. Натомість решта колонії живе відстало й глибше поринає у злидні.

Після здобуття незалежності громадяні країни, що живуть у заможніших регіонах, усвідомлюють своє щастя, тож їхньою першою рефлексивною реакцією на цю ситуацію є відмова годувати інших громадян. Регіони, багаті на арахіс, какао, діаманти, виріжняються на тлі пустинного краєвиду решти держави. Громадяни цих регіонів лихим духом дихають на своїх співгромадян з інших регіонів: у них вони не бачать нічого, крім заздрощів, жадібності, жаги вбивати. Відроджуються давні, доколоніяльні чвари та міжетнічна ворожнеча. Народ балуба відмовляється годувати народ лулуа. Провінція Катанга стас державою, а Альбер Калонджі проголошує себе королем Південного Касаї.

Африканська єдність — поняття розплівчасте, але водночас таке, що до нього почували пристрасну прив'язаність чоловіки і жінки Африки; його значення полягало у тім, аби чинити шалений тиск на колоніялізм, однаке воно показує своє справжнє обличчя і розламується на регіоналізм у рамках однієї національної дійсності. Національна буржуазія зубами вигризає власні інтереси й не бачить далі свого носа, тим-то вона нездатна встановити елементарну національну єдність і неспроможна побудувати державу на твердому, конструктивному фундаменті. Національний фронт, що викинув колоніялізм зі своєї землі, відступає і загоює рані.

Безжаланна боротьба, що точиться між племенами й етнічними групами, непереборне прагнення об'їняття посади, що звільниться після виїзду іноземців, приведуть і до релігійного суперництва. На селі, у глушині, відновлюються старовинні релігійні секти, місцеві вірування, культи марабутів — вони повертаються до давньої традиції взаємного прокляття. У великих містах влада стикається з проблемою протистояння двох світових релігій — ісламу та католицизму.

Колоніялізм, який у глибині свого ества понад усе боявся того, що африканці об'єднаються, знову підіймає голову і тепер намагається зламати цю волю до єдності, використовуючи всі вади руху. Колоніялізм пробує мобілізувати африканські народи, відкривши у них істнування «духовних» розбіжностей. Автори сенегальської газети «Афрік нувель» («Нова Африка») щотижня впра-

<sup>2</sup> Mamadou Dia, *op. cit.*

вляються ненавидіти іслам й арабів. Ліванців, яким належить більшість дрібних підприємств на західному узбережжі Африки, утискають через їхнє етнічне походження. Саме тепер місіонери нагадують масам, що арабське вторгнення знищило великі чорні імперії задовго до приходу європейського колоніалізму. Стверджують: саме арабські загарбники розчистили шлях для європейського колоніалізму; нагадують про арабський імперіалізм і засуджують ісламський культурний імперіалізм. Мусульман зазвичай не допускають до керівних посад. По інших регіонах спостерігаємо протилежне, чи не дзеркальне відображення: об'єктивними та свідомими ворогами національної незалежності оголошувано тубільців-християн.

Колоніалізм безсороно вдається до усіх цих прийомів, вельми втішений із самого себе, адже тепер одні африканці налаштовані проти інших (а ще вчора вони спільно боролись проти колоніалізму). В декого зароджується ідея нової варфоломіївської ночі, а колоніалізм знай сміється в кулак, чуючи пишні промови про африканську єдність. У національних кордонах релігія розділяє народ: вона підбурює одні громади вірян проти інших, а і ті, і ті є продуктами колоніалізму та його апарату. Повсюдно стається неочікуване, нас спіткають дивовижі. У країнах з переважно католицьким або протестантським населенням більшає релігійність мусульманської меншості. Знову зачинають вшановувати ісламські свята; мусульманська релігія обороняє кожний метр своєї обмеженої території од ворожого абсолютизму католиків. Можна почути, як священики пропонують незадоволеним податися до Каїру. Часом трапляється, що американський протестантизм пересаджує на африканський ґрунт власні антикатолицькі упередження і використовує релігію для розпалювання міжплемінної ворожнечі.

На всьому континенті ця релігійна напруга може набути форми найвідвертішого расизму. Африку поділяють на білу та чорну. Інші відомі назви для Африки на південь чи на північ від Сахари не можуть приховати цього расизму, що швидко поширюється у всіх напрямках. В одному місці чутно розмови про те, що «біла» Африка має тисячолітню культурну традицію; вона є середземноморською і є продовженням Європи; вона походить від греко-латинської культури. «Чорну» Африку розглядають як нежигтезданий, жорстокий, нецивілізований, дикий світ. В іншому —

весь день чути лише про параджу, полігамію та про вигадану зневагу арабів до жіночої статі. Усі ці балачки та їхній войовничий тон нагадують ідеї, тісно пов'язані з постатю колонізатора. Національна буржуазія обох цих великих регіонів, що вона старанно засвоїла брудні думки, породжені колоніальним способом мислення, підхоплює естафету європейців і вдобрює на континенті ґрунт для расистської філософії (надзвичайно шкідливої для майбутнього Африки). Її пасивність і мімікрія сприяють поверненню расизму, притаманного колоніальній добі. Отже, не дивна, що в країні, яка називає себе африканською, можна почути цілковито расистські міркування й спостерігати зверхнє ставлення до «чорних» — так само як гірко бачити це в Парижі, Брюсселі чи Лондоні.

В окремих регіонах Африки зверхнє ставлення до негрів, запозичені в західній культурі ганебні ідеї про те, що темношкірі не сприймають логікі та науки назагал, панують у всій красі. Іноді навіть видається бачити, як темношкірих зводять до рівня напіврабів, і це пояснюють ту обережність, навіть підозру, з якою в країнах «чорної» Африки ставляться до країн «білої» Африки. Зчасти громадянин «чорної» Африки, прогулюючись у великому місті «білої» Африки, може почути, як діти або чиновники звертаються до нього ламаною французькою — «нігер».

Соромно казати, але не секрет, що студентів з «чорної» Африки, якщо вони навчаються у коледжі на північ від Сахари, їхні товариші по навчанню просять розказати, чи мають вони будинки і чи знають про електрику, чи мають канібалів у родині. На жаль, відомо, що в деяких регіонах на північ від Сахари африканці, що приїхали з півдня, зустрічають співвітчизників, котрі благають знати їх зі собою «деінде — туди, де тільки негри». Так само у деяких молодих країнах «чорної» Африки парламентарі, навіть міністри, повагом стверджують, що насправді загрозу становить не нова колоніальна окупація, а можливе вторгнення «арабських варварів із півночі».

Отже, безсилия буржуазії виявляється не лише в економіці. Буржуазія, прийшовши до влади від обмеженого націоналізму, від раси, попри вельми красномовні заяви (багатообіцяльні формою, але позбавлені змісту), бездумно цитуючи європейські трактати з політичної філософії або етики, демонструє нездатність запропонувати програму бодай мінімального гуманістичного змісту. Бур-

жуазія — коли вона сильна і досить могутня, щоби організувати світ на власних засадах, — не вагається й просуває універсальні демократичні ідеї. Для того, аби економічно сильна буржуазія відступила од своєї гуманістичної ідеології, мають постати виняткові обставини. Західна буржуазія — власне, расистська — успішно вбирає цей расизм в овече руно, фарбовує його на різні кольори і так зберігає непорушність проголошеної колись віданості справі захисту людської гідності. Поки що їй це вдається.

Західна буржуазія витворила без міри й ліку перешкод і захищних засобів, тож вона може не боятися конкуренції з боку тих, кого вона експлоатує та зневажає. Західнобуржуазний расизм щодо «чорних» і «чучмеків», це — образливий расизм плювка межі очі. Проте буржуазна ідеологія, проголошуєчи всезагальну рівність, примудряється бути послідовною щодо своїх ідеологічних установок, закликаючи «недолюдей» піднести до рівня західної людини — до свого рівня.

Расизм молодої національної буржуазії — расизм оборонний, расизм боязкий. Він ріжниться од звичайного трайбалізму, але несуттєво; це практично те саме, що й конкуренція між клянами або земляцтвами. Звісно, проникливі іноземні спостерігачі наявляли чи зважали на пишні промови про африканську єдність. Численні тріщини надто впадають в очі, й не важко зрозуміти, що перш ніж настане час єдності, треба розв'язати усі ці суперечності.

Народи Африки нещодавно дізнались одне про одного й вирішили — в ім'я континенту — по-справжньому затаврвати ганьбою колоніальний режим. А тим часом національні буржуа, поспішаючи зірвати свій кущ у всіх регіонах і створити національні системи експлоатації, перепиняють шлях до цієї «утопії». Національні буржуазії, чудово усвідомлюючи власні цілі, силкуються не допустити єднання, підірвати спільні зусилля двохсот п'ятдесяти мільйонів людей, спрямовані на рішучу перемогу над неграмотністю, голодом і нелюдськістю. Саме тому ми маємо знати, що африканської єдності можна досягти лише під тиском і під проводом народів, себто відкинувши інтереси буржуазії.

Національна буржуазія засвічує власну непрацездатність і в справах внутрішньої політики та побудови національних інститутів. У низці слаборозвинутих країн парламентська діяльність остаточно перетворилася на гру. Економічно безсила буржуазія, не-

здатна впорядкувати суспільні відносини, базовані на пануванні її як класи, обирає найпростіше, на її погляд, рішення — вона запроваджує однопартійну систему. Вона ще не досягла того стану спокою та впевненості, що його породжує економічна могутність і контроль над державною машиною. Вона створює державу, що дає громадянам не відчуття певності, але збурює їх.

Держава, що своєю міццю й мудрістю могла би вселити довіру в громадян, позбавити їх страху та заспокоїти, нахабно нав'язує себе, демонструє силу, утискає, чинить суд і розправу, міцно тримаючи громадян у своїх кігтях. Однопартійна система є сучасною формою диктатури буржуазії — немаскованої, відкритої, аморальної, цинічної.

Ця диктатура насправді позбавлена здорового глузду: вона невпинно породжує протиріччя, адже, з одного боку, буржуазія не має економічної бази для забезпечення власного панування і не має чим поділитися з країною, з іншого — її цілком поглинає улюблене заняття: вона швидко й без зайвих зусиль напихає кишені грошима. Країна занепадає що далі, то більше. Аби приховати цей занепад і замаскувати регрес, аби запевнити себе, що завжди існує привід для гордості, буржуазія вирішує спорудити в столиці кілька грандіозних будівель і викинути гроші на «престижні проекти».

Національна буржуазія чимраз частіше повертається спиною до ситуації всередині країни, власне, до покинутої напризволяще країни, та чимраз частіше кидає ласим оком на колишню метрополію, а також на іноземних капіталістів, яким вона продає свої послуги. Оскільки вона не ділиться прибутками з народом і не має наміру відкрити йому доступ до винагород, що їх сплачують великі іноземні компанії, у неї виникає потреба в народному лідерові, що він виконував би подвійну роль — стабілізував би режим і зберіг би панування буржуазії. Буржуазні диктатури у слаборозвинутих країнах тримаються саме на такому лідері. Не секрет, що у розвинутих країнах диктатура буржуазії, це — вислід економічної могутності буржуазії. Проте у слаборозвинутих країнах лідер — носій морального авторитету, що захищає жалюгідну та незугарну буржуазію молодої нації, котра вирішила злагатитися.

У народу, що протягом років очей з нього не зводив і дослухався до кожного його слова, який на відстані, ніби уві сні, спо-

стерігав, як лідер поборює колоніяльну владу, мимоволі проникається довір'ям до цього патріота. До завоювання незалежності лідер зазвичай утілював прагнення народу — незалежність, політичні свободи, національну гідність. Однак по проголошенню незалежності замість дійсно задоволінити потреби народу, стати творцем істинного достоїнства народу, що тримається на хлібі, землі та передачі країни в священні руки народу, лідер відкриває всім потасмний план — стати генеральним директором компанії спекулянтів з гурту національної буржуазії, єдиною метою котрих є скористати з ситуації.

Попри численні приклади його сумлінної поведінки та щирі заяви, об'єктивно лідер відтепер боронить спільні інтереси національної буржуазії та старих колоніальних компаній. Утім, навіть його чесність, що вона є лише рисою характеру, з часом щезає, вивітрюється. Лідер стає таким далеким від мас, що згодом цілковито переконує себе в тому, що маси зазіхають на його владу і сумніваються в його заслугах перед країною. Лідер звинувачує маси у невдячності й швидко переходить до табору експлоататорів. Згодом, тепер уже геть-чисто свідомо, він стає поплічником молодої буржуазії, яка мов сир у маслі купається в корупції та грошових преміях.

Економічні зв'язки молодої держави остаточно замикаються на неоколоніяльній системі. Колись захищеним, відтепер народним господарством порядкує сама держава. Бюджет поповнюється за рахунок позик і фінансової допомоги. Щокварталу сам глава держави або урядова делегація відправляються по гроші до колишньої метрополії або подаються шукати їх деінде.

Колишня колоніяльна держава висуває все нові й нові вимоги, отримує поступки й гарантії та стає дедалі менш обережною: вона вже майже не ховає того, що власне керує національним урядом. Народ зійшов на пси, жебракує та повільно починає усвідмлювати маштаб зради з боку керівників. Це усвідомлення є тим гострішим, що буржуазія нездатна сформуватися як кляса. Встановлений нею порядок розподілу багатств не передбачає жадної диференціації, ступенів, гієрархії. Презирство до цієї нової касти зростає, вона викликає обурення, адже більшість — дев'ять десятих населення — голодує, як і раніше. Ганебне, стрімке, безжалінне збагачення цієї кasti супроводжується одночасним пробу-

дженням народу, що обієє криваве майбутнє. Ця буржуазна каста, це — частина нації, що обома руками гарбає всі багатства країни, улягаючи природному потягові, й одночасно дозволяє собі ганьбити інших негрів або арабів. Це зверхне ставлення дуже нагадує старі расистські вчення представників колоніяльної держави. Злідні народу, неперервне злагачення буржуазної касти та її демонстративне презирство до решти нації спричиняються до озлоблення мас.

Нові загрози примушують владу консолідуватися, наслідком чого постає диктатура. Лідер, що він усе життя боровся як правдивий патріот, стає ширмою між народом і хижою буржуазією, — адже він підтримує дії цієї касти й закриває очі на зухвалість, нікчемність й аморальність буржуза. Він допомагає гальмувати процес визрівання народної свідомості. Він підставляє плече касті, приховує від народу її обрудки, а відтак перетворюється на найзавзятішого майстра з містифікацій і забивання памороків масам. Вряди-годи звертаючись до народу, він згадує геройчні історії з власного життя, свої битви та перемоги, виграні заради народу, ніби стверджуючи: народні маси мають вірити йому. Можна навести безліч прикладів африканських патріотів, що злагатили обережну політичну боротьбу предків виразними націоналістичними рисами. Ці люди, народжені на периферії, гучно заявили — що обурило загарбника й присоромило столичних націоналістів, — про власне походження: ми вийшли з глухини та представляємо негрів. Ці люди, що оспівували расу та не палали з сорому через минуле (приниження, канібалізм тощо), відтепер, на жаль, знову стали на чолі групи, що показує спину внутрішнім районам та заявляє: завдання народу — додержувати генеральної лінії, нині і повсякчас.

Лідер заспокоює народ. Минають роки по здобутті незалежності, а лідер не годен надихнути народ на конкретні справи, не вміє прояснити його майбутнє, вивести на шлях побудови нації, а отже, й на шлях розвитку. Він так і сяк гортає сторінки історії незалежності, нагадує про священне братство, що склалось під час визвольної боротьби, а замість зламати владу національної буржуазії, закликав народ повернутися в минуле й знов зануритися в епопею, що кінець-кінцем привела до незалежності. Об'єктивно лідер стає перепоною на шляху народу: він щосили прагне або ви-

кинути народ за борт історії, або не дозволити народові вписати своє ім'я в історію. Під час визвольної боротьби лідер пробуджував народ, обіцяючи діяти радикально й героїчно та тепер він до кладає всіх зусиль, аби приспрати народ, і три-четири рази на рік закликає пригадати колоніяльну добу й оцінити зміни, кинуті оком на величезний шлях, що ми його здолали.

Проте виявляється, що народні маси цілковито нездатні оцінити подоланий шлях. Селянин, що продовжує копирватися в землі, та безробітний, що здобув дірку від бублика, попри появу нових народних свят і майоріння нових, ніби й рідних прапорів, не бачать, аби для них щось змінилося. Марно правляча буржуазія намагається переконати маси у протилежному: народ голодує, а поліцейські комісари — відтепер з гурту африканців — не надто приязni до нього. Маси байдужіють, віддаляються від нації, котра не помічає їх, тратять до неї будь-який інтерес.

Коли-не-коли лідер мобілізує прибічників, виступає по радіо, їздить країною, щоби запевнити людей і заспокоїти їх, забити їм памороки. Лідер тим більше необхідний, бо немає партії: під час боротьби за незалежність була партія, яку очолював теперішній лідер, але відтоді партія не трималася купи. Вона існує лише формально — назва, емблема, гасло. Органічна партія, що мала би забезпечити вільний розвиток політичної думки, відповідно до реальних потреб народних мас, стала спілкою щодо захисту приватних інтересів. По здобуттю незалежності партія уже не допомагає народові формулювати вимоги й усвідомлювати власні потреби чи рішуче стверджувати свою владу. Відтепер завдання партії — дозвести до відома загалу напущення верхівки. Вже немає плідного обміну думками між низами та верхами, а саме він є основою і гарантією демократії всередині партії. Партия натомість перетворилася на ширму між народними масами і верхівкою. Партиї більше немає. Осередки, створені у період колоніалізму, розпущено.

Активістові уривається терпець. Тепер зрозуміло, якою правильною була позиція деяких бійців визвольної війни. Насправді ще під час боротьби були бійці, що вимагали від керівних органів виробити вчення, визначити мету, скласти програму. Але керівники, буцімто зберігаючи національну єдність, категорично відмовилися робити це. Вчення, затягали вони своє, це — національна єдність у протистоянні з колоніалізмом. І, замість узбройтися рете-

льно розробленим вченням, вони, вигукуючи палкі гасла, обмежували будь-яку ідеологічну діяльність на кількох варіаціях щодо права народів на самовизначення; вітер історії, мовляв, ureшті-решт розвіс колоніалізм, і той піде прахом. Коли ж бійці національного визволення закликали дослухатись до вітру історії трохи пильніше, керівники засліплювали їх близкучими образами надії, необхідної і неминучої деколонізації тощо.

Після здобуття незалежності партію оповіває міцний летаргічний сон. Активісти потрібні хіба що для «народних» демонстрацій, міжнародних конференцій і свят з нагоди незалежності. Місцеві партійні працівники обіймають адміністративні посади; сама партія стає органом влади, активісти вертають до звичного життя, а їхньою винагородою є порожнє звання громадянина.

Тепер, коли вони виконали свою історичну місію — привели буржуазію до влади, їм раз-у-раз торочать, що вони мають піти: буржуазія має спокійно виконати свою місію. Однаке ми вже встигли пересвідчитися, що національна буржуазія слаборозвинутих країн не здатна виконати жадної місії. За кілька років розпад партії стає очевидним; будь-який спостерігач — навіть неуважливий — зрозуміє, що партія, від якої залишився лише скелет, виконує тепер одну функцію — демобілізує народ. Тá сама партія, що під час визвольної боротьби вела за собою усю націю, розпадається. Інтелектуали, які напередодні незалежності долучились до партійних лав, теперішніми своїми діями підтверджують припущення, що вони приєднались до партії лише щоби взяти участь у поділі «пирога» незалежності. Партия стає засобом сходження кар'єрними щаблями.

Однаке всередині нового режиму бачимо, як нерівно збагачуються і як нерівно присвоюють матеріальні блага: є особини, що обіймають водночас кілька посад і виявляють себе як близкучі фахівці з опортунізму. Більшає кількість незаконних пільг, панує корупція, руйнуються звичаї. Національної здобичі тепер не досить — надто велика кількість ненаситних хижаків. Партия як справжній інструмент влади у руках буржуазії зміцнює державний апарат і вперто в'яремює народ, зв'язуючи йому руки й ноги. Партия ж допомагає державі контролювати народ. Вона чимдалі більше стає відверто антидемократичним інструментом примусу. Партия об'єктивно (а іноді й суб'єктивно) стає спільником мерканти-

льної буржуазії. Як національна буржуазія оминає період становлення і відразу ж поринає у вир задоволення власних матеріальних апетитів, так само партія на рівні національних інститутів «забуває» про парламентський етап і встановлює диктатуру націонал-соціалістичного типу. Тепер ми знаємо, що короткозорий фашизм, який уже впродовж півстоліття владарює в Латинській Америці, є діялектичним продуктом напівколоніальної держави, що її тип превалює по здобутті незалежності.

У бідних, слаборозвинутих країнах, де неймовірні статки сусідять із найжахливішим зубожінням, режим спирається на силу армії і поліції. Треба не забувати одне важливе правило: армії та поліції дають настанови іноземні спеціалісти. Сила поліції та могутність армії зворотно пропорційні занепаду решти нації. Національна буржуазія чимдалі відвертіше продається великим іноземним компаніям, а ті радо купують її. Через «відкати» іноземці отримують пільги, суспільство скандалізоване, зчиняється галас, міністри збагачуються, оприявнюються, що їхні дружини є повіями, парламентарі гріють руки та набивають кишені, всі — аж до послідущого поліцейського та митника — утворюють довжелезний ланцюг корупції.

Опозиція переходить у наступ, і народ розуміє її пропаганду з півслова й охоче підтримує. До буржуазії тепер ставляться як до ворога. Молода буржуазія, що, видається, передчасно постаріла, не слухає порад і не здатна зрозуміти, що в її інтересах бодай трохи приховати експлоатацію народу.

Процитуємо звернення до верхівки системи аж занадто християнської газети «Семен афрікен» («Африканський тиждень»), що виходить друком у Браззавілі: «Впливові особи і ви, їхні дружини! Сьогодні ви живете затишно, напевне, маєте освіту, прекрасний будинок, зв'язки, закордонні відрядження, що відкривають перед вами нові перспективи. Але багатство творить навколо вас оболонку, за якою ви не бачите повсюдної бідності. Пильнуйте!». Можна здогадатися, що у цьому попередженні «Семен афрікен», адресованому прибічникам пана Юлу, немає нічого революційного. «Семен афрікен» хоче донести до тих, хто морить конголезький народ голодом, що Бог покарає їх: «Якщо у вашому серці немає місця для поваги до людей, що вони на суспільній драбині стоять нижче за вас, то для вас не знайдеться місця в Домі Господньому».

Вочевидь, національна буржуазія не вельми переймається цими вмовляннями та звинуваченнями. Думаючи лише про Європу, вона — будь-що-будь — скористається ситуацією. Величезні прибутки, що їх вона отримує від експлоатації народу, виводять за кордон. Дуже часто молода національна буржуазія ставиться до встановленого нею режиму з більшою недовірою, ніж іноземні компанії. Вона відмовляється вкладати капітал у національну економіку і поводиться з державою украй невдячно, хоч та її годує і захищає. На європейських фондових ринках вона скуповує іноземні цінні папери, а вихідні проводить у Парижі або Гамбурзі. Своєю поведінкою національна буржуазія окремих слаборозвинутих країн нагадує бандитів, що після кожного пограбування приховують свою частку від спільників і мудро готуються іти на спочивок. Ця їхня поведінка підтверджує, що національна буржуазія свідомо готується зазнати неминучої поразки. Вона відчуває, що ця ситуація не конечна, а удача не супроводжуєтиме її вічно, тому требаскористатися нею сповна. Однаке ця міра експлоатації і недовіри до держави неминуче спричиняється до того, що народні маси починають ремствувати, тим-то режим стає авторитарнішим. Так, армія стає неодмінним інструментом систематизованих репресій. Замість парламенту ролю третейського судді виконує армія. Але рано чи пізно вона усвідомлює своє значення і лякає уряд можливістю виступити проти нього відкрито та збройно.

Отже, національна буржуазія деяких слаборозвинутих країн так нічого і не навчилася протягом історії. Якби вона пильніше придивилась до країн Латинської Америки, то, безсумнівно, зauważила б небезпеки, що чатують і на неї. Відтак, можна дійти висновку, що мікробуржуазія, що вона зчиняє навколо себе такий галас, приречена тупцювати на місці. У слаборозвинутих країнах буржуазного етапу не може бути. Звісно, поліцейська диктатура чи каста визискувачів іще можливі, але буржуазне суспільство загалом приречено зазнати фіяско. Банда позолочених спекулянтів, що хапають на льоту банкноти на тлі зубожілої країни, рано чи пізно стане аргументом у руках армії, якою вміло маніпулюють іноземні радники. Так, колишня метрополія вертає до влади опосередковано — через буржуазію, яку вона утримує, та національну армію, яку спеціалісти з метрополії навчано заковувати народ у кайдани, подавляти волю людей і тероризувати їх.

Завдяки цим кільком заувагам, що їх ми зробили щодо національної буржуазії, ми дійшли однозначного висновку: в слаборозвинутих країнах буржуазія не має умов, сприятливих для виживання і поступу. Інакше кажучи, спільні зусилля народних мас під проводом партії та свідомих, озброєних революційними принципами інтелектуалів мають стати на заваді негодяцій і шкідливій буржуазії.

Питання, яке протягом останніх п'ятдесятох років постає щоразу, коли йдеться за історію слаборозвинутих країн, а саме — чи можна оминути буржуазний етап — треба розв'язувати через революційну дію, а не під час теоретичної дискусії. Буржуазний етап у слаборозвинутих країнах можна було би віправдати лише тоді, якби національна буржуазія була досить могутньою економічно й технічно, якби вона була здатна побудувати буржуазне суспільство, створити умови для формування численного пролетаріату, індустріалізувати сільське господарство та, зрештою, уможливити народження справжньої національної культури.

Буржуазія, що вона виникла в Європі, змогла зміцнитися, водночас розробивши ідеологію. Цій динамічній, освіченій, світській буржуазії вдалося акумулювати капітал і забезпечити нації бодай крихту добробуту. У слаборозвинутих країнах ми бачили: тут існує не справжня буржуазія, а своєрідна невеличка каста, що має вовчий апетит, жадібна і ненасична, що мислить як дрібний спекулянт і задовольняється дивідендами, що їх платить колишня колоніяльна держава. Ця буржуазія, що не бачить далі свого носа, сліпа до великих ідей і невинахідлива. Вона силкується пригадати, що колись читала у західних підручниках, і непомітно для себе стає не копією Європи, а карикатурою.

Боротьба з буржуазією слаборозвинутих країн має не теоретичний характер: йдеться не за те, щоби прочитати вирок, винесений їй судом історії. Із національною буржуазією у слаборозвинутих країнах треба боротися не тому, що вона може уповільнити загальний гармонійний розвиток нації. Її треба дати рішучий бій, оскільки вона ні до чого й ні на що не здалася. Ця буржуазія — примітивна своїми перемогами, досягненнями, думками — намагається приховати свою пересічність за фасадами показних «престижних проектів», хромованими деталями американських авті-

вок, відпустками на Рив'єрі, вихідними у нічних клубах, залитих неоновим світлом.

Буржуазія, що вона чимраз частіше відвертається од народу, не може вирвати у Заходу навіть таких поступок, як вигідні інвестиції для економіки країни чи розбудова окремих галузей промисловості. Натомість збільшується кількість складальних заводів, що засвідчує сповзання національної економіки до господарства неоколоніального типу. Відтак, у жадному випадку не можна говорити, що національна буржуазія гальмує розвиток країни, забирає у нації час або ризикує звести її на манівці, бо буржуазний етап в історії слаборозвинутих країн — етап узагалі зайвий. Коли ця каста зникне, коли її поглинуть власні суперечності, то стане очевидно, що здобуття незалежності не було єдиним здобутком, по якому рух і розвій зупинилися, тож усе треба переробляти, все починати з нуля. Та перебудовувати економіку буде вже не буржуазія, адже ця каста, перебуваючи при владі, лише те й робила, що оберігала спадок колоніяльного господарства, колоніальної філософії й інститутів.

Знешкодити цю буржуазну клясу тим легше, що вона, як ми вже переконалися, нечисельна, слабка інтелектуально й економічно. На колонізованих територіях по здобутті незалежності каста буржуазії сильна переважно угодами, підписаними з колишньою колоніяльною державою. Національна буржуазія одержить усі шанси зберегти тісні зв'язки з колишньою колоніяльною державою, що забезпечить їй нагоду посісти місце колоніяльного гнобителя. Проте у лавах цієї буржуазії вирукують гострі суперечності — уважний спостерігач вбачає в них ознаку нестабільності. В касті досі немає єдності: приміром, інтелектуали засуджують цей режим, ґрунтovanий на пануванні небагатьох обраних. У слаборозвинутих країнах є чесні інтелектуали, державні службовці, члени правлячої верхівки, що відчувають потребу плянувати економіку, оголосити спекулянтів поза законом, усунути всі форми обману. Крім того, ці люди стоять за те, щоби залучати народ якомога активніше до управління державними справами.

У слаборозвинутих країнах, що вибирають незалежність, майже завше є купка чесних інтелектуалів: вони хоч і не мають певних політичних переконань, але інстинктивно почувають огиду до гонитви за посадами та доходами, що зазвичай розпочинається

в країнах, що скинули владу колоізаторів. Особисте становище цих людей (доконечна потреба заробляти на хліб для багатодітної родини) або їхня історія (нужденне життя, сувере виховання або що) пояснюють, чому вони так демонстративно зневажають хитрих пройдисвітів і спекулянтів. Варто поміркувати, як розсудливо використати цих людей у вирішальній битві за правильний шлях розвитку нації. Заблокувати шлях національної буржуазії, безумовно, означає уникнути неприємних несподіванок по проголошенню незалежності, обійти десятою дорогою небезпеки, що загрожують національній єдності, не знати моральної деградації, корупції, економічного занепаду і — в найближчому майбутньому — антидемократичного режиму, що базуватиметься на примусі й залякуванні. Але це також означає вибір єдиного можливого шляху.

Міць буржуазії, яка видається очевидною та безсумнівною і гасить запал найдемократичніших і найпрогресивніших елементів нової нації, будить непевність. У нових незалежних слаборозвинутих країнах керівники не вилазять з колишніх колоніяльних міст. Брак загальної аналізу стану, в якому перебуває народ, наводить незалежних спостерігачів на думку, що в країні існує могутня і згуртована буржуазія. Хоча тепер ми знаємо, що в слаборозвинутих країнах буржуазії не існує. Буржуазію формують не поведінка, вподобання чи манери. Навіть не її прагнення. Буржуазія — передовім наслідок конкретних економічних фактів.

А в колоніях економічний факт, це — іноземна буржуазія. У колоніяльних містах є саме буржуазія метрополії в особі місцевих представників. Буржуазія в колоніях до здобуття незалежності, це — західна буржуазія, справжня філія метрополії. Тим-то вона почуває власну снагу та стабільність, уважає, що перебуває там на законних підставах. Під час заворушень, що передують здобуттю незалежності, місцеві інтелектуали та підприємці всередині імпортованої буржуазії прагнуть ідентифікувати себе з нею: в місцевих інтелектуалах і підприємців спостерігаємо постійне прагнення ототожнювати себе з представниками буржуазії метрополії.

Ця буржуазія, що без усіляких застережень ентузіастично сприйняла спосіб мислення, властивий метрополії, що досконало вміє відчукувати власні думки, а своє уявлення про світ базує на суто іноземних поняттях, відмовляється зрозуміти той факт, що її бракує того, що власне й творить буржуазію, себто грошей. Бур-

жуазія слаборозвинутих країн — уявлена буржуазія. У неї немає ні економічної потуги, ні динамічності, ні широти мислення — а без цього вона не буржуазія. Відтак, од самого початку й упродовж тривалого часу вона лишається чиновницькою буржуазією. Впевненості та сили її нададуть посади, які вона обійме в органах нової державної влади. За умови, що влада дасть цій буржуазії час і змогу, вона нагромадить трохи грошей, що зміцнять її панівне становище. Але вона все одне виявиться нездатною побудувати справжнє буржуазне суспільство з усіма наслідками для економіки та промисловості, що звідси випливають.

Національна буржуазія від самого початку тяжіє до посередницької діяльності. Її сила — в нюхові швидкого баршу, зиску та доброго гешефту, хистові до дрібної торгівлі, вміння виторговувати комісійні. Працюють не її гроши, а вміння гендлярувати, спрітно обертатися та крутійствувати. Вона не інвестує, не акумулює капіталу, необхідного, щоби постала і розвивалася справжня буржуазія. Такими темпами, щоби створити бодай зародок промисловості, вона потребуватиме століття. Так чи так вона зіштовхнеться з рішучою протидією колишньої метрополії, що вона передбачила всі застережні заходи у рамках неоколоніяльних угод.

Якщо влада хоче вивести країну зі стану безруху та привести її до розвою і поступу, вона повинна передовсім націоналізувати сектор обслуговування. Буржуазія, що вона хоче, щоби всюди залинував дух жадібності та користолюбства, і не ховає своєї зневаги до мас, не лякається ганебного пляну збагачення — певніше крадіжки, — вкладає великі капітали в цю сферу. Колись сектор обслуговування цілком належав колоністам, та тепер його захоплює молода національна буржуазія. Сфера послуг — найвагоміше у будь-якій колоніяльній економіці. Хочеш досягти котрогось прогресу — щонайшвидше націоналізуй цю сферу. Вочевидь, націоналізація має означає не передати під жорсткий державний контроль. Йдеться не про призначення на керівні посади політично неграмотних громадян. Щоразу, коли йшли цим шляхом, виявлялось, що влада в цей спосіб сприяла встановленню диктатури чиновників, що здобули освіту в колишній метрополії та демонстрували нездатність думати про країну загалом. Ці службовці кидуються чимдуж підтримувати національну економіку та саботувати національні органи влади; частішають випадки виявленіх фактів ко-

рупції, зловживань службовим становищем і розкрадання майна, розцівтає чорний ринок. Націоналізувати сферу послуг означає організувати у демократичний спосіб споживчі кооперативи, себто децентралізувати кооперативи, залучивши маси до управління державними справами. Це матиме успіх лише за умови політичної просвіти народу. Ще раніше виникла потреба пояснити, чому освіта конче потрібна. Сьогодні ж принцип політичної освіти мас у розвинутих країнах зазвичай не заперечують. Проте до цього першочергового завдання по-справжньому ніколи не беруться. Коли заявляють, що народові треба давати політичну освіту, це означає, що у всьому треба завше заручатися підтримкою народу. Уряд, що вирішує політично просвітити народ, цим рішенням висловлює прагнення керувати разом з народом і для народу. Цей уряд має уникати мови, що маскує факт буржуазного керівництва. Буржуазні уряди капіталістичних країн уже давно вирости з цього дитячого віку влади. Вони спокійнісінько керують - і то цілком законно, - спираючись на свою економічну владу та поліцію. Тепер, коли вони міцно тримають у своїх руках владне кермо, вони не марнують часу на демагогічні заяви, адже в цьому більше нема потреби. Вони управлюють у власних інтересах і не ховають цього. Вони самі взаконили себе й затвердили своє право на владу.

Буржуазна каста нових незалежних країн ще не має того цинізму і безтурботності, притаманних старій буржуазії, тож вона похапцем намагається приховати почуття провини, відвернуті від себе підозру, словом, показати себе популярною. Політична освіта, це — не мобілізувати кілька десятків чи сотень тисяч чоловіків і жінок три-чотири рази на рік. Ті мітинги, ті велелюдні демонстрації нагадують стару тактику періоду боротьби за незалежність — тоді через демонстрацію сили ти доводив собі й іншим, що народ з тобою. Політична освіта мас має виховати з людей дорослих.

Тут треба розглянути ролю політичної партії в слаборозвинутій країні. З попередньої аналізи ми мали змогу переконатися: примітивні уми, що на додачу до всього належать до новоявленої буржуазії, невпинно повторюють, що у слаборозвинутій країні порядкувати має сильна влада, навіть можна встановити диктатуру, бо це — необхідність. Тим-то партії доручено контролювати маси. Партія подвоює число управлінців і поліціянтів та контролює народні маси не для того, щоби залучити їх до національних справ, а

щоби постійно нагадувати їм, що влада чекає на покірність і дисципліну. Ця диктатура, що вона вважає себе знаряддям історії і неминучою потребою доби по здобутті незалежності, насправді ж символізує рішення буржуазної касти слаборозвинутої країни перейти від управління за підтримки народу до управління проти його волі. Поступове перетворення партії на службу безпеки є ознакою того, що влада переходить до оборони. У безформній народній масі бачать сліпу силу, що її треба контролювати і день і ніч, — містифікуючи маси або залякаючи їх поліцією. Партія стає барометром, таємною службою. З активістів роблено донощиків, виказувачів. Їм доручають проводити каральні акції проти селян. Ймовірні зародки опозиційних партій розганяють кийками й закидують камінням. Будинки кандидатів від опозиції підпалювано. Поліція збільшує кількість і розмах провокацій. У цій ситуації істине, звісна річ, одна-єдина партія, і кандидати від уряду отримують 99,99 % голосів. (Наголосимо, що в Африці так керує низка урядів.) Усі опозиційні партії, причому зазвичай прогресивні, що домагалися сильнішого впливу мас на управління державними справами й хотіли приборкати апетити пихатої і користолюбної буржуазії, залякані та запроторені до в'язниць, змущені замовкнути та піти у запілля.

Політична партія в багатьох незалежних регіонах Африки приирає величезних розмірів. Коли десь з'являються члени партії, люди замикають уста, поводятьсятих та лише славлять уряд і лідера. Проте на вулиці, ввечері біля села, у кав'ярні або на річці можна почути гірке розчарування, навіть розпач і гнів. Замість дозволити народу висловити невдоволення і зробити все для вільного обміну ідеями між народом і керівництвом, партія зводить стіну заборон. Партійні керівники поводяться як грубі, брутальні унтер-офіцери, що постійно нагадують народові про «розмови у шерензі». Партія, що заявляла, що вона — слуга народу й працює на його благо, щойно отримавши країну від колоніальної влади, квапиться розпустити народ по домівках. Партія також припуститься багатьох помилок щодо національної єдності. Наприклад, так звана національна партія є партією етнічною: це лише плем'я, що має вигляд партії. Ця партія, що вона з таким запалом оголошує себе національною і запевняє, що вона представляє увесь народ, таємно — а іноді не ховаючись — встановлює

справжню етнічну диктатуру. Ми бачимо вже не буржуазну диктатуру, а етнічну. Міністрів, начальників штабів, послів, мерів обирають з членів етнічної групи, до якої належить лідер, а часто навіть безпосередньо з-поміж його родини. За такого патріархального ладу відроджуються давні, здавалось, уже забуті закони ендогамії, й відчуваєш не то що гнів, а сором за цю дурню, це шахрайство, ці інтелектуальні й духовні злідні. Ці глави урядів — справжні зрадники Африки, адже продають її найстрашнішому ворогові — відсталості. Влада, влаштована за племінною ознакою, вочевидь веде до регіоналізму та сепаратизму. З'являються й сильношають тенденції до децентралізації, нація зазнає поразки, її розрощено. Лідер, що він колись виступав за «єдність Африки», а думав за власну невеличку родину, одного дня прокідається у компанії п'ятьох племен, кожне з котрих хоче і собі мати послів і міністрів; і, як завжди, безвідповідальний, розгублений, нещасний, тепер він криком кричить про «зраду».

Ми неодноразово згадували про часто шкідливу роль лідера. Це тому, що в окремих регіонах партію організовано як банду, що в ній лідерство захоплює найжорстокіший з її членів. Партия оспівує шлях лідера до влади, славить його силу і в захваті дає зрозуміти, що він є об'єктом загальної любові та благоговіння з боку сподвижників. Щоби уникнути цих пасток, треба завзято опиратися перетворенню партії на покірний інструмент у руках лідера. Слово «лідер» походить від англійського дієслова «to lead», що означає «вести». Але поводирів народу більше не існує. Народи не отари — їх не треба вести. Якщо лідер веде мене, я хочу, аби він знов, що одночасно я веду його. Нація має бути справою не лише великого начальника. Отже, зрозуміло, чому, щойно хтось з цих лідерів нездужає, верхівку охоплює паніка: їх непокоїть питання, хто станеться з країною, якщо лідер помре? Панівна верхівка, що вона в недалекоглядній безвідповідальності переймається тільки власним солодким життям, цмуленням коктейлів, закордонними поїздками за державний кошт і фінансовими махінаціями, завдала все на плечі лідера, тому часом бачить, що серце нації сповнене духовної порожнечі.

У країні, що шукає відповіді на питання, висунені історією, і прагне розвивати свої міста й інтелект власних громадян, має бути справжня партія. Партия, це — не знаряддя уряду. Геть навпаки:

партия, це — інструмент народу. Саме вона визначає політику, яку здійснює уряд. Партию не ототожнюють і ніколи не мають ототожнювати з політbürom, де вигідно чуються члени уряду і посадовці. Хоча, на жаль, незрідка партія є лише політbürom, члени якого постійно мешкають у столиці. У слаборозвинутій країні керівні партійні кадри мають тікати від столиці мов від чуми. За винятком кількох осіб, вони повинні жити на селі. Треба уникати зосереджувати все життя у столиці: жадна адміністративна необхідність не може виправдати метушні й товкотнечі у столиці, що вже геть перенаселена та надрозвинута порівняно з дев'ятьма десятими території країни. Партия має бути максимально децентралізована. Це — єдиний спосіб пробудити до життя «мертві» регіони — регіони, які ще не прокинулись.

На практиці в кожному регіоні має жити щонайменше один член політbüra, проте його не варто призначати головою регіону. Він не матиме адміністративної влади. Член регіонального політbüra не повинен обов'язково обіймати найвищу посаду в регіональному адміністративному апараті або бути одним цілим із владою. Для народу партія є не владою, а інститутом, почесер який він, народ, здійснює свою владу та волю. Що менше буде плутанини, двовладдя, то вагомішу керівну роль матиме партія і певну гарантію вона матиме для народу. Якщо партія зливається з владою, вступити до лав партії означає піти найкоротшим шляхом задля досягнення егоїстичних цілей, отримання посади, підвищення по службі, просування кар'єрними сходинками.

У слаборозвинутій країні створення динамічних регіональних бюр гальмує процес появи мегаполісів і зупиняє стихійну втечу сільських мас до міст. У перші дні незалежності створення регіональних бюр, вповноважених пробудити, оживити, пришвидшити визрівання свідомості громадян, є потребою, якої країні не уникнути, якщо вона змагається за поступ. В іншому ж випадкові довкола лідера консолідуватимуться партійні функціонери та сучасники режиму. Адміністративний апарат розбухає до неймовірних розмірів, але не тому, що розвивається країна і відбувається процес спеціалізації, а тому, що на посаді чекають нові родичі й активісти, які сподіваються потрапити до системи. І мрія кожного громадянина — переїхати до столиці, отримати власний кавалок життя. Містечка й села пустошіють, сільські маси — не підтриму-

вані, неосвічені, непрофесійні — залишають малородючу землю і йдуть на передмістя, надміру збільшуючи масу люмпен-пролетаріату.

Не за горами нова національна криза. Ми ж вважаємо, що пріоритет треба віддавати внутрішнім територіям, периферії країни. Щоби не можна було перенести уряд зі столиці деінде — на те нема причин. Доцільно ліквідувати культ столиці й доказати знедоленим масам, що вирішено працювати саме для них. Дещо в цьому напрямі силувався зробити бразильський уряд з Бразілєю. Самозакохане Ріо-де-Жанейро ображало бразильський народ. Проте, на жаль, Бразілія теж перетворюється на столицю — нову, але так само жахливу, як і стара. Сьогодні від цього процесу нема користі, хіба те, що крізь джунглі прокладуть нове шосе. Повторюємо: проти вибору іншої столиці, проти переміщення всього уряду до одного з найвідсталіших регіонів немає жадних вагомих аргументів. Столиця у слаборозвинутих країнах — поняття комерційне, успадковане від колоніальної доби. Однак у слаборозвинутих країнах ми маємо налагоджувати контакт зі сільськими масами. Ми маємо провадити національну політику, себто політику в інтересах передовсім народних мас. Ми завше мусимо берегти мовзінцю ока зв'язок з народом, який боровся за незалежність і дійсне поліпшення життя.

Місцевим посадовцям і спеціялістам треба зануритися не в діяграми та статистичні звіти, а в тіло народу. Вони не повинні ставати дібки щоразу, як постає питання про їхнє призначення на провінцію. Треба покласти край ситуації, коли у слаборозвинутих країнах ми чуємо, як молоді дружини погрожують чоловікам розлучитися з ними, якщо ті не зроблять чогось задля уникнення призначення у село. Партийне політбюро має віддавати пріоритет відсталим регіонам, а столичне життя — штучне, поверхневе, приліплене до національної дійсності наче сторонній предмет — має посідати останнє місце в житті нації, що вона лежить в основі всього і є священною для всіх.

У слаборозвинутій країні партію треба організувати так, аби вона не задовольнялась лише підтримкою зв'язку з масами. Партия — має безпосередньо виражати прагнення народних мас. Партия — не орган розповсюдження наказів уряду. Це — енергійний представник і непідкупний захисник народних мас. Аби дійти цього

розуміння, треба передовсім позбутися вельми західного, вельми буржуазного, а отже вельми образливого уявлення, нібито народні маси неспроможні до самоуправління. З досвіду ми знаємо, що маси можуть злагодити найскладніші проблеми. Алжирська революція дала багато — вона дала алжирським інтелектуалам змогу зблизитися з народом, неймовірно злidenним, й одночасно стати свідком пробудження його розуму, свідком того, як розвивається його свідомість. Алжирський народ — ця маса голодних і безграмотних, ці чоловіки і жінки, що віками жили у страшній затурканості, — вистояли проти танків і літаків, напалму й психологічної війни, але передусім — проти підкупу й ідеологічної обробки, проти зрадників і «національних» військ генерала Беллуне. Ці люди вистояли, незважаючи на хиткі, слабкі й нерішучі елементи, незважаючи на амбітність претендентів на крісло диктатора. Ці люди вистояли, бо за сім років їхньої боротьби відкрились такі горизонти, що про них вони гадки не мали. Нині зброярні працюють у горах на глибині кількох метрів під землею, сьогодні народні суди ухвалюють рішення на всіх рівнях, тепер місцеві плянові комісії розподіляють великі землеволодіння, мають обриси майбутнього Алжиру. Okрема людина може не зрозуміти питання, але громада, село схопить його на льоту. Звісно, якщо надто перейматися, чи правильною є мова, та послуговуватися мовою, зрозумілою лише юристам і економістам, тоді легко дійти висновку, що маси потребують керівників. Якщо ж ми говоримо по-простому, то ніхто не плутатиметься, а народ не буде вилучено з «порядку денежного», тоді ми переконаємося, що маси розуміють усі нюанси та почують найменшу фальш. Люди розуміють, що коли промовець послуговується спеціальною термінологією, то їх мають за дурнів або принаймні невігласів. Ця мова майже не ховає того, що доповідач прагне ввести народ в оману, штовхнути його на узбіччя громадського життя. Плутана, складна мова, що забиває баки, це — маска, що допомагає приховати змову, під час якої масам хочуть почистити кишенні. Отак: народ хочуть позбавити і майна, і суверенітету заразом. Та, маючи бажання, народові можна розтлумачити все. Проте, якщо ми гадаємо, що народ не має потреби розуміти все, що він заважатиме безупинній роботі численних приватних підприємств і товариств з обмеженою відповідальніс-

тю, створених, щоби пришвидшити зубожіння людей, тоді питання зникне саме собою.

Якщо ви думаете, нібіто можна управляти країною, не залучаючи до цього народ, якщо міркуєте, нібіто вже своєю присутністю народ пересмукує карти, заважає гравцям або через власну природну необачність може урвати саму гру, тоді тут усе цілком ясно — народ треба відлучати од влади. Коли ж народ залучають до управління країною, він не гальмує, а пришвидшує поступ. Ми, алжирці, під час цієї війни мали змогу і щастя осягнути значення кількох фактів. В окремих сільських районах революційні військово-політичні керівники потрапляли в обставини, що потребували рішучих дій. Отже, розглянемо кілька прикладів.

Упродовж 1956-1957 років французький колоніалізм ізолював певні території, і пересування цими регіонами суворо регляментувалось. Селяни вже не могли вільно їздити до міста і поповнювати запас продуктів. За цей час бакалайники добряче заробили: ціни на чай, каву, цукор, тютюн, сіль злетіли, а чорний ринок розвітнув. Селяни, що не могли платити готівкою, закладали врожай, навіть землю або дешіцю родинного майна, далі працювали вже тільки на бакалайника. Політичні комісари збагнули всю небезпеку та одразу зреагували, впровадивши продуману систему забезпечення: бакалайник, що їде до міста, зобов'язаний купувати продукти в гуртовиків-націоналістів, що видають йому рахунок з цінами на товари. Коли роздрібний торговець повертається до дуару, він має передовсім з'явитися до політичного комісара, який перевіряє рахунки, визначає норму заробітку торговця й узгоджує ціну продажу. Обов'язкові ціни можна дізнатися в магазині, де працює один з мешканців дуару; своєрідний контролер повідомляє фелахові ціни, за якими мають продаватися товари. Проте роздрібний продавець невдовзі зрозумів, у чому вся хитрість, і за три чотири дні повідомив, що товар скінчився. Він тихцем відновив торгівлю, але вже на чорному ринку. Військово-політична влада реагувала миттєво. На торгівців накладали значні штрафи, а зібрани гроші передавали до фонду села для громадських потреб або робіт. Іноді приймали рішення тимчасово закрити крамницю. Після повторного порушення торгове підприємство конфісковували та передавали спеціальному комітетові, а колишньому власникові виплачували щомісячну компенсацію.

Цей досвід допоміг народові на конкретних прикладах розібратися з базовими законами економіки. Нагромадження капіталу перестало бути теорією — воно постало у вигляді конкретної і велими поширеної практики. Народ зрозумів, як збагачуються почέрез торгівлю і як зростає торговельний обіг. Після цього одні селяни почали пригадувати, як бакалайник надавав їм позики під ліхварські відсотки, а інші — як він вижив їх з їхньої землі та як із землевласників вони стали батраками. Що більше народ розуміє, то пильнішим він стає і швидше усвідомлює, що врешті-решт усе залежить від нього, а його спасіння — у згуртованості, розумінні своїх інтересів й осяненні інтересів ворога. Народ бере в тямки: золоті гори — не вислід праці, а результат організованого й узаконеного грабування, здирництва. Багатих уже не вважають за важливих людей, вони ніщо інше, як торбохати, хижаки, шакали, стерв'ятники, що живляться народною кров'ю. Окрім того політичні комісари постановляли, що відтепер ніхто ні на кого не працюватиме. Земля належить тим, хто її обробляє. Цей принцип — завдяки широкій агітації — став під час Алжирської революції основоположним законом. Селяни, що на них працювали сільсько-гospодарські робітники, мали виділити своїм колишнім робітникам земельні ділянки.

Отже, зазначимо, що попри численні рейди французів, повітряні бомбардування й труднощі зі добривами урожайність з гектара зросла втрічі. Фелахи змогли оцінити зібраний врожай і захотіли дізнатися, в чому ж полягає причина такого успіху. Вони швидко виявили, що праця, це — не просте поняття, що рабство протистоїть праці, а робота передбачає свободу, відповідальність і свідомість.

У тих регіонах, де ми змогли провести ці експерименти, ми стали свідками, як людина просвітлюється почесністю революційне вчення; селяни усвідомили простий принцип: праця з душою означає удвічі більший врожай. Народним масам пояснили, що праця — це не лише витрата енергії чи робота м'язів: розумом і серцем треба працювати навіть більше, аніж мускулами. Крім того, у звільнених районах, відрізаних од старих мереж розподілу товарів, потрібно було змінити виробництво, що воно колись орієнтувалось виключно на метрополію й експорт. Відтак було налагоджено виробництво предметів широкого споживання як для на-

роду, так і для підрозділів національно-визвольної армії, в чотири рази збільшено виробництво сочевиці й організовано виробництво деревного вугілля. Зелені овочі та вугілля через гори надходили з північних регіонів на південь, а південні райони доправляли на північ м'ясо. Рішення про такий взаємний обмін прийняв Фронт національного визволення; він також організував транспортування. Ми не мали ані інженерів, ані економістів із західних університетів. Але у цих звільнених районах щоденний раціон сягнув досі небаченої позначки — 3200 калорій. Та на цьому народ не зупинився — він висунув теоретичні питання. Чому в деяких регіонах до визвольної війни люди не мали ніколи перед очі апельсинів, хоча тисячі тонн фруктів щорічно відправляли закордон? Чому багато алжирців не відали про виноград, а тим часом мільйони грон прикрашали європейські столі? Тепер народ чітко уявляв, що йому належить. Алжирський народ уже знов, що він — єдиний власник землі та надр своєї країни. І якщо дехто не розуміє упертість, з якою Фронт національного визволення клав край будь-яким зазіханням на цю власність, та волі відхилити усілякий компроміс щодо принципів, то вони мають згадати, що сьогодні алжирський народ є дорослим, відповідальним, свідомим народом, що алжирський народ, це — народ-власник.

Пояснюючи нашу думку, ми взяли за приклад Алжир зовсім не для того, аби возвеличити наш народ, але з метою показати важливу роль, що її відіграла боротьба для зростання свідомості. Безперечно, інші народи прийшли до такого ж результату іншими шляхами. В Алжирі — сьогодні це відомо достеменно — конfrontація була неминучою, але й інші регіони привели свої народи до таких самих результатів через політичну боротьбу та роз'яснювальну роботу серед людей. В Алжирі ми бачили, що народні маси цілком дають раду нагальним проблемам. Як засвідчує досвід слаборозвинутих країн, важливо не те, аби триста людей розуміли питання та приймали рішення, а те, аби розуміли та приймали рішення всі, хай на це буде треба вдвічі або втрічі більше часу. Насправді години, що їх витрачено на роз'яснення, час, «втрачений» на олюднення робітника, можна надолужити під час виконання роботи. Люди мають знати, куди і навіщо вони рухаються. Політик мусить здавати собі справу, що майбутнє лишатиметься безпросвітним доти, доки нерозвиненою, примітивною,

примарною зостається свідомість народу. Нам, африканським політикам, треба напевне знати становище наших народів. Однаке ця ясність має бути глибоко діяlectичною: народ пробудиться від сну не одразу. Його свідоме рішення приєднатися до національного будівництва буде відносно простим, бо, по-перше, канали та методи зв'язку тут ішле зародкові, по-друге, чуття часу не має обмежуватись окремими моментом чи новим врожаєм, але стати чуттям всесвітнього часу, і зрештою зневіру, глибоко вкорінену в свідомості за колоніяльного панування, ще не подолано. Проте ми маємо пам'ятати, що перемога над усіма — навіть найслабшими — осередками опору, над спадком іноземного матеріального та духовного панування, є неодмінною вимогою до кожного уряду. Розглянемо приклад праці за колоніяльного режиму. Колонізатор стверджував, що місцеві працюють абияк. І сьогодні в окремих незалежних країнах є керівники, що знову повторюють це твердження. Насправді колонізатор хотів, аби раб був сповнений ентузіазму. Він прагнув — через містифікацію, що є вищою формою відчуження, — переконати раба, що земля, яку він обробляє, шахти, де він втрачає здоров'я, належать йому. Та головне колонізатор сказати забув: він сам збагачується завдяки агонії раба. Практично ж колонізатор звертався до колонізованого десь так: «Нехай ти помреш, зате я збагачусь». Сьогодні ми маємо діяти інакше. Ми не повинні казати народові: «Нехай ти помреш, зате країна стане заможнішою». Якщо ми хочемо примножити національний дохід, скоротити імпорт непотрібних чи шкідливих товарів, наростили сільськогосподарське виробництво та побороти неписьменність, ми маємо роз'яснювати геть усе. Треба, аби люди розуміли Мсту. Громадські справи мають стати справою громади. Це підштовхує до необхідності збільшити кількість низових осередків. Насправді ми надто часто обмежуємося заснуванням національних інститутів «нагорі» й завше у столиці — спілка жінок, спілка молоді, профспілки тощо. Але якщо хтось наважиться зазирнути за Лаштунки столичного бюро та пр obratisya do zadnoї kіmnati, de mali bi zberigatisya sprawi y arkhivi, vіn буде приголомшений: там порожнеча, там нічогісінко нема, там самий блеф. Потрібна база, осередки, що продукують зміст і динамізм. Маси повинні мати змогу зустрічатися, обговорювати нагальні питання, обмінюватися порадами, отримувати вказівки. Громадяні повинні мати

змогу висловлювати думку, самовиражатися, пропонувати нові ідеї. Збори осередку, збори комітету — своєрідна літургія. Це — нагода, привілей слухати і говорити. На кожних зборах розум знаходить нові шляхи до об'єднання, перед очима постає ширша панорама людства.

Відносно велика кількість молоди в слаборозвинутих країнах, це — особливе питання для уряду, що його треба розв'язати якомога скоріше. Безробітна, зчаста неосвічена міська молодь підпадає під ріжні руйнівні впливи. Молоді слаборозвинутих країн найчастіше пропонують розваги, завезені з промислово розвинутих країн. Зазвичай істнє зв'язок між рівнем розумового розвитку і матеріального багатства суспільства та дозвіллям, що його воно пропонує. Проте у слаборозвинутих країнах молодь має ті самі розваги, що й молодь капіталістичних країн: детективи, гральні автомати, еротичні світlinи, порнографічна література, фільми категорії «до шістнадцятьох» та передовсім алкоголь... На Заході родина, школа, відносно високий рівень життя робітників правлять за своєрідний захисний вал від напливу цих шкідливих розваг. Однаке в африканській країні, де розумовий розвиток нерівномірний, де наслідком жорсткого зіткнення двох світів пошкоджено старі традиції й порушено світосприйняття, емоції молодого африканця, його чутливість є вразливою до агресивних проявів західної культури. Його родина часто нездатна протиставити цій жорстокості стабільність й однорідність.

У цій царині уряд має діяти як фільтр і стабілізатор. Комісари у справах молоди в слаборозвинутих країнах незрідка припускаються помилки: вони думають, що їхня роль така сама, що й у комісарів у справах молоди в розвинутих країнах. Вони виголошують гасла про змінення душі, змінення тіла й розвиток спортивних якостей. На нашу думку, їм треба відмовитися розуміти свою роботу в такий спосіб. Молодь слаборозвинутих країни, це — зчаста нічим не зайнята молодь. Спершу треба її зайняти. Ось чому комісар у справах молоди має офіційно підпорядковуватися міністерству праці. Міністерство праці, що є конче необхідним у кожній слаборозвинутій країні, пліч-о-пліч працює з міністерством плянування — ще одним обов'язковим для слаборозвинутої країни інститутом. Африканську молодь треба спрямовувати не на стадіон, а на лани та до школ. Стадіон — це не експонат міського

музею, а сільськогосподарська ділянка, забрана в нації, котра оре землю й обробляє її. Капіталістичне розуміння спорту докорінно ріжниться од того, яка має існувати в слаборозвинутих країнах. Африканський політик має перейматися вихованням не спортсменів, а свідомих людей, що є також спортсменами. Якщо спорт не є невід'ємною частиною національного життя, себто національного будівництва, якщо він виховує національних спортсменів, а не свідомих людей, тоді дуже швидко професіоналізація і комерціалізація зруйнують спорт. Спорт не має бути забавою, потіхою для міської буржуазії. Найважоміше завдання — щоміті усвідомлювати, що відбувається у нас вдома. Ми не маємо плекати виняткову людину чи героя, чи новий тип лідера. Ми маємо вивести народ на новий рівень, показати йому нові перспективи, озброїти його знанням, підкреслити його самобутність, олюднити.

Наши груди знову розпирає палке бажання, що його ми хочемо розділити з усіма африканськими політиками: треба яскраво освітити зусилля народу, повернути роботу на належне її місце, звільнити її від тупости, що завжди була пов'язана з нею історично. Бути відповідальним у слаборозвинутій країні означає знати, що у підсумку все залежить від освіти мас, піднесення свідомості, од того, що часто називають «політизацією».

Часто впадають в ілюзію, що політизувати маси означає час од часу звертатися до них з великою політичною промовою. Вважають, що лідерові або керівникові досить напутнім розказати про великі поточні питання, аби виконати цей владний обов'язок політизувати маси. Але політична освіта означає відкриття свідомості, пробудження свідомості, народження свідомості; як казав Сезер — «винаходження людських душ». Політизувати маси, це — не виголошувати політичні промови. Це — взято, не покладаючи рук, пояснювати масам, що все залежить від них: якщо ми переживаємо застій, це — їхня провінна; якщо ми рухаємося вперед — в цьому їхня заслуга. Немає творця, не існує видатної і відповідальної за все особистості. Творцем є народ, а чародійними руками — руки народу. Щоби досягти цього та втілити у життя, повторюємо, треба провести максимально можливу децентралізацію. Вільний рух між ріжними «поверхами» суспільства має стати неодмінним принципом не через якісь формальні причини, а тому що додержання цього принципу є гарантією спа-

сіння. Саме знизу підіймаються сили, що зрушують верхи та діялектично уможливлюють новий великий стрибок. Знову ж таки ми, алжирці, одразу зрозуміли це, тому жаден член верхівки не може похвалитися винятковою ролю в жадній акції спасіння. В Алжирі воюють низи, а вони знають: без їхньої щоденної, геройчної, важкої боротьби верхівка не втримається. Вони також свідомі того, що без верхівки й керівництва низи не гуртуватимуться і впадуть в анархію. Верхівка є законною та міцною лише завдяки народові, що бореться. Очевидно, що саме народ обирає собі верхівку, а не верхівка терпить народ.

Маси повинні знати: уряд і партія служать їм. Гідний народ, себто народ, що поважає себе, ніколи не забуває про це. Під час колоніальної окупації людей запевняли, що треба йти на жертви заради того, щоби торжествувала гідність. Однак африканські народи швидко зрозуміли, що не тільки окупант заперечував їхню гідність. Гідність означає суверенітет. Гідний і вільний народ — суверенний народ. Гідний народ — відповідальний народ. І не варто доводити, нібито африканські народи відсталі чи інфантильні. Уряд і партія мають народ, на який заслуговують. І рано чи пізно народ отримує уряд, на який заслуговує.

Це підтверджує конкретний досвід окремих регіонів. На зборах буває, що активісти, обговорюючи складні проблеми, згадують вислів: «Варто лише...». Часто бере гору саме таке довільне зрізання шляху, коли небезпечно високо підносяться не ретельна теоретична розробка питання, а стихійність і спрощувальний синкретизм. Щоразу, коли активіст відмахується від відповідальності, недосить сказати, що він помиляється — треба покласти на нього відповідальність, закликати додумати свої думки до кінця та показати всю згубність, нелюдськість і бесплідність висловів на кшталт «варто лише...». Ніхто не знає всієї правди — ані керівник, ані активіст. Шукати її в місцевих умовах — громадська справа. Хтось має більше досвіду й швидше розвиває думку: він зміг дійти багатьох висновків. Проте він не має заступати собою народ, адже успіх ухваленого рішення залежить від злагодженої та свідомої діяльності народу. Ми всі в одинакових умовах. Усіх або катуватимуть, або відправлять на той світ; добувши незалежність, усі голодуватимуть і будуть виснаженими. Колективна боротьба передбачає і колективну відповідальність низів, і колективну від-

повідальність верхівки. Так, задля спасіння всіх треба підняти усіх на боротьбу. Немає жадної незаплямованої совісти, немає невинних, немає глядачів. Наши руки грузнуть у болоті нашої землі й жаскій порожнечі нашого розуму. Глядач, це — боягуз чи зрадник.

Обов'язок керівництва — зробити так, аби народні маси були з ним. Отже, переконання передбачають розвинену свідомість і розуміння завдання, себто теоретичну аналізу, хай і найпростішу. Не треба напускати мару на народ, нагнітати емоції або вводити в оману. Тільки слаборозвинуті країни на чолі з революційним керівництвом, що саме вийшло з народу, уможливлюють вихід мас на арену історії. Але, знову ж таки, треба рішуче протистояти формуванню національної буржуазії — цієї привілейованої касти. Політизувати маси означає загалом перетворити націю на дійсність для кожного громадянина: досвід нації має стати досвідом кожного громадянина. Президент Секу Туре у посланні на другому з'їзді африканських письменників слушно нагадав нам: «У своїй голові людина може жадати стати розумом світу, але в дійсності, де будь-яка дія позначається на фізичному і духовному бутті, завше світ є розумом людства, бо саме на цьому рівні зосереджуються центри влади та складові елементи думки, рушійні сили розвитку й поступу, саме тут поєднуються ріжні потоки енергії і остаточно формулюються духовні цінності людини». Особистий досвід, оскільки він є національним і є ланкою в ланцюзі національного буття, перестає бути особистим, обмеженим, вузьким і може відкрити нації та світові істину. Як під час боротьби за незалежність кожен боець тримався за націю, так і під час національного будівництва кожен громадянин має у своїх буденних справах бути часткою нації, утілювати в житті незмінно діялектичну істину нації, вимагати тут і зараз торжества людини в усій її цілості. Якщо спорудження мосту не збагатить свідомості тих, хто працює на його будівництві, тоді нехай його взагалі не буде, нехай люди і далі перетинатимуть річку плавом або поромом. Міст не має бути випадковою подією, його не мусять накидати *deus ex machina* — він має бути продовженням м'язів і свідомости самого громадянина. І, по-за всяким сумнівом, постане потреба в інженерах і архітекторах (часто іноземцях), але місцеве партійне керівництво має подбати про те, щоби технологія будівництва заступила пустку в голові громадянина та громадянин міг запам'ятати, відтворити та зроби-

ти міст по-справжньому своїм. Громадянин має опанувати міст. Тоді — і лише тоді — все є можливим.

Уряд, який проголошує себе національним, має представляти всю націю, а в слаборозвинутих країнах однією з найважливіших груп населення є молодь. Треба підвищувати рівень свідомості молоді, просвіщати її. Молоде покоління ми побачимо у національній армії. Якщо роз'яснювальну роботу проведено на рівні молоді, якщо національна спілка молоді виконала свої завдання і залучила молодь до нації, тоді можна уникнути помилок, що унеможливили, підірвали майбутнє латиноамериканських республік. Армія завше була не військовою, а громадянською, політичною школою. Вояк зрілої нації — не найманець, він — громадянин, який захищає націю збройно. Тим-то дуже важливо, щоби вояк усвідомлював, що він служить країні, а не офіцерові, хай яким авторитетним той є. Щоби підвищити рівень національної свідомості та знищити поділ на племена, треба використати цивільну та військову службу. У слаборозвинутих країнах на невідкладну мобілізацію чоловіків і жінок має бути спрямовано все. Слаборозвинута країна має уникати того, щоби в ній заціліли феодальні традиції, що надають чоловікові більше прав, аніж жінкам. Жінки мають посісти таке ж місце, що й чоловіки, але не номінально, не в статтях конституції, а в повсякденні — на роботі, у школі, на зборах. Якщо по західних країнах військові живуть у казармах, це не означає, що це є щонайкращим. Не варто перетворювати новобранців на салдафонів. Служба може бути цивільною чи військовою, але у будь-якому разі кожен здоровий громадянин повинен мати право швидко вступити до лав бойки, коли прийде час захищати надбання нації і громади.

Новобранці мають виконувати велику громадську роботу. Це чудовий спосіб удихнути життя у застійні регіони, ознайомити багатьох громадян з реаліями своєї країни. Треба уникати перетворення армії на автономний орган, що він рано чи пізно, не маючи ні занять, ні мети, захоче «зайнятися політикою» і повимахувати мечем перед очі влади. Безробітні генерали оббивають пороги владних кабінетів і мріють про пронунсіменто. Єдиний спосіб уникнути перевороту — політизувати армію, себто перетворити її на армію національну. Отже, ополчення треба терміново збільшити. На війні вся нація або воює, або працює. Потреби в професіо-

нальних салдатах нема, а кількість кадрових офіцерів треба якнайрадикальніше зменшити. По-перше, тому, що часто офіцерів набирають з-поміж випускників університету, котрі вони могли би дати більше користі деінд: інженер у сто разів необхідніший за офіцера. По-друге, тому, що треба уникати формувати у військових корпоративний дух. Ми вже бачили, як націоналізм, цей уроочистий гімн, що підіймав народні маси на боротьбу з гнобителем, розпадається одразу по здобутті незалежності. Націоналізм, це — не політичне вчення, не політична програма. Якщо є правдиве бажання, щоби країна уникла повернутися в минуле, не втрачала темпу, не зазнала катастрофи, треба стрімко рухатися від національної свідомості до свідомості політичної та соціальної. Нація може народитися лише через програму, розроблену революційним керівництвом і підхоплену народними масами. Треба послідовно вводити національні зусилля у загальний контекст слаборозвинутих країн. Лінія фронту проти голоду й неграмотності, проти бідності і хирлявої свідомості має проходити через голови й м'язи чоловіків і жінок. Праця народних мас, їхнє бажання пірвати батіг, що впродовж сторіч гнав їх геть із історії людського розуму, має поєднатися з працею усіх відсталих народів. Це своєрідне спільне підприємство, спільна доля народів слаборозвинених країн. У новинах, що вони цікавлять народи «третього світу», йдеться не про шлюб, який узяв король Бодуен, або про скандали італійської буржуазії. Ми хочемо дізнатися про досвід, що його здобули аргентинці або бірманці під час боротьби з неписьменністю чи спробами лідерів установити диктатуру. Це — матеріали, що нас надихають, навчають і збільшують нашу дієвість. Отже, урядові, який насправжки хоче визволити народ політично та соціально, потрібна програма, і то економічна, а також концепція розподілу багатств і теорія суспільних відносин. Вочевидь, має бути розроблено й концепцію людини та бачення майбутнього людства. Це означає, що жадні демагогічні формули й союз з колишнім загарбником не замінять програми. Народи — вони спершу несвідомі, але небавом усе будуть розуміти — наполегливо вимагатимуть цю програму. Народи Африки й народи інших відсталих країн попри загальну думку дуже швидко вироблять політичну і соціальну свідомість. Небезпека може полягати в тому, що вони часто-густо досягають соціальної свідомості іще до завершення національно-

го етапу. У цьому випадкові в слаборозвинутих країнах можна чути гучні вимоги соціальної справедливості, що вони парадоксальним чином перегукуються з вельми примітивним трайбалізмом. Відсталі народи поводяться як виголоднілі люди. Це означає, що час тих, для кого Африка є майданчиком для гри, пішов у небуття. Ми заявляємо: їхня влада не може тривати вічно. Буржуазія, що може годувати народ лише націоналізмом, не виконує своєї місії та множить свої і національні нещасти. Націоналізм, якщо він постає як фантазія, якщо його не розвивають і не поглиблюють, якщо він не спішить перетворюватися на політичну й соціальну свідомість, на гуманізм, торує шлях до безвиході. Буржуазне керівництво слаборозвинутих країн заганяє національну свідомість у лабети безплідного формалізму. Лише масова участь чоловіків і жінок у виконанні розумних і продуктивних завдань може надати національній свідомості смісту та глибини. Так, пропор і президентський палац перестають бути символами нації. Вона полишає фальшивий бліск столиці та тікає на село, де живиться справжнім буттям і динамізмом. Живе вираження нації, це — колективна свідомість всього народу в постійному русі. Це — послідовна та просвітлена практика чоловіків і жінок. Колективна боротьба за долю означає прийняття на себе відповідальності історичного маштабу. Інакше все сповзає в анархію та репресії, з'являються партії за шлемінною ознакою, федералізм тощо. Національний уряд, якщо він хоче бути справді національним, має служити народові і для народу, знедоленим і для знедолених. Жаден лідер — навіть найславетніший — не може замінити собою народної волі. І національний уряд має — перш ніж піклуватися про власний авторитет у світі — відновити гідність кожного громадянина, злагатити його розум ідеями, утішити його зір досягненнями, розширити людські горизонти, адже тут живуть свідомі та суворенні люди.

## 4 ПРО НАЦІОНАЛЬНУ КУЛЬТУРУ

Для участі в африканській революції замало просто написати революційну пісню — треба вершити цю революцію разом з народом. А разом з народом прийдуть і пісні.

Щоб мати серйозний вплив, треба самому бути вагомою часткою Африки та її мислення, елементом народної енергії, що вона мобілізована вся цілком для визволення Африки, для забезпечення її розвитку та завоювання щастя для неї. Поза цією боротьбою немає місця ані для мистців, ані для інтелектуалів, що не приєднались до народу і не взяли участі у великій боротьбі Африки та багатостражданого людства.

Секу Туре<sup>1</sup>

Кожне покоління має — нехай воно і не до кінця це усвідомлює — зрозуміти своє покликання, здійснити цей поклик або зрадити його. У слаборозвинутих країнах попередні покоління одночасно протистояли руйнівній роботі колоніалізму й готовали початок боротьби нинішньої. Нам не годиться зверхньо ставитися до результатів, досягнутих нашими предками, або вдавати, що їхнє

<sup>1</sup> Le leader politique considéré comme le représentant d'une culture [Політичний лідер як представник культури] (доповідь, прочитана на другому з'їзді темношкірих письменників та художників у Римі, 1959 рік).

мовчання чи пасивність неможливо пояснити, особливо тепер, коли наша боротьба у самому розпалі. Вони боролись, як могли, зі зброя, яку мали, і якщо відомін їхньої боротьби не пролунав на міжнародній арені, то пояснюється це не так браком героїзму, як геть іншою міжнародною ситуацією. Аби ми сьогодні змогли постояти за себе, впевнені у своїй перемозі, потрібно було, щоб не один колонізований сказав: «так більше не можна», щоб повстало не одне плем'я, щоб придушили не одне селянське повстання, розігнали не одну демонстрацію.

Наше історичне призначення — призначення тих, хто вирішив зламати хребет колоніалізму, — полягає у виправданні сподівань усіх попередніх повстань, усіх відчайдушних вчинків, усіх нападів, що зазнали поразки або захлинулись у крові.

У цьому розділі ми проаналізуємо проблему обґрунтованості основоположних вимог нації. Треба визнати, що політична партія, яка мобілізує народ, майже не переймається обґрунтуванням своїх дій. Політичні партії відштовхуються від щоденної дійсності й саме в ім'я цієї дійсності, в ім'я цієї реальності, що вона впливає на сьогодення і прийдешнє чоловіків і жінок, закликає до дії. Політична партія може зворушливо оповідати про націю, хоча насправді її цікавить лише те, аби народ, що до нього вона звертається, усвідомив необхідність приєднатися до боротьби, якщо, звісно, він сподівається вижити.

Сьогодні відомо, що на першому етапі національної боротьби колоніалізм намагається розмити вимоги національної незалежності за допомогою маніпуляцій з економікою. Після перших конфліктів колоніалізм удає, що все розуміє і з демонстративною покірністю визнає, що територія таки сильно недорозвинена, а ліквідація відсталості вимагатиме серйозних економічних і соціальних зусиль.

Насправді буває так, що демонстративні заходи — наприклад, створення по всій країні нових робочих місць — на кілька років затримують визрівання національної свідомості. Та рано чи пізно колоніалізм бачить, що він не здатен впровадити економічні реформи, які б стищували вимоги колонізованих мас. Навіть у боротьбі з голодом колоніалізм демонструє повне безсила. Колонізаторська держава дуже швидко зауважує, що обеззброєння національних партій у суто економічній царині означає проведення у

колоніях того, чого вона неспроможна досягти на власній території. Невипадково сьогодні на підйомі доктрина картєризму.

Гірка тверезість, з якою Картьє говорить про вперте бажання Франції зберегти зв'язки з людьми, що їх треба годувати тоді, коли самі французи живуть у безгрошів'ї, є виявом безвиході, у якій опинився колоніалізм, — виявом його нездатності запропонувати програму безкорисної допомоги та благодійництва. Тим-то не варто марнувати час на повторювання сентенції, що краще голод у гідності, аніж хліб у рабстві. Навпаки, ми маємо чітко усвідомити, що колоніалізм не може створити для колонізованих народів матеріальних умов, що змусили би їх забути про гідність. Щойно колоніалізм розуміє, куди веде тактика соціальних реформ, він повертається до старих рефлексів: збільшує штат поліції, надсилає нові війська та встановлює режим терору — і це пасує його інтересам і психології.

Всередині політичних партій — чи краще сказати довкола них — вештаються діячі культури колонізованого народу. Для цих людей вимога національної культури, боротьба за права на існування цієї культури є їхнім улюбленим видом бойових мистецтв. Коли політичні діячі співвідносять свої дії із сьогоденням, діячі культури мислять маштабами історії. У відповідь на рішучість, з якою колонізовані інтелектуали виступають проти колоніальної теорії доколоніального варварства, колоніалізм відмовчується. І він мовчатиме ще більш промовисто, коли ідеї молодих колонізованих інтелектуалів публічно визнають спеціалісти з метрополії. Насправді, стало загальновідомим, що за кілька останніх десятиліть багато європейських дослідників знову відкрили та відновили в правах африканські, мексиканські або перуанські цивілізації. Може здивувати пристрасть, з якою колонізовані інтелектуали захищають право національної культури на існування, проте той, хто відмовляється розуміти цю надмірну пристрасть, забуває насамперед про те, що його дух, його «я» зручно влаштувалось під захистом бастіонів французької або німецької культури, цінність якої доведено раз і назавжди — її ніхто не оспорює.

Я згодний з тим, що існування ацтекської цивілізації нічого не змінює в харчовому раціоні мексиканського селянина сьогодні. Я також згодний з тим, що всі докази існування величної цивілізації сонгай, не спростовують того, що нинішні сонгай недоїдають,

є неграмотними та безпритульними, блукають між небом і землею, голови їхні порожні, а очі нічого не виражают. Проте, і про це вже неодноразово говорили, ці пристрасні пошуки національної культури доколоніальної доби виправдані, адже у такий спосіб колонізовані інтелектуали пробують відступити назад і подивитися на західну культуру, що вона загрожує їх поглинути, збоку. Вони усвідомлюють, що втрачають себе, а втратити себе означає втратити себе для свого народу. Тим-то завзято, шалено вони намагаються відновити зв'язок з найстарішою, глибинною суттю народу, найвіддаленішою від колоніальної доби.

Ходімо ж далі. Можливо, ці пристрасті і завзятість живляться або принаймні направляються смутною надією відкрити серед сьогоднішніх зліднів, самозневаги, самозапереченння і самозречення гарну, навіть близкучу епоху, що вона поверне нам історичне право на самих себе та реабілітує нас в очах інших. Я заявляю, що на цьому не зупиняюсь і йду далі. Нехай і несвідомо, але колонізовані інтелектуали, що не змогли полюбити теперішню історію пригнобленого народу (адже важко захоплюватися історією варварів), наважились піти далі, занурилися в глибину і — тут немає жадних сумнівів — з надзвичайною радістю відкрили, що в минулому була не сама лише ганьба, а навпаки — гідність, слава, пишність. Заява про права на національну культуру минулого не тільки веде до національної культури майбутнього й обґруntовує її право на істнування — вона викликає в колонізованого необоротні зміни на психоемоційному рівні. Напевне, недостатньо було сказано про те, що колоніалізм не задовольняється тим, що накидає свої закони сьогодення і майбутню країни, що підпала під його домінування. Колоніалізові замало накинути на народ зашморг, висушити колонізованому мозок — хай той забуде і про форму, і про зміст. За збоченою логікою, колоніалізм звертається до минулого пригнобленого народу: споторює його, викривляє і нищить. Такі дії, спрямовані на знецінення доколоніальної історії, набувають сьогодні діялектичного значення.

Якщо замислитися над зусиллями, що були за колоніальної доби спрямовані на відчуження від культури, можна бачити, що в них не було нічого випадкового, що кінцевою метою колоніально-панування є переконати тубільне населення, що колоніалізм прийшов, аби вирвати їх з темряви. Результат, що до його свідомо

прагнув колоніалізм, полягав у донесенні до тубільців ідеї про те, що вихід колонізатора означав би для них повернення до варварства, занепад, здичавіння. Несвідомо колоніалізм прагнув, аби тубільці прийняли його не як добру та люблячу матусю, що оберігає своє чадо від ворожого оточення, а як матір, що не дає своїй зіпсованій од природи дитині вчинити самогубство, захищає її від руйнівних інстинктів. Колоніальна матір захищає дитину від самої себе, від «я», фізіології, біології, онтологічного нещастя.

У такій ситуації вимоги колонізованих інтелектуалів є не забаганками, а пунктами послідовної програми. Колонізовані інтелектуали, що прагнуть вести боротьбу, твердо стоячи на ногах, воліють надати всі докази і навіть готові оголитися, аби краще показати історію на власних тілах, приречені на занурення у гущу народу.

Це занурення не є суто національним. Колонізовані інтелектуали, що вирішують відповісти на брехню колонізатора, вступають у боротьбу на континентальному рівні. Минуле набуває нового значення. Культура, відкрита в минулому та розгорнута в усій величині, не є національною культурою. Колоніалізм, що не переймається відтінками, ніколи не припиняв стверджувати, що дикуном є не анголець чи нігерієць, а негр. Він говорив лише про негра. Для колоніалізму цей величезний континент завжди був краєм дикунів, огидною землею забобонів і фанатизму, проклятою богом країною людоїдів, країною негрів. Коли колоніалізм виносить вирок — він виносить вирок цілому континенту. Коли колоніалізм стверджує, що доколоніальна доба була темними віками людства, мається на увазі весь африканський континент. Колонізований, коли він вимагає відновити його права та покласти край цькуванню, слідує тій самій логіці, що нею керується і колоніалізм. Колонізовані інтелектуали, що впритул наблизились до західної культури та нарешті додумались проголосити істнування власної культури, ніколи не виступають від імені Анголи чи Дагомеї. Проголошується істнування африканської культури. Негр, що він ніколи не був таким темношкірим, як за часів панування білого, коли вирішує довести істнування своєї культури, коли хоче продемонструвати культуру, помічає, що історія виділила йому певну ділянку, що історія вказує йому його місце і що все, чим він може похвалитися, це — культура «негритюdu».

Правда також і те, що головними популяризаторами теорії, що вона приписує кожній расі свій особливий спосіб мислення, були та залишаються європейці, які протиставляли та протиставляють білу культуру іншим «некультурам». Колоніалізм не вважав за потрібне марнувати час на заперечення культур поодинці, тим-то колонізований зреагував також на континентальному рівні. В Африці література колонізованих народів останніх двадцяти років є не національною літературою, а негритянською літературою. Поняття негритюду, наприклад, було емоційною, не до кінця послідовною відповідлю на обrazy, які заподіяла людству біла людина. Негритюд, що був реакцією на презирство з боку білої людини, деінде виявився спроможним зняти певні заборони та забобони. Гвінейські або кенійські інтелектуали зіштовхнулися насамперед з повним остракізмом, синкретичною зневагою підкорювача, тому їхня реакція виразилась у захопленні самими собою, в оспіуванні самих себе. На зміну абсолютному ствердження європейської культури прийшло абсолютне ствердження культури африканської. Загалом менестрелі негритюду протиставлятимуть старій Європі молоду Африку, нудному здоровому глузду — поезію, обмеженості логіки — нетерплячість природи, з одного боку — жорсткі рамки, формалізм, протокол, скептицизм, з іншого — наївність, жвавість, свобода, навіть пишність. І безвідповідальність.

Менестрелі негритюду долатимуть кордони. Цю серенаду підхоплять чорні голоси Америки і співатимуть навіть більш нахненно. Народиться «Чорний світ», а Бусія з Гани, Біраго Діоп із Сенегалу, Ампате Ба з Судану, Сейнт-Клер Дрейк з Чикаго вітатимуть взаємозв'язки та споріднені погляди.

Також можна було б навести приклад арабського світу. Відомо, що у колоніальну залежність потрапила більшість арабських територій. У цих регіонах колоніалізм діяв так само: він вбивав тубільцям у голову, що їхня історія доколоніального періоду була суцільним варварством. Національно-визвольна боротьба супроводжувалась явищами у царині культури, що вони отримали назву «пробудження ісламу». Пристрасті, з якою сучасні арабські автори нагадують народу про великі сторінки арабської історії, є відповідю на брехню загарбника. З тим самим запалом і завзяттям, що й у випадку з африканськими цивілізаціями, записуються ве-

лиki імена арабської літератури та величне минуле арабської цивілізації. Арабські лідери намагаються відродити Дар аль-Іслам, що він сяяв так яскраво у XII, XIII та XIV століттях.

Сьогодні в політичному плані Ліга Арабських Країн є конкретним втіленням цього бажання відродити та піднести спадщину минулого. Сьогодні арабські лікарі та поети вітають одне одного через кордони, намагаючись започаткувати нову арабську культуру, нову арабську цивілізацію. Саме в ім'я арабізму ці люди об'єднуються, про нього всі їхні думки. Проте в арабському світі навіть за колоніальної доби національне почуття зберегло свою силу, чого немає в Африці. Також у Лізі Арабських Країн не спостерігати стихійного братання всіх і кожного. Навпаки — як це не парадоксально, але кожен осپівує досягнення свого народу. Хоча культура позбулась однорідності, характерної для африканського світу, арабам не легко забути про свою спільну родину. Їхній безпосередній культурний досвід є не національним, а арабським. Сьогодні питання полягає не у зміненні національних культур, не в зануренні у народи, а в опорі, що його чинять арабська або африканська культури, засуджені підкорювачем на небуття. В африканському світі, так само як в арабському, вимоги діячів культури колонізованих країн є синкретичними, вимогами континентального маштабу, а у випадку арабів — світового.

Історичний обов'язок африканських діячів культури, як вони його розуміють, себто прагнення поєднати свої вимоги зрасою, одержимість африканською, а не національною культурою веде у глухий кут. Для прикладу візьмімо Африканське товариство культури. Це товариство створили африканські інтелектуали, що бажали познайомитися, обмінятися досвідом і спільно працювати. Отже, це товариство мало на меті підтвердити існування африканської культури, описати цю культуру в кожній окремій нації, виявити внутрішню динаміку кожної з національних культур. Одночасно це товариство мало ще одне завдання: приєднатися до Європейського товариства культури, що воно от-от мало перетворитися на товариство всесвітнє. За цим рішенням ховалось бажання вийти на світову арену озброєними — озброєними культурою, що народилася у самому серці африканського континенту. Тим-то дуже швидко це товариство продемонструвало нездатність упоратися з ріжними завданнями й обмежилося показовими заходами:

дати зрозуміти європейцям, що попри все африканська культура існує, протиставити себе зверхнім і самозакоханим європейцям — так діяли члени цього товариства. Ми показали, що у такій поведінці не було нічого незвичайного — вона була продовженням брехні, поширюваної діячами західної культури. Та із завершеннем розробки концепції негритюду цілі цього товариства стали неочевидними. Африканське товариство перетворилось на Товариство культури чорного світу і мусило прийняти до своїх лав негритянську діяспору, себто десятки мільйонів негрів, що мешкають на американських континентах.

Неграм, що мешкали у США, Центральній або Латинській Америці, було потрібне культурне середовище. Проблема, що стояла перед ними, по суті не відріжнялась від проблеми, з якою стикнулися африканці. Білі американці ставилися до них так само, як білі колонізатори до африканців. Ми бачили, що білі звикли підганяти всіх негрів під один ранжир. Під час першого з'їзду Африканського товариства культури, що відбувся у Парижі 1956 року, американські негри раптом побачили свої проблеми очима африканців. Включивши до африканської цивілізації і колишніх рабів, африканські діячі культури надали американським неграм пристойний громадянський стан. Проте згодом ті американські негри помітили, що їхні екзистенціальні проблеми не тотожні проблемам негрів африканських. Негрів з Чикаго ріднило з нігерійцями або танганьїкійцями лише одне — їхнє ставлення до білих. Але після першого знайомства, коли хвилювання трохи вщухли, американські негри зауважили, що їхні проблеми об'єктивно були геть іншими. Принципи та цілі свободи, за які змагаються американські негри та білі, намагаючись ліквідувати расову дискримінацію, мають лише віддалений зв'язок з героїчною боротьбою ангольського народу проти жорстокого португальського колоніалізму. Відтак, на другому з'їзді Африканського товариства культури американські негри вирішили створити Американське товариство темношкірих діячів культури.

Так, негритюд вперся у першу стіну, а саме у той факт, що люди, це — історія. Негритянська культура, негро-африканська культура розвалилась на частини, бо люди, що претендували її уособлювати, усвідомили, що будь-яка культура є насамперед національною і що проблеми, які непокоїли Річарда Райта або Ленгс-

тона Г'юза, принципово відріжняються від тих, з якими зіштовхнулись Леопольд Сенгор або Джомо Кеніятта. Так само деякі арабські держави, що прославляли арабське відродження, мусили визнати, що географічне розташування і економічна взаємозалежність регіонів важливіші за минуле, що його відродженням вони так переймались. Тим-то сьогодні є арабські держави, що органічно прив'язані до середземноморських країн. Це пов'язано з тим, що ці держави відчувають тиск сучасності і нових ринків збути, а великі торгівельні шляхи, що простягались за золотого віку арабської цивілізації, залишились у минулому. Проте найважливішим є те, що політичні режими деяких арабських держав є настільки ріжними і чужими одній одному, що немає сенсу в жадному контакті між ними — навіть культурному.

Як ми можемо бачити, питання культури у тому вигляді, в якому воно постає у деяких колонізованих країнах, є неоднозначним. «Некультурні негри» та «варварські своєю природою» араби, як про них повсякчас говорив колоніалізм, мали рано чи пізно прийти до прославлення культурних явищ не стільки національних, скільки континентальних чи навіть расових. В Африці діячі культури виступають з позиції негритянсько-африканської або арабо-мусульманської. Це не національна позиція. Культура чимдалі більше відсувається від сучасності. Вона шукає захисток у розпечених емоціях і сліпа до прямого шляху, що він один міг би зробити її плідною, надати їй форми та змісту.

Історично так склалось, що дії колонізованих інтелектуалів багато в чому формують підтримку та сприяють узаконенню дій політиків. Колоніовані інтелектуали час од часу поводяться так, ніби вони є предметом культу чи релігії. Але якщо проаналізувати їхню поведінку ретельно, можна бачити, що вони дуже добре усвідомлюють небезпеку втратити зв'язок з колонізованим народом. Тим-то проголошена віра в істнування національної культури є відчайдушною спробою повернутися хоча б до чогось. Щоб врятуватися і підірвати верховенство культури білих, колоніовані інтелектуали відчувають потребу повернутися до невідомого коріння, розчинитися — хай буде, що буде — у своєму варварському народі. Оскільки колонізований інтелектуал почувається відчуженим, себто клубком протиріч, що загрожують стати нерозв'язними, він витягує себе з трясовини, що може його засмок-

тати, та вирішує прийняти все як є, хоч би там що трапилось йому на шляху. Колонізований інтелектуал почуває себе відповідальним за все і за всіх. Він стає не тільки захисником — він погоджується розділити з усіма їхню долю і відтепер може дозволити собі посміятися над своїм колишнім боягузтвом.

Хай там як, але таке хворобливе та болісне переродження є необхідним. Якщо його не здійснити, ми матимемо справу з надзвичайно тяжким психоемоційним розладом: індивіди без керма і вітрил, без кордонів, без кольору, без батьківщини, без коренів, без властивостей. І не диво, що дехто з колонізованих каже: «Я говорю, як сенегалець і як француз... Я говорю як алжирець і як француз...». Зіткнувшись з необхідністю прийняти дві національності, дві ідентичності, арабські й французькі, нігерійські й англійські інтелектуали, якщо вони хочуть залишатися чесними із собою, мають заперечити одну з них. Якщо вони не хочуть або не можуть визначитися, ці інтелектуали найчастіше збирають в історії усі ідентичності, що їхнього впливу на собі зазнали, й поміщають себе у «всесвітню перспективу».

Справа в тім, що свого часу колонізований інтелектуал з ентузіазмом кинувся в обійми західної культури. Наче всиновлена дитина, що припиняє вивчати нову сімейну обстановку, щойно її психіка хоча б трохи заспокоїлась, колонізований інтелектуал намагається зробити європейську культуру своєю. Йому замало знані Рабле або Дідро, Шейкспіра або Едгара По — він голову зламає, але ототожнюватиме себе з цими людьми.

«Пані була не одна —  
У неї був чоловік:  
Гожий, начитаний муж,  
Що знав Расіна, читав  
Корнеля, Вольтера, Руссо,  
Старого Гюго й молодого Мюссе,  
І Жіда, і Валері,  
А ще того і того»<sup>2</sup>.

Буває так, що коли націоналістичні партії мобілізують народ в ім'я національної незалежності, колонізований інтелектуал може

відкинути свої надбання, що вони раптом стають йому чужими. Однак легше сказати, ніж зробити. Інтелектуали, що вони через двері культури прослизнули до покoїв західної цивілізації, щоб там об'єднатися — вірніше обмінятися тілами — з європейською цивілізацією, зауважують, що тубільна культурна форма, яка обіцяла бути правдиво оригінальною (і тому так припала їм до душі), не народжує великих діячів, спроможних витримати порівняння з численними авторитетними діячами цивілізації загарбника. Звісно, історія, написана західними людьми і для західних людей, може час од часу звеличувати окремі періоди африканського минулого. Проте опинившись віч-на-віч із сьогоденням своєї країни, «об'єктивно» усвідомлюючи істнущу дійсність континенту, що його інтелектуали хотіли проголосити своїм, вони бояться порожнечі, отупіння, здичавіння. Разом з тим вони відчувають, що треба шукати вихід з культури білих; шукати його треба, все одно де; а не знайшовши культурної поживи, рівноцінної тій величній панорамі, що її відкрив підкорювач, колонізовані інтелектуали дуже часто вступають у запеклі дискусії, у них формується психіка, характеризована підвищеною чутливістю, вразливістю, діткливістю. Відняття від культури, що до нього підштовхнула логічна помилка, скочена при аналізі психіки та фізіономії, дуже нагадує мускульний рефлекс, скорочення м'язів.

Цим пояснюється стиль колонізованих інтелектуалів, за допомогою якого вони прагнуть виразити цей етап становлення визвольної свідомості. Стиль нерівний, дуже образний, адже образ, це — підйомний міст, що випускає енергію несвідомого на довколишні пасовиська. Енергійний стиль у ритмі, що вибухає життям як вулкан. Також барвистий, засмагливий, сонячний, пряній. Цей стиль, що він свого часу здивував західних людей, пояснюється зовсім нерасою (як про це дехто каже) — так виражається самотній боєць, що прагне поранити себе, пустити червону кров, відрізати частину себе, що її вже встигла охопити гангрена. Болісна, швидка сутічка, в якій місце ідеї заступають м'язи.

Якщо в поезії такий підхід дозволяє досягти неймовірних висот, у житті він часто заводить інтелектуалів у глухий кут. Коли, переживши ейфорію єдинання з власним народом (хай би яким він є), інтелектуали вирішують повернутися до повсякденності, зі своєї пригоди вони виносять мертві, безплідні кліše. Вони наго-

<sup>2</sup> René Depestre, *Face à la nuit* [Рене Депестр. Проти ночі].

лошують на звичаях, традиціях, вбранині, їхні вимушенні, болісні пошуки нагадують тривіяльне полювання за екзотикою. Саме у цей період інтелектуали оспівують найменші незначущості місцевого краєвиду. Виникає культ бубу, черевики з Парижу та Мілану відсугаються — їхнє місце заступають східні капці. Раптом мова підкорювача починає сушити рота. Відкрити для себе свій народ у такий період іноді означає бажати бути «негром»: не «негром», несхожим на інших, а справжнім «негром», «брудним негром» — таким «негром», якого хоче бачити біла людина. Знову віднайти свій народ означає стати північноафриканцем, тубільцем, не відріжнятися; це означає підрізати крила, які ще могли б вирости.

Колонізовані інтелектуали вирішують описати погані традиції, притаманні колоніальному світу, й квапляться згадати всі хороши традиції народу — народу-хранителя справжньої правди. Обурення, викликане у гурті колонізаторів такою поведінкою колонізованого, зміцнює його рішучість. Коли колонізатори, що вони вже святкували перемогу над підкореними, бачать, що ці люди, яких вони врятували від варварства, починають вигадувати ці «негритянські нісенітніці», система починає хитатися. Кожен колонізований інтелектуал, що вирішив приєднатися до народу та зізнався у своїх злочинах, є для колоніального підприємства не просто поразкою — він є символом того, якою марною була робота і поверхневим досягнутим результатом. Всі колонізовані інтелектуали, що переходять на протилежний бік, є радикальним запереченням методів та режиму, а в кожному випадку обурення цією «зрадою» колонізовані інтелектуали вбачають підтвердження правильності своїх вчинків і рішення змінити віру.

Якби ми захотіли прослідкувати ріжні фази цієї еволюції у творах колонізованих письменників, ми би побачили три етапи. На першому етапі колонізовані інтелектуали доводять, що вони засвоїли культуру колонізатора. Їхні твори цілком на рівні творів колег з метрополії. Їх надихає Европа: в цих творах ясно бачимо сліди літературних течій метрополії. Це етап повної асиміляції. У літературі колонізованого цього періоду можна вчитати і парнасців, і символістів, і сюрреалістів.

На другому етапі колонізований інтелектуал прокидается і вирішує здійснити уявну подорож у минуле. Цей період приблиз-

но відповідає щойно описаному зануренню у народ. Але оскільки колонізований не є частиною свого народу та підтримує з ним лише зовнішні стосунки, він задовольняється спогадами. З глибин його пам'яти виринають епізоди з дитинства, отримують нове — згідно із запозиченою естетикою та відкритою під чужим небом світобаченням — тлумачення давні легенди. Часто в цій літературній підготовці до бою багато гумору й алєгорій. Це час тривоги, безсоння, досвіду смерті і нудоти. Це час, коли блювання супроводжується сміхом.

Нарешті, на третьому, так званому «бойовому етапі», після спроби загубитися у народі, зануритися у народ колонізований, навпаки, вирішує струснути свій народ. Замість приспати народ, він намагається його пробудити. Бойова література, революційна література, національна література. На цьому етапі багато чоловіків і жінок, що раніше ніколи не мріяли про літературну творчість, коли вони опиняються у виняткових обставинах (в'язниця, підпілля, переддень страти), відчувають потребу звернутися до нації, виразити народні прагнення і виступити речниками нової дійсності, що твориться тут і зараз.

Проте рано чи пізно колонізований інтелектуал усвідомлює, що нація загартовується не у культурі, а у боротьбі, яку народ веде проти загарбників. Колоніалізм не спирається на культурне небуття підкорених ним територій. Колоніалізму ніколи не буває соромно, коли перед ним розкидаються скарби невідомої культури. Навіть тоді, коли колонізований інтелектуал береться за творення мистецтва, він не усвідомлює, що послуговується засобами та мовою, запозиченими у загарбника. Він задовольняється тим, що ставить на цих засобах печатку, що вона має подати їх як національні, але після цього вони — дивина! — виглядають як екзотика. Колонізований інтелектуал, що повертається до свого народу через твори мистецтва, насправді поводиться як чужинець. Час од часу, щоб показати, що він хоче бути якомога ближче до народу, він послуговується діялектами; проте його ідеї та інтереси не мають нічого спільного з конкретною ситуацією, що в ній перебувають чоловіки і жінки його країни. Культура, що займає всю уяву інтелектуалів, часто-густо є просто колекцією окремих, не зв'язаних між собою предметів. Намагаючись продемонструвати вірність народу, вони демонструють вірність зовнішнім проявам,

поверхні. Але ця поверхня є лише дзеркалом, за яким ховається глибше, невидиме життя, що переживає постійне оновлення. Це уречевлення, що воно просто впадає в очі та здається рисою, притаманною народу, насправді є лише нерухомим результатом тривалого — часто непослідовного — засвоєння глибших матерій, що вони, своєю чергою, перебувають у стані інтенсивного перетворення. Діяч культури, замість вирушити на пошуки цих матерій, дозволяє загіпнотизувати себе цьому муміфікованому лахміттю; а це лахміття ніщо інше, як заперечення, застарілість, підробка. Культура ніколи не була такою ж прозорою, як звичай. Культура завжди уникає спрошення. Своєю суттю вона завжди протистоїть звичаю, що він, своєю чергою, уособлює розпад культури. Дотримуватися традицій або відроджувати забуті традиції, це — виступати не лише проти історії, а й проти свого народу. Коли народ згадує про збройну чи навіть політичну боротьбу проти безжалізного колоніалізму, змінюється значення традиції. Засоби пасивного опору минулого тепер піддаються радикальному переосмисленню. У слаборозвинутій країні, що веде боротьбу, традиції нестабільні, на них діють віденцерові сили. Тим-то інтелектуали ризикують рухатися не в ногу з народом. Народи, що вступили у боротьбу, чимдалі менше сприймають демагогію; якщо інтелектуали лише слідуватимуть за ними, вони дуже швидко перетворяться на вульгарних опортуністів чи навіть реакціонерів.

В образотворчому мистецтві, наприклад, колонізований художник, що він за будь-яку ціну хоче творити мистецтво загальнонаціонального значення, обмежується перетворенням окремих декоративних елементів на кліше. Ці художники, хоча вони добре обізнані із сучасними техніками живопису й мали стосунок до відомих художніх і архітектурних течій, повертаються спиною до зарубіжної культури, заперечують її і докладають зусиль до винайдення автентичної національної культури, обираючи для цього незмінні — як вони думають — елементи національного мистецтва. Але ці творці забувають, що сучасні способи мислення, харчування, засоби масової інформації, мовлення, сучасний одяг діялектично перетворили спосіб мислення народу, і незмінні елементи, що вони служили захисним валом за колоніальної доби, тепер знають радикальних змін.

Творець, що вирішує зобразити національну правду, парадоксальним чином звертається до минулого, до неактуального. Те, до чого він прагне докласти зусиль, є уламками суспільного мислення, зовнішніми проявами, залишками назавжди закам'янілого знання. Отже, колонізований інтелектуали, якщо вони прагнуть до культури автентичної, мають знати, що національна правда, це — насамперед національна дійсність. Її треба підігрівати до точки кипіння — тільки тоді народжується знання.

До здобуття незалежності колонізований художник був сліпий до національного краєвиду. Він віддавав перевагу абстракціям або — що трагіялось частіше — спеціалізувався на натюрмортах. Після завоювання незалежності бажання злитися з народом поступово підштовхує його до зображення національної дійсності. Але це зображення пласке, безтурботне, нерухоме: воно промовляє радше про смерть, аніж про життя. Освічені кола захоплюються цим точним зображенням правди, але ми маємо спітати себе, чи має ця правда щось спільне з дійсністю, чи не віджила вона своє, чи не заперечує вона дійсність, чи не бере цю правду під сумнів геройчна епопея про народ, що торує шлях до історії?

Тих самих висновків ми доходимо й стосовно поезії. Після періоду асиміляції римованої поезії раптом лунає ритм поетичного тамтаму. Поезія революційна, але також аналітична, розповідна. Відтепер поет усвідомлює, що ніщо не замінить раціонального й остаточного рішення залишатися з озброєним народом. Ще цитата з Депестра:

«Пані була не одна:  
У неї був чоловік,  
Муж, що він знов геть усе.  
Та, кажучи чесно, він нічого не знов,  
Бо культура без поступок — блеф:  
Поступитися плотю і кров'ю,  
Поступитися собою для інших.  
Ця поступка дорожча за  
Класицизм і романтизм,  
Дорожча за духовне єство»<sup>3</sup>.

<sup>3</sup> René Depestre, *Face à la nuit*.

Колонізований поет, що переймається написанням творів загальнонаціонального значення, що наполегливо пише саме про свій народ, не досягає мети, адже до того, як розпочати свою роботу, йому бракує духу зробити головну поступку, що про неї пише Депестр. Французький поет Рене Шар, що добре це зрозумів, нагадує, що: «Поема народжується з суб'єктивної сваволі та об'єктивного вибору. Поема, це — мінлива збірка визначних оригінальних цінностей, що перебувають у тематичних стосунках з тим, кого ці обставини висувають на авансцену»<sup>4</sup>.

Тим-то першим обов'язком колонізованого поета є дати ясне визначення народу — теми свого твору. Вперед можна рухатися тільки коли усвідомиш своє відчуження. Ми все запозичили у протилежної сторони. Але протилежна сторона нічого не дає нам задарма — за допомогою ріжких хитроців вона перетягує нас до себе, за допомогою ріжких прийомів заманює, зваблює, ув'язнює нас. Запозичити також означає бути запозиченим. Отже, недостатньо просто намагатися вирватися, множачи одна за одною заяви та заперечення. Треба приєднатися до народу не у мінулому, що його більше не істнє, а у сьогоднішньому непевному русі, що він тільки розгортається, що він раптом усе поставив під сумнів. Маємо зосередитися саме на місці порушеній рівноваги, де можна знайти народ, адже, безсумнівно, саме там формується народна душа, змінюється народне сприйняття і ритм дихання.

Кейта Фодеба, нинішній міністер внутрішніх справ Республіки Гвінея, коли був директором «Африканського балету», не хитрував з дійсністю народу Гвінеї. Він заново перетлумачив усі ритмічні образи своєї країни з революційної точки зору. Він наявіть пішов далі. У його маловідомій поетичній творчості чути одержимість точно зафіксувати історичний момент боротьби, місце дії, ідеї, що формують народну волю. Ось поема Кейти Фодеба: правдиве запрошення до роздумів над демістифікацією і боротьбою.

## АФРИКАНСЬКИЙ СВІТАНОК

(грає гітара)

Світало... Поволі прокидалось невеличке селище: воно півночі протанцювало під звуки барабанів. Під звуки сопілок погнали свої отари на полонину пастухи, вдягнуті в дрантя. Низькою звивистою стежиною, що веде до джерела, вирушили дівчата, рівно тримаючи на головах глечики. На подвір'ї марабуту групка дітей хором виспівувала аяти з Корану.

(грає гітара)

Світало... День боровся з ніччю. Нарешті виснажена ніч здалася і повільно розвіялась. Кілька променів сонця, ніби провісники цієї перемоги світла над темрявою, сором'язливі і бліді, завиднілися на обрії, останні зірочки тихо сковзали під купкою хмар, схожих на квітучі делонікси.

(грає гітара)

Світало... Там, на краю широкої долини, залитої пурпуром, схилився до землі і взявся до роботи чоловік. Це Наман, землероб. Удари його мотики сполохнули птахів — ті злетіли й подались до мирних берегів Джоліби, великої ріки Нігера. Землеробові сірі бавовняні штани, вологі від роси, били по траві. Він пітнів, невтомний, низько зігнувшись, вправно орудував своїм струментом, адже насіння треба посадити до приходу дощів.

(грає кора)

Світало... Світало... У листі пурхали просянки, сповіщаючи про прихід дня. По рівнині, по вологій дорозі просто до Намана бігла захекана дитина із сагайдаком за плечима. Вона сказала: «Брате Намане, вождь селища чекає на тебе під деревом зборів».

(грає кора)

Здивований цим раннім запрошенням, землероб відклав своє знаряддя і рушив до селища, що сяяло тепер у променях сонця. Старійшини, серйозніші ніж зазвичай, були вже на місці. Поряд з ними спокійно покурював трубку чоловік в уніформі — службовець з провінції.

<sup>4</sup> René Char, *Partage Formel* [Рене Шар. Формальне розставання].

*(грає кора)*

Наман присів на овчину. Гріот піднявся, аби повідомити зборам волю старійшин: «Білі прислали до нас начальника, щоб у селищі вибрали людину, яка поїде до їхньої країни на війну. Порадившись, старійшини вирішили послати чоловіка, що найбільше відповідає нашій расі, аби той у бою довів білим, що ми, малінке, завжди виріжнялися надзвичайною хоробрістю».

*(грає гітара)*

Всі голосували за Намана, що його могутня статура та накачані м'язи щовечора прославляли у мелодійних співах дівчата. Мила Кадія, його молода дружина, вражена новиною, раптом припинила товкти жито, прибрала ступу до комори і, не промовляючи ані слова, закрилась у себе в хижі, щоб тихо поплакати над своїм нещастям. Після того, як помер її перший чоловік, вона уявити не могла, що білі заберуть у неї Намана, бо на нього були всі її сподівання.

*(грає гітара)*

Наступного дня, незважаючи на слізоз і благання, під гучні звуки бойового барабану Наман вирушив до кладки, де сів у човна й поплив до головного міста провінції. Вночі, за містъ танцювати, як зазвичай, на головній площі, дівчата просиділи у передпокой Намана і розмовляли біля вогню аж до ранку.

*(грає гітара)*

Минуло кілька місяці, а від Намана не було жадної звістки. Бідна Кадія так хвилювалась, що змушена була звернутися до ворожбита з сусіднього села. Самі старійшини таємно збирались з цього приводу, але так нічого й не вирішили.

*(грає кора)*

Нарешті одного дня у місто на адресу Кадії від Намана прийшов лист. Кадія, що так хвилювалась за долю чоловіка, тієї ж ночі пішки вирушила до столиці провінції, де перекладач прочитав її послання. Наман був у Північній Африці, у добром здоров'ї; він питав про врожай, свято ставка, танці, дерево зборів, село...

*(балафон)*

Тієї ночі літні жінки дозволили молодій Кадії прийти на подвір'я їхньої старшої для звичних вечірніх розмов. Вождь села, щасливий од звістки, влаштував великий банкет для усіх жебраків околиці.

*(балафон)*

Минуло ще кілька місяців, і всі почали хвилюватися, бо Наман мовчав. Кадія думала знову йти до чаклуна, коли отримала другого листа. Наман, після Корсики й Італії, був тепер у Німеччині, щасливий, що його нагородили орденом.

*(балафон)*

Наступного разу прийшла проста картка, в якій повідомлялось, що Наман у Німеччині потрапив у полон. Важка темна хмара цієї новини накрила все село. Старійшини скликали раду і вирішили, що відтепер Наману дозволено танцювати дугу, священний танок яструба, що його танцює лише той, хто здійснив якийсь подвиг, це — танок імператорів мандінка, кожен його елемент, це — сторінка історії Малі. У цьому була розрада для Кадії — бачити, як її чоловіка піднесено до звання героя країни.

*(грає гітара)*

Минав час... Пройшло два роки... Наман ще був у Німеччині. Він більше не писав.

*(грає гітара)*

Одного чудесного дня вождь села отримав з Дакара звістку про майбутнє повернення Намана. Відразу загуркотіли тамтами. Танцювали і співали до самого світанку. Дівчата склали нові пісні, щоб привітати його, адже старійшини мовчали про дугу — цей славнозвісний танок малінке.

*(тамтам)*

Та ось за місяць капран Мусса, близький друг Намана, надіслав Кадії цього сумного листа: «Світало. Ми були в Тіяруа-сюр-Мер. Під час сварки з білими офіцерами з Дакару куля влучила в Намана. Його поховали на сенегальській землі».

*(грає гітара)*

І знову світало. Перші промені сонця ніжно пестили морську поверхню і вкривали легкі пінні хвилі золотом. Дув легкий вітерець; пальми, ніби почиваючи огиду до цієї ранкової стрілянини, тихо схилились над океаном. Трохи далі з шумом розлетілось на всі боки вороння; своїм карканням ворони сповіщали про трагедію, що затъмарила світанок Тіяруа... І у вицвілій блакті просто над тілом Намана тяжко літав величезний яструб. Він наче хотів сказати: «Намане! Ти не танцював мене. Мене танцюватимуть інші».

*(грає кора)*

Я обрав цю велику поему саме через її беззаперечну дидактичну цінність. Тут все зрозуміло. Думки викладено точно, послідовно. Розуміння поеми, це — не лише робота свідомості, але й політична дія. Зрозуміти цю поему означає зрозуміти ролю, що її випало зіграти, продумати дію, підготувати зброю. Немає жадного колонізованого, який би не прочитав у цій поемі заклик. Наман, герой європейських битв. Наман, надійна опора та захисник. Наман, мішень для поліцейської кулі в момент відновлення зв'язку з рідною землею. Він, це — Сетіф 1945 року, Фор-де-Франс, Сайгон, Дакар, Лагос. Усі негри й араби, що стали на захист свободи Франції або британської цивілізації, — всі вони у поемі Кейта Фодеба.

Та Кейта Фодеба дивиться далі. У колонізованих країнах колоніалізм після того, як він використав тубільців на фронтах своїх війн, використовує їх як фронтовиків у боротьбі з рухами за незалежність. Союзи фронтовиків у колоніях становлять одну з найбільш антинаціоналістичних сил. Поет Кейта Фодеба вчив міністра внутрішніх справ Республіки Гвінея розкривати змови, організовані французьким колоніалізмом. Дійсно, французькі спецслужби плянували задушити молоду гвінейську незалежність за допомогою саме фронтовиків.

Коли колонізований автор, пишучи для свого народу, звертається до минулого, він має робити це лише з наміром відкрити шлях у майбутнє, з наміром закликати до дій і дати надію. Але щоб укріпитися у цій надії, наповнити її смислом, треба брати участь у діях, душу й тіло покласти за національну справу. Можна говорити про все що завгодно, але коли мова заходить за найголо-

вніше у житті людини, коли мова заходить за те, щоби відкрити нові горизонти, просвітити власну країну, самому розправити плечі та допомогти піднятися своєму народу, треба напружити м'язи.

Відповідальність колонізованого інтелектуала — відповідальність не перед національною культурою, а перед всією нацією, що її культура є лише однією стороною життя. Колонізований інтелектуал не повинен роздумувати, як і коли приєднатися до національної боротьби. Боротися за національну культуру означає передусім боротися за визволення нації — матеріальної основи культури. Не буває боротьби за культуру окремо від національно-візвольної боротьби. Наприклад, чоловіки та жінки, що з голими руками піднялися проти французького колоніалізму в Алжирі, не цураються національної алжирської культури. Національна алжирська культура знаходить новий ґрунт і силу у боротьбі, у в'язниці, на ешафоті, на захоплених і знищених французьких блокпостах.

Замало просто зануритися у минуле народу та знайти у ньому стійкі елементи, що їх можна було б протиставити фальсифікаціям інших культур і знеціненню їх колоніалізмом. Треба працювати, боротися пліч-о-пліч з народом за формування майбутнього, за обробку ділянки, на якій уже тягнуться до світла життєздатні паростки. Національна культура, це — не фольклор, що в ньому, як вважає абстрактний народник, відкривається вся правда народу. Це не змертвіла купка шляхетних вчинків, себто вчинків, чимдалі менш пов'язаних з теперішньою народною дійсністю. Національна культура, це — сукупність свідомих народних зусиль, спрямованих на описання, обґрунтування й оспівування дій, що допомагають народу стверджуватися і сильнішати. Національна культура у слаборозвинутих країнах має стояти в самій гущі візвольної боротьби цих країн. Африканські інтелектуали, що продовжують боротися в ім'я негритянської культури та множать кількість з'їздів в ім'я єдності цієї культури, мають усвідомити, що їхня діяльність уже давно звелася до нумізматики та археології.

Спільні риси споріднюють не долі сенегальської та гвінейської національних культур, а долі сенегальської та гвінейської націй, пригноблених одним і тим самим французьким колоніалізмом. Якщо хочеться, аби сенегальська національна культура була подібною до гвінейської національної культури, тоді замало того,

що лідери двох народів застосовують схожі підходи до питань національного визволення, профспілкового будівництва та народного господарства. Навіть і тоді, якби вони пішли цим шляхом, неможливо було б досягти абсолютної подібності, адже у кожного народу, у кожного лідера свій ритм, свій темперамент.

Абсолютна тотожність культур неможлива. Уявляти, що можна створити чорну культуру, означає забувати, і це дуже дивно, що саме зараз негри перебувають у процесі зникнення, а ті, хто їх створив, є сьогодні свідками ліквідації свого економічно-культурного верховенства<sup>5</sup>. Не буде жадної чорної культури, адже жадний політичний діяч не уявляє себе отцем-засновником чорної республіки. Питання полягає у тім, щоб зрозуміти, яку ролю ці діячі відводять своєму народові, які суспільні стосунки вони вирішили встановити, яке уявлення вони мають про майбутнє людства. Ось що має значення. Решта — пустопорожні балочки й окозамилювання.

1959 року у африканських діячів культури, що зібрались у Римі, тільки й розмов було, що про єдність. І одним з найгаласливіших трубадурів цієї культурної єдності був Жак Рабемананжара, що він, обймаючи сьогодні міністерську посаду у мадагаскарському уряді, одним з перших з членів свого уряду зайняв у Генеральній Асамблей ООН позицію проти алжирського народу. Рабе, якби він був вірний самому собі, мав би покинути уряд і засудити людей, що мають нахабство виступати від імені малагасійського народу. Дев'яносто тисяч загиблих на Мадагаскарі не вповноважували Рабе виступати на сесії Генеральної Асамблей ООН проти сподівань алжирського народу.

Негро-африканська культура гуртується навколо народної боротьби, а не навколо пісень, поем чи фольклору; Сенгор, що він також є членом Африканського товариства культури і працював разом з нами, не забарився наказати своїй делегації підтримати французьку позицію в алжирському питанні. Підтримка негро-

африканської культури та проголошення культурної єдності Африки можливі лише через безумовну підтримку народно-визвольної боротьби. Безглаздо чекати на процвітання африканської культури, якщо сам конкретними діями не сприяєш постанню умов для прогресу цієї культури, себто не сприяєш визволенню континенту.

Я підкреслю: жадна промова, жадна декларація щодо культури не відвернуть нас од основного завдання, що воно полягає у визволенні національної території, безперервній боротьбі з новими формами колоніалізму, рішучій відмові від самозахоплення і заспокоєння.

<sup>5</sup> На останньому врученні премій у Дакарі президент Республіки Сенегал Леопольд Сенгор проголосив, що негритюд буде вписаний у шкільні навчальні програми. Якщо йдеться за бажання президента Сенегалу розширити курс історії культури, його можна тільки вітати. Якщо ж, навпаки, йдеться про формування чорної свідомості, тоді це означає повернутися спиною до історії, яка вже зафіксувала зникнення більшості негрів.

## СПІЛЬНІ ЗАСАДИ БОРОТЬБИ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ КУЛЬТУРУ ТА ВІЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

Колоніяльне панування через свою тотальність і відвертість швидко й ефективно позбавило підкорений народ культурного життя. Заперечення національної дійсності, нові, накинуті загарбником правові відносини, витіснення тубільців і їхніх традицій на периферію колоніального суспільства, експропріяція, систематизоване поневолення чоловіків і жінок — все це сприяє культурному забуттю.

Три роки тому на нашому першому з'їзді я показав, що в колоніяльній ситуації динамізм дуже швидко заміняється уречевленням поведінки. Сферу культури огорожено тепер парканом, а її кордони позначені вказівними стовпами. Це суто захисний механізм (до того ж найпримітивнішого виду), подібний до інстинкту самозбереження. Цей період цікавий тим, що пригноблювач більше не може задовольнитися фактичним небуттям пригнобленої нації та культури. Докладається усіх зусиль, аби колонізований визнав неповноцінність своєї культури, тепер зведені до інстинктивної поведінки, визнав, що його нація не існує, і нарешті зізнається, що його біологічна будова має невпорядкований і незавершений характер.

Колонізовані по-ріжному реагують на цю ситуацію. Якщо маси не рушать традицій, геть несумісних з колоніяльною ситуацією, якщо стиль прикладного мистецтва костеніс, перетворюючись на кліше, то інтелектуали з головою занурюються у культуру загарбника, цим заперечуючи національну культуру, або усамінюються для докладного, методичного, ретельного і мертвого опису національної культури.

Що поєднє ці два підходи, так це те, що вони обидва ведуть до жахливого протиріччя. Дії колонізованого — незалежно від того, ренегат він чи матеріаліст, — не мають значення, бо він не до кінця проаналізував колоніяльну ситуацію. Колоніяльна ситуація унерухомлює національну культуру. Немас і не може бути національної культури, національного культурного життя, здобутків у царині культури або національних культурних перетворень в умовах колоніального гноблення. То там, то тут час од часу бачимо сміливі спроби відновити культурну динаміку, надати нового імпульсу темам, формам, звукам. Але ці спорадичні спроби не викликають жадного безпосереднього, помітного, жвавого інтересу. Проте якщо прослідкувати за наслідками до кінця, то побачимо, що прояснюється національна свідомість, на порядок денний виноситься питання пригноблення, зароджується надія на візвольну боротьбу.

Національну культуру, стиснуту в залізних обіймах колоніалізму, поставлено під сумнів, її постійно загрожує знищення. Дуже швидко її заганяють у запілля. Те, що підкорювач знає про підпільне існування культури, дуже легко вгадати з його реакції; прив'язаність до традицій підкорювач тлумачить як вірність національному духові та відмову підкорятися. Така стійкість культурних форм, яким колоніяльне суспільство поквапилось винести вирок, сама по собі є демонстрацією національного буття. Але така демонстрація відсилає нас до законів інерції. Її браку наступу, переосмислення суспільних відносин. Є лише вірність чимдалі обмеженішій, інертнішій, порожнішій серцевині.

За одне-два століття експлоатації кордони національної культури надзвичайно звузились. Національна культура перетворилася на каталог моделей поведінки, народних костюмів, традицій. Тут все нерухомо. Жадного заохочення до справжньої творчості, жадного натяку на радісне збудження. Злідні народу, національне пригноблення і придушення культури, це — одне й те саме. За століття колоніяльного панування культура повністю втрачає гнучкість, завмирає, кам'яніє. Згасання національної дійсності й агонія національної культури взаємопов'язані. Ось чому під час візвольної боротьби важливо слідкувати за розвитком відносин між ними. Заперечення культури, нехтування будь-якими проявами національного руху чи національного почуття, проголошення

поза законом будь-якої організації сприяють агресивній поведінці колонізованих. Але ця поведінка є рефлективною реакцією, неспецифічною, анархічною, неефективною. Колоніяльна експлоатація, злидні, хронічний голод чимраз сильніше штовхають колонізованого до відкритої й організованої боротьби. Поступово і непомітно набуває сенсу неминучість остаточного зіткнення, і цю неминучість відчуває більшість народу. Напруга зростає там, де її досі не було. Міжнародні події, крах цілих колоніяльних імперій, протиріччя, притаманні колоніяльній системі, сприяють зародженню і зміцненню бойового духу, визріванню і формуванню національної свідомості.

Це нове напруження, що воно відчувається на всіх рівнях колоніяльної дійсності, позначається і на культурі. В літературі, наприклад, спостерігаємо відносне надвиробництво. Місцеві твори тепер приємно відріжняються від тієї блідої копії літератури колонізатора, що нею вони колись були. Сповненні бажання бути неповторними, інтелектуали, що вони за колоніяльної доби були переважно споживачами, стають виробниками. Ця література спочатку обмежуються на поезії та драмі. Згодом з'являються романни, повісті, нариси. Здається, істнє якась внутрішня організація, закон вираження, за якими мірою прояснення цілей і методу візвольної боротьби зникає поетичність. Повністю змінюється тематика. Чимдалі менше гірких і безнадійних нарікань, гучних вибухів гніву, що колись заспокоювали підкорювача. Колонізатор на попередньому етапі заохочував ці вибухи, підбурював до них: грізні заяви, оголення у нещасті, образливі слова загарбник уподібнював до актів катарсису. Заохочувати ці акти означає уникати драматизації, знімати напругу.

Проте така ситуація не може тривати безкінечно. Насправді розвиток національної свідомості у народі впливає на літературну творчість колонізованих інтелектуалів і наповнює її новим змістом. Постійна згуртованість народу, це — заклик до інтелектуалів перестати лементувати. За скаргами слідують звинувачення, за ними — відозви. Далі висуваються гасла. Формування національної свідомості не тільки провокує переворот у літературних жанрах і темах, але також творить нову публіку. Коли на початку колонізовані інтелектуали творили виключно для гнобителя — щоб чи то зачарувати його, чи то засудити, експлоатуючи

етнічні або особистісні мотиви, — то віднині вони вчаться звертатися до народу.

Лише починаючи з цього моменту можна говорити про національну літературу. У літературній творчості проступають питомо націоналістичні теми. Це, власне кажучи, бойова література у тому сенсі, що вона кличе народ на боротьбу за національне буття. Бойова література, бо вона формує національну свідомість, надає їй чітких обрисів і відкриває нові необмежені можливості. Бойова література, бо вона бере на себе відповідальність, бо вона є сміливістю історичної епохи.

Одночасно переживають відродження закам'янілій фольклор, казки, епоси, народні пісні — вони видозмінюються. Байкарі, що вони колись оповідали далекі від життя історії, тепер оживляють їх і вносять у них багато коректив. Вони намагаються осучаснити минулі битви та наблизити до сьогодення архаїчні форми боротьби, напівзабуті імена героїв, стародавні види зброї. Частіше натрапляємо на аллюзії. Замість «колись, дуже давно» говорять: «Те, про що розповідатиму, сталося десь, не тут, але могло статися і тут сьогодні або завтра». Показовим у цьому відношенні є приклад Алжиру. Починаючи з 1952-1953 років, оповідачі, що перед тим могли тільки втомлювати слухача своїми розповідями, почали перетворювати і прийоми, і зміст розповідей. Повернулись колись втрачені слухачі. Відродились форми, характерні для епосу. Це ріжновид правдивого видовища, що вдруге завоювало цінність для культури. Колоніялізм не помиллявся, тож 1955 року почав систематично заарештовувати цих оповідачів.

Знайомство народу з новою епічною поемою примушує дихати у новому ритмі, повертає напівзабуте відчуття напружених м'язів і розвиває уяву. Щоразу, як оповідач знайомить слухачів з черговим епізодом, відбувається щось на кшталт викликання душів. Слухачу відкривається істнування людини нового типу. Сьогодення більше не замкнене, а відкрите у всіх напрямках. Оповідач знову дає волю уяві, чаклує, творить. Трапляється навіть, що переродження переживають типи, непідготовлені для такого перетворення, — перевиховуються злодії та волоцюги. В колонізованій країні треба уважно слідкувати за розвитком уяви та творчою винахідливістю народних пісень і епосів. Оповідач обережно намає очікування народу, вивіряє їх, повсякчас шукає нових форм

— національних форм; здається, що він один, але насправді він може розраховувати на повну підтримку своїх слухачів. Комедія і фарс або зовсім зникають, або втрачають авдиторію. Що ж до драми, вона втрачає провідну роль у свідомості інтелектуалів, що переживають кризу. Звільнivшись від відчуття безнадії та жадання бунту, драма стала спільною долею народу, вона стала частиною подвигу — минулого і майбутнього.

Заціпенілі форми поступово оживають у прикладному мистецтві. Наприклад, уріжноманітністються різьблення по дереву, що воно донедавна породжувала тисячі однакових облич і поз. Оживають маловиразні або засмучені маски, а руки здіймаються догори, символізуючи дію. З'являються композиції з двох, трьох, п'яти фігур. Раптова поява сили силенної аматорів або орітінальних майстрів спонукає традиційні школи до запровадження нововведень. Цей новий чинник культурного життя дуже часто не помічають. Проте його внесок у національну боротьбу життєво важливий. Надаючи обличчям і тілам рухомості, беручи за тему групу, розташовуючи її на одній підставці, художник ніби натякає на організований рух.

Якщо спробувати розглядіти ознаки пробудження національної свідомості в кераміці чи гончарстві, ми побачимо те саме. Образи долають формалізм. Спочатку майже непомітно, але чимдалі кардинальніше змінюються чашки, глечики, тарілки. Більше стає кольорів, що їхня кількість раніше була обмежена, адже вони підкорялись традиційним законам гармонії; тепер кольорів у кілька разів більше, це — вплив революції. Ніхто не зважає на появу вохри та синьки, споконвіків заборонених у даній культурі. Те саме стосується зображення людського обличчя, забороненого, як нам кажуть соціологи, у деяких регіонах, — раптом можливим стає і це. Антропологи й етнологи метрополії дуже чутливі до цих змін. Ці зміни засуджують від імені кодифікованого художнього стилю, від імені культурного життя, як воно розвивалось за колоніальнюю добу. Фахівців з лав колонізаторів не визнають цієї нової форми та спішать на допомогу місцевим традиціям. Саме колонізатори виступають захисниками традиційного стилю. Ми добре пам'ятємо, коли по другій світовій війні з'явилися нові джазові стилі, такі як бібоп, як реагувала на його появу біла авдиторія (цей приклад тим цікавіший, що тут йдеться не про колоніальну реаль-

ність). Справа в тім, що для них джаз був лише тugoю старого п'яненького негра після п'ятьох віскі, наріканням на нещасне життя і расизм білих. Щойно негр усвідомлює себе та починає сприймати світ по-іншому, щойно завдяки йому народжується нова надія, а расистський світ змушують відступати, стає зрозуміло, що він гратиме на трубі так, як підказує його серце, а його голос більше не хрипітиме. Нові джазові стилі народжуються не тільки через економічну конкуренцію. В них вочевидь треба бачити один з наслідків остаточної — хоча й повільної — поразки Півдня у США. Цілком можна припустити, що років за п'ятдесят плачучий джаз-крик бідного, нещасного негра захищатимуть лише білі, що не бажають розставатися із застиглим образом певного виду відносин, своєрідної форми негритюду.

За бажання можна було б відшукати приклади тих самих петрворень, поступу і запалу в танцях, ліричних піснях, ритуалах, традиційних церемоніях. Задовго до політичного або збройного етапу національної боротьби уважний спостерігач може побачити і відчути ознаки нової сили, передвісників майбутнього бою. Незвичні форми вираження, небачені теми, що здатні не просто за кликати, але й скликати — скликати з певною метою. Усе спрямовано на те, щоби пробудити чутливість колонізованого, перетворити глядача на актора, поразку — на тріумф. У колонізованого перебудовується сприйняття, коли він наділяє прикладне мистецтво, танок, музику, літературу й усний епос новим значенням і динамікою. Світ виглядає по-новому — не таким приреченім. Наближається неминуче зіткнення.

Ми стали свідками виникнення нового руху у царині культури. Ми побачили, що цей рух, ці нові форми пов'язані з розвитком національної свідомості. Отже, цей рух прагне до конкретного втілення, закріплення досягнутого. Саме звідси постає необхідність національного суверенітету за будь-яку ціну.

Однією з помилок, що її важко пробачити, є намагання оновити місцеву культуру та ствердити її цінність в рамках колоніального панування. Тут ми доходимо парадоксального висновку: у колонізованій країні найпримітивніший, непримирений, лютий націоналізм є найсильнішим і найдієвішим способом захисту національної культури. Культура, це — передусім вираження нації, її вподобань, заборон, зразків. Нові заборони, цінності, зразки фо-

рмуються на усіх рівнях всього суспільства. Національна культура, це — сукупність усіх цінностей, наслідок внутрішнього та зовнішнього напруження суспільства загалом і окремих прошарків зокрема. В колоніяльній ситуації культура, позбавлена подвійної підтримки нації і держави, чахне і згасає. Передумовою істнування культури є національне визволення, відродження держави.

Нація є не просто передумовою культури, постійного творчого бродіння, оновлення, поглиблення культури. Вона є потребою. Саме боротьба за істнування нації розкріпачує культуру, відкриває можливості для творчості. Пізніше саме нація створить для культури умови та форми вираження. В ім'я культури нація задовольняє необхідним вимогам, що тільки й можуть наділити її довірою, правом, динамізмом, творчими здібностями. Крім того саме національний характер дозволяє культурі впливати на інші культури, проникати в них. Що не істнє, те не може діяти на реальність чи впливати на неї. Отже, перше, що має відбутися після відродження нації, це — народження — у біологічному значенні цього слова — національної культури.

Так, ми розглянули найглибші тріщини на старих культурних шарах і ознайомились з новими формами самовираження, новими напрямками роботи уяві, що передують вирішальній битві за національне визволення.

Залишилось одне важливе питання. Який істнє взаємозв'язок між боротьбою, конфліктом — політичним чи збройним — і культурою? На час конфлікту культура засинає? Національна боротьба, це — акт культури? І нарешті, чи можна стверджувати, що візвольна боротьба — хай би там якою плідною вона обіцяє бути для культури — сама є запереченням культури? Візвольна боротьба, це — явище культури? Так чи ні?

На нашу думку, організована та свідома боротьба колонізованого народу за відновлення національного суверенітету є найбільш довершеним з усіх можливих актів культури. Успіх у боротьбі не просто дає культурі наснаги; під час бою культура нікуди не зникає. Сама боротьба своїм розвитком, своєю внутрішньою логікою розширяє горизонти культури та вказує на нові можливості. Візвольна боротьба не повертає національній культурі її колишні форми та цінності. Ця боротьба, що її метою є докорінна зміна відносин між людьми, не може залишити незмінними ні фо-

рми, ні зміст народної культури. Після завершення боротьби зникає не тільки колоніалізм — зникає колонізований.

Це нове людство — людство для себе та для інших — не може не визначити новий гуманізм. Цей новий гуманізм присутній у цілях і методах боротьби. Боротьба, що на неї мобілізовано усі верстви населення, що в ній знайшли своє вираження наміри та прагнення народу, що в ній не бояться покладатися виключно на народ, обов'язково завершиться перемогою. Значення цього виду боротьби в тім, що вона створює найсприятливіші умови для розвитку й уріжноманітнення культури. Після національного визволення, здобутого у такий спосіб, ми не побачимо прикрої безпорадності в царині культури, що її можна спостерігати у деяких молодих незалежних країнах. Все через те, що форма, в якій нація з'являється на світ, має сильніший вплив на культуру. Нація, що народилась зі спільних зусиль народу, що втілює в собі реальні сподівання народу, що вдосконалює державу, істнуватиме доти, доки її культура залишатиметься щедрою на новаторство.

Колонізовані, які переймаються долею культури своєї країни і хочуть надати їй всесвітнього виміру, не повинні покладатися лише на принцип неминучості незалежності, а мають плекати народну свідомість. Національне визволення як ціль, це — одне, а методи та народний зміст боротьби, це — інше. Хочеться вірити, що найближче майбутнє культури та багатство національної культури ґрунтуються саме на цінностях, якими надихались під час візвольної боротьби.

Настав час викрити лицемірство окремих діячів. Там і тут говорять, що вимога національної незалежності, це — етап, пройдений людством. Ми живемо в епоху великих союзів, а відсталі від життя прибічники націоналізму мають зробити роботу над помилками. Ми, свою чергою, вважаємо, що помилково — і ця помилка може мати серйозні наслідки — бажати перескочити національний етап. Якщо культура є образом національної свідомості, тоді я стверджую, що в нашому випадку національна свідомість є найвищою формою культури.

Самоусвідомлення не зачиняє двері перед спілкуванням. Філософія вчить нас, що навпаки — самоусвідомлення є гарантією спілкування. Національна свідомість, що вона не є націоналізмом, виводить нас на інтернаціональний рівень. Питання національної

свідомості та національної культури набуває надзвичайної ваги в Африці. Народження національної свідомості в Африці тісно пов'язане з африканською свідомістю. Відповіальність африканця перед своєю національною культурою, це — також відповіальність перед негро-африканською культурою. Ця подвійна відповіальність спирається не на метафізичні принципи, але на усвідомлення простого правила: кожна незалежна нація в Африці, яка ще не звільнилась від колоніалізму, є нацією в стані облоги, нацією у постійній небезпеці.

Якщо людину пізнають за її справами, тоді можна сказати, що найнагальнішим завданням африканських інтелектуалів сьогодні є розбудова своїх націй. Якщо національне будівництво розгортається як слід, себто якщо національний шлях відображає прагнення народу та є життєвою потребою африканських народів, тоді національне будівництво обов'язково супроводжуватиметься відкриттям і поширенням спільних цінностей. Національне визволення жадним чином не віддає від інших націй, навпаки — саме завдяки національному визволенню нація входить на історичну арену. Саме в серці національної свідомості зароджується свідомість інтернаціональна. І народження цих близнюків, по суті, є центром всієї культури.

*Доповідь, прочитана на другому з'їзді темношкірих письменників і художників у Румі, 1959 рік.*

## 5 Колоніяльна війна та психічні розлади

А війна триває. І ще довго ми гоїтимемо численні — часом невиліковні — рани, завдані нашому народові колоніальною навалою.

Імперіалізм, що сьогодні опирається справжньому визволенню людини, повсюдно насіяв мікробів занепаду, що їх ми маємо повсякчас постерігати на наших землях і в наших мізках та винищувати.

Тут ми говоримо про психічні розлади, що до них дійшло через національно-визвольну війну, проваджену алжирським народом.

У такій книжці, як ця, психіатричні завважи можуть видатись не на часі чи геть недоречними. Тут ми нічого не вдімо.

Ми нічого не можемо вдіяти з тим, що у цій війні психіатричних проявів, психологічних і поведінкових розладів так багато серед учасників «умиротворення» або у гурті «умиротвореного» населення. Правда в тім, що колонізація свою суттю, як ми вже знаємо, поповнює ліжка психіатричних лікарень. У ріжних наукових працях від 1954 року ми зауважували французьким і міжнародним психіатрам труднощі, що заходять за «лікування» місцевого населення, коли його намагаються, як той каже, зробити частиною суспільного тіла колоніальної країни.

Оскільки це є систематичним запереченням іншої людини, фанатичною настанововою заперечити, що ті також люди, колоніалізм змушує людей, що над ними він панує, постійно питати себе «хто я насправді?».

Супроть, оборона, опірність, що їх викликає до життя цей жорстокий зудар колонізованих і колоніальної системи, складають структуру, що відтак розкриває колонізовану особистість. Цю «діткливість» легко зрозуміти, якщо дослідити всі травми, завдані місцевому населенню протягом одного лише дня, прожитого за колоніального режиму, та вповні пережити їх. Хай би там як, але треба пам'ятати, що колонізований народ, це — не просто придушені народ. Під час німецької окупації французи лишалися людьми; під час французької окупації німці лишалися людьми. В Алжирі бачимо не лише панування, але буквально окупацію самого клаптику землі. Алжирці, їхні жінки у параджі, пальми та верблюди творять краєвид, природне тло для присутності людей — французів.

Неприязна природа — непоступлива та вперто бунтівна — у колоніях представлена гущавиною, москітами, тубільцями та лихоманкою. Колонізація успішна тоді, коли вся ця неслухняна природа нарешті вгамовується. Залізниця, прокладена крізь чагарники, висушені болота та місцеві, що їх немає ані економічно, ані політично, — усе це тотожне.

Під час колонізації, коли вона не наражається на збройний опір, коли шкідливих нервових стимулів більшає, захисні механізми колонізованих заламуються і ті стають контингентом психіатричних лікарень. Пізніше, вже на мирному етапі колонізації, проявляється стала психологічна патологія, породжувана безпосередньо пригнобленням.

Сьогодні національно-визвольна війна, що її веде алжирський народ протягом останніх семи років, сприяє розвиткові психічних розладів<sup>1</sup>. Тут ми розкажемо про кілька захворювань алжир-

<sup>1</sup> У неопублікованому вступі до перших двох видань «П'ятого року Алжирської революції» ми вже писали про те, що людською спадщиною Франції ув Алжир буде ціле покоління алжирців, залучене до колективного, добровільного вбивства з усіма його психоемоційними наслідками. Французи, що засуджують тортури в Алжирі, все одно додержують суто французького погляду. Ми не дорікаємо їм за це — ми лише зазначаємо: вони бажають дати пільгу сумлінню теперішніх і майбутніх катів і водночас намагаються уникнути морального оганьблення французької молоді. Ми зі свого боку не можемо не зреагувати цього підходу. Деякі спостереження, зібрані тут, особливо випадки 4 і 5 із серії А, є сумними ілюстраціями, котрі віправдовують

ців і французів, що їх ми вважаємо за характерні. Варто нагадати, що ми пишемо не наукову роботу. Не тут обговорювати семіологічні, гносологічні та терапевтичні нюанси. Деякі терміни, вжиті тут, правлять лише за довідку. Проте маємо наголосити:

Клінічна психіатрія, як правило, вважає ріжні розлади, що ми спостерігали у наших пацієнтів, за психози. Найбільшу увагу тут приділяють події, що спричинилися до розладу, хоча в деяких випадках зважають на підклад випадку (психологічний, емоційний, фізіологічний стан пацієнта), а також на початок хвороби. Нам видається, що в дібраних для цієї книжки прикладах подій, що спричиняють розлад, пов'язані передусім із всеохопною нелюдською практикою, котра робить враження, що люди потрапили до справжньої апокаліпсиси; з духом, що їм дихають усі в Алжирі, — духом, спраглим крові, з духом, що не знає жалю.

Випадок №2 із серії А, це — типовий психоз, але випадки №№1, 2, 4, і 5 із серії Б свідчать про набагато глибшу причинність, хоча насправді ми не можемо говорити про якийсь конкретний випадок, що викликав ці розлади. Якщо визначати їх, виходячи з даних, що їх ми маємо, це психози; проте тут ми масно зважити на війну — війну, що вона як загалом, так і в окремих проявах є колоніальною. Після двох великих світових воєн досить публікацій про психічні патології салдатів, що брали участь у війні, та цивільних, що були в евакуації або стали жертвами бомбардувань. На сьогодні нові характеристики деяких з психіатричних описів, уміщених тут, засвідчують — для тих, хто ще сумниться, — що ця колоніяльна війна своєю патологією являє новий тип.

Ще одну думку, що вона зайшла, — ми певні — треба перевірити. Це думка, що ці розлади не є небезпечними. Випадки посттравматичного ефекту, коли повністю порушені загальний психічний стан особистості, справді є, щоправда, і тут є винятки. Ми вважаємо, що шкоду патологічних процесів накшталт тих, що вивчаємо тут, звичайно применшують. Ці розлади тривають місяцями, руйнуючи їх, та практично завжди лишають по собі слабчими.

---

цей страх, що пойняв французьких демократів. Хай там як, але наша ціль — показати, що тортури, природно, найбільше шкодять особистості катованого.

кість, видну простим оком. Виходячи з усіх наявних свідчень, безпомилково можна пророкувати сумне майбуття такого пацієнта.

Наш погляд найліпше проілюструє такий приклад. В одній африканській країні, що кілька років тому виборола незалежність, ми мали нагоду надати терапевтичну допомогу патріотові, що брав участь в опорі. Цей 30-річний чоловік звернувся до нас по допомозу та пораду, бо щороку певного дня страждав від тривалого безсоння, супровожуваного тривогою та думками про самоубіство. Того дня він за завданням своєї організації установив бомбу в одному місці. Внаслідок цього загинуло 10 чоловік<sup>2</sup>.

Цей боець, що ніколи не задумувався про свої передні дії, дуже ясно усвідомив, чого вартувала йому національна незалежність. Подібні випадки порушують питання відповідальності під час революційної боротьби. Наші спостереження стосуються періоду 1954-1959 років. Одних пацієнтів оглядали в Алжирі — в громадських лікарнях або в приватних клініках; інших лікували медичні підрозділи Армії національного визволення.

## СЕРІЯ А

Тут наведено 5 випадків. Це як алжирці, так і європейці, що мали схожі симптоми психічних розладів типу психозів.

<sup>2</sup> Обставини, що сприяють появи симптомів, цікаві кількома сторонами. За кілька місяців після проголошення країною незалежності він познайомився з кількома людьми з гурту колишніх колоністів, і ті виявилися дуже приемними людьми. Ці чоловіки та жінки приязно вітали нову незалежну країну та віддавали належне сміливості патріотів, що виборювали її. Боець пережив щось накшталт заламорочення: він захвилювався через те, що серед жертв його бомби могли бути такі люди. Правда, що розбомблене кафе було знане як місце зустрічі відвертих расистів, проте це не означало, що в нього не міг зайти щось випити перехожий. Відтоді, як його вперше охопило це почуття тривоги, чоловік намагався не думати про передні події. Неймовірно, та за кілька днів до тієї дати симптоми неодмінно повторювалися. По тому вони заходили регулярно.

Іншими словами, наші дії ніколи не дадуть нам спокою. Накази, умови підготовки, виконання, причини можна пізніше змінити. Це лише одна з найлегших пасток, що їх підготувала нам історія та її визначальні чинники. Проте чи можемо ми уникнути «запаморочення»? І хто буде певен того, що не страждатиме на нього?

**ВИПАДОК №1:** *Імпотенція в алжирця, що з'явила після того, як солдати згвалтували його дружину*

Б. — 26-річний чоловік. Він прийшов до нас, справлений медичною службою Фронту національного визволення (ФНВ), щоби вилікувати безсоння та постійний головний біль. Колишній водій таксі, він вступив до лав націоналістичної партії, бувши 18-річним молодиком. Від 1955-го він член ФНВ. Не раз користав зі своєї таксівки, щоби перевозити листівки й активістів. Коли репресії стали жорсткішими, ФНВ почав воювати в центрах міст. Отже, Б. мав перевозити бойовиків до місця виконання завдань, а також часто чекати на них там, щоби потім забрати.

Проте одного дня посеред європейської частини міста після серйозного бойового нападу, коли район блокували зусибіч, він мусив залишити своє таксі, а бойовий загін розсіявся. Б., що він спромігся втекти та прорватись крізь лінію оточення, склався у будинку друга. За кілька днів, не маючи змоги повернутись додому, він за наказом командування став до лав місцевого партизанського з'єднання.

Впродовж кількох місяців він не мав жадної звістки від своєї дружини та маленької доночки (котра мала 1 рік і 8 місяців). Водночас він дізнався, що поліція кілька тижнів шукала його в місті. Опісля, вже бувши два роки у партизанах, він отримав листа від дружини, де вона просила забути її, збезчещену, та не думати вертати до неї.

Ці звістки стурбували його і він попросив свого командира відпустити його — таємно відвідати дім. Йому відмовили; разом з тим вжили заходів, аби з його дружиною та батьками побачився хтось із членів ФНВ.

За два тижні командир загону, де воював Б., дістав докладні відомості.

Коли виявили, що він залишив таксі (а в салоні було знайдено вогнепальну зброю), його домівку відвідали французькі солдати та поліція. Коли зрозуміли, що чоловіка нема, забрали його дружину та тиждень тримали її у себе.

Її розпитували про чоловікових знайомих, протягом перших двох днів жорстоко били. На третій день один французький солдат

(чи офіцер — вона не знала напевне) наказав іншим вийти з кімнати й згвалтував її.

Перегодом ще один солдат — вже прилюдно — згвалтував її, сказавши: «Якщо колись уздріш свого нікчему, не забудь сказати йому, що ми зробили з тобою». Вона була там ще протягом тижня, хоча її уже не допитували. Потім її дозволили повернутися додому. Коли вона розповіла цю історію своїй матері, та вмовляла її розповісти Б. все, що сталося. Отже, щойно з'явився зв'язок з чоловіком, вона зізналась у своєму безчесті. Б. не мав змоги воловодитися, отже, щойно вспокоївся, він зміг опанувати свої почуття. Довго бувши в лавах руху опору, він чув чимало історій про алжирських жінок, яких гвалтували або катували, і міг на власні очі бачити чоловіків цих скривдженіх жінок, тому його власне горе не діткнуло його так болюче.

1958 року він мав поїхати закордон, мавши завдання. Просто перед тим, як Б. мав вернутися до свого підрозділу, товариші й командири постерегли, що він розсіяний, що він страждає на безсоння. Його від'їзд відкладали та дозволили Б. на медичний огляд. Отоді ми стріли його. Говорити з ним було легко, він мав виразисту міміку, навіть завиразисту. Силувані усмішки. Він мав цілком добрий вигляд: «Я справді дуже добре почуваюсь, дуже добре. Зі мною вже все гаразд. Дайте покріпучих засобів, трохи вітамінів, і мені покращає». Було знати, що він має якусь гризоту. Його ненагайно дозволили до лікарні.

Вже на другий день його оптимізм загас, і перед нами постав чоловік у глибокій депресії, що страждає на брак апетиту та ввесь час лежить. Він уникав говорити про політику та не виявляв жадного інтересу до того, що стосувалося національної боротьби. Він не хотів чути новин про війну за незалежність. Розмовляти з ним було вже тяжко; щоразу це забирало багато часу, але за кілька днів нам вдалося осягнути його історію.

Бувши за кордоном, він спробував вступити у статевий зв'язок, проте зазнав невдачі. Подумавши, що він утомився, що причиною шалений темп життя і недоідання, за два тижні він знову спробував. І знову зазнав невдачі. Друг порадив йому пити вітамін Б-12 у таблетках; нова спроба — нова невдача. Ба більше, за кілька секунд до статевого акту він мав непереборне бажання розірвати фотокартку своєї маленької доночі. Такий символічний

зв'язок змусив нас припустити, що тут є несвідомий потяг до жорстокості. Проте після кількох розмов і сну, що уньому пацієнт бачив маленьке кошеня, що розкладалось у нього на очах і дуже смерділо, нам довелося вивчати інше. «Ця дівчинка», — сказав він нам одного дня, оповідаючи про свою маленьку доночку, — «має щось гниле всередині». Відтоді Б. почав ще більше страждати на безсоння, і, незважаючи на великі дози нейролептиків, очевидно був нервово збурений; медслужба визнала цей стан вельми небезпечним. Потім він вперше розповів нам про свою дружину, посміхаючись і примовляючи: «Вона спробувала француз». Оцієї хвилі ми й змогли відтворити всю історію — Б. сказав, що перед кожним статевим актом думав про дружину. Всі таємниці, що їх він виказав під час співбесіди, були досить цікавими.

«Я одружився з цією дівчиною, хоча кохав свою двоюрідну сестру. Проте батьки знайшли для своєї доночки іншу добру пару. Отож я погодився одружитися з першою-ліпшою, що її знайшли для мене мої батьки. Вона була милою, але я не кохав її. Я запевняв себе: ти ще молодий, почекай трохи і знайдеш свою дівчину, розлучишся з цією і щасливо заживеш у новому шлюбі. Так що бачите — я був не дуже прив'язаним до дружини, а з початком війни я іще віддалився від неї. Зрештою я приходив додому просто щоб поїсти і поспати та зовсім не спілкувався з нею.

У партизанах, коли я почув, що її згвалтував француз, я спочатку страшенно злував через цих негідників. Але потім я сказав собі: „Ну, це не так серйозно, її не вбили. Вона може почати життя наново“. І тоді за кілька тижнів я зрозумів, що вони згвалтували її, шукаючи мене. Її покарали за те, що вона мовчала. Вона могла би назвати ім'я хоча б одного чоловіка з руху, й з оцім вони могли б вийти на всю мережу та знищити її, а, можливо, навіть заарештувати мене. Це було згвалтування не тому, що їм не було що робити, чи з садистських мотивів, як, я бачив, було по села. Це було згвалтування сильної жінки, що ладна була піти на все, аби тільки не видати свого чоловіка. І цим чоловіком був я. Ця жінка врятувала мені життя та захистила організацію — її зганьбили саме через це. Проте вона не сказала мені: „Дивись, якої кривди я зазнала через тебе“; вона сказала: „Забудь мене, іди з богом — мене обезчестили“.

Саме тоді я вирішив повернутися до дружини по війні; треба сказати, що я бачив, як селяни втирали сльози своїм дружинам після того, як їх було згвалтовано у них на очах. Це дуже діткнуло мене; ба більше, маю визнати, що спочатку я не міг зрозуміти їхнього ставлення. Але ми завжди намагались вивчати такі справи та роз'яснювати ситуацію цивільним. Я бачив, як цивільні зголосувалися одружитися з дівчиною, згвалтованою французькими солдатами та вагітній. І я зрозумів дружину.

Так, я вирішив повернутися до неї, проте я зовсім не знов, як поводитись, коли побачу її. Не раз, як я дивився на фотографію дочки, я думав, що її також забезечено, і нам зав'язало світ. Якби вони катували її, чи вибили їй всі зуби, чи зламали руку, я б не зважив. Але як можна забути це? І чому вона все розповіла мені?»

Потім він запитав мене, чи вважаю я, що його «статева непроможність» пов'язана з його поневіряннями.

Відповідь: «Може бути».

Потім він сідає на ліжку:

— Що б ти зробив, якщо б це сталося з тобою?

— Не знаю...

— Чи нав'язав би знов стосунки зі своєю дружиною?

— Думаю, що так...

— А, бачиш... ти не певен...

Кладе голову на руки і за мить залишає кімнату. Перегодом він ізнов уявляє участь у політичних дискусіях, а головний біль і брак апетиту йому поменшали.

За два тижні повернувся до свого підрозділу, сказавши мені: «З незалежністю я поверну свою дружину. Якщо не поведеться, я навідаюся до тебе в Алжирі».

**ВИПАДОК №2: Недиференційована жадоба вбивати в особи, котра вижила після масового розстрілу**

С., 37 років, фелах. Родом з дуару побіля міста Константина. Політика не була йому в голові. Від початку війни район став арендою жорстоких боїв між алжирськими національними силами<sup>1</sup> та французькою регулярною армією. Хоч С. бачив і загиблих, і поранених, він був невтральним. Разом з тим селяни, як і решта місцевого люду, час від часу допомагали алжирським бійцям, що перебували

на територією. Одного дня на початку 1958 року французи влаштували засідку неподалік села. Потім ворожі війська оточили поселення, що в ньому, до речі, не було жадного бійця. Всіх мешканців допитували, але всі мовчали. За кілька годин гелікоптером прибув французький офіцер. «Робите шум, братця, робите шум», — гукнув він. — «До ноги!» Запалали оселі; місцевих жінок, що намагались винести бодай якийсь одяг чи їжу, відганяли прикладами. Хтось під колотнечу утік. Усіх чоловіків, що залишилися, зібрали біля *wadi*, де і влаштували розправу. Двадцять дев'ять чоловік розстріляли впритул. С. поранили двома пострілами: перша куля пройшла крізь праве стегно, друга — через ліву руку, роздробивши плечову кістку.

С. знепритомнів і отямився, коли вже прибула група Армії Національного Визволення (АНВ). Йому надала допомогу медслужба. Чоловіка евакуювали, щойно була зможа. Супровід занепокоївся дедалі більшою неадекватністю його поведінки. С. вимагав пістолета, хоча був цивільним, до того ж безпорадним. Він відмовлявся йти перед людей, байдуже кого; він протестував проти будь-чиеї присутності поруч. Одного разу вночі селянин захопив салдатський пістолет і доволі невправно намагався поцілити у сплячих бійців. Його розбройли, зв'язали руки і так доправили до Центру.

С. почав свою розповідь з того, що він не помер, а лише вдав із себе мертвого. Поступово ми відтворили картину вбивства, що він намагався скоти. С. не тривожився, але переживав сильне нервове збудження, а за кризи навіть кричав. Бучі він не збивав, але дошкаяв працівникам своїм неперервним базіканням, і весь персонал був готовий до спроб «вбити кожного». Бувши в шпиталі, С., застосувавши імпровізовану зброю, напав на вісімох пацієнтів. Лікарям і медсестрам теж був щедрий на кулаки. Ми були подивовані відсутністю звичної у таких випадках прихованої форми епілепсії з властивою їй всеохопною агресією, що проявляється майже завжди.

Застосували лікування глибоким сном. На третій день щоденне спілкування принесло плоди. Вдалось з'ясувати динаміку патологічних процесів. Алжирець поступово психічно видужував. Ось кілька висловів пацієнта:

«Господь зі мною... але він точно не був з мертвими... мені страшенно пощастило ... живучи, треба вбивати, щоб не вбили тебе... Коли я думаю, що нічого не знав про те, що котиться... Серед нас є французи. Вони маскуються під арабів. Їх всіх треба перебити! Дайте мені кулемет! Всі ці самозванці-араби — французи... і вони не облишать мене. Щоразу, коли я хочу спати, вони входять до мене в кімнату. Але тепер я все про них знаю. Всі хочуть моєї смерті. Але я захищатимусь! Я їх виб'ю всіх до ноги! Переріжу горлянку по-ряду, і вам також. Ви хочете покінчити зі мною, але нічого у вас не вийде. Я б убив вас самим лише поглядом. Дорослих і малих, жінок, дітей, собак, птахів... — усіх повбиваю і тоді спатиму спокійно...»

Усе це було сказано уривчасто; він ставився вороже, був відчуженим і погірдливим.

Після трьох тижнів нервове збудження зникло, натомість заїшло небажання спілкуватися, певне усамітнення, тобто можна було побоюватися нового серйозного загострення хвороби. Проте за місяць він попросив, щоб його виписали, та спробував наглядіти собі роботу, що міг її робити, бувши інвалідом. Пізніше він долучився до ФНВ. Шість місяців потому він пройшов повторний медогляд. Почувався він добре.

#### *ВИПАДОК №3: Яскраво виражений психоз деперсоналізованого типу після вбивства жінки у запалі*

Дж. — колишній студент, солдат АНВ, 19 років. Його хвороба проявилася за кілька місяців до прибуття в Центр. Характерна зовнішність: пригнічений стан, смажні уста, завше змокрілі руки, груди, що постійно здіймалися від тяжких зітхань. Тривале безсоння. Дві спроби самогубства, як зайшов розлад. Під час розмови видавалося, що пацієнт має слухові галюцинації. Іноді на кілько секунд він пильно дивився в певну точку, тоді обличчя жвавішало, ніби він обсервує якесь дійство. Думки неясні, фрази та жести зненацька уриваються (явища, що їх у психіятрії називають блокуванням). Проте дещо привернуло нашу увагу: пацієнт твердив про пролиту кров, про зекровлені артерії, про порушення серцепиття. Він благав зупинити йому кровотечу, не дати вампірові просто тут, у шпиталі, виссати його кров. Іноді він не міг розмов-

ляти і просив олівця. Він писав: «Я втратив голос; життя полишає мене». Виразна деперсоналізація зраджувала загрозливу стадію хвороби.

Під час розмови пацієнт кілька разів згадав жінку, що приходила вночі збиткуватися з нього. Передньо вдалося з'ясувати, що його матір, яку він дуже любив, загинула, й нічо не розраджує його (згадуючи про неї, він щоразу не годен був опанувати голосу і стримати сліз); тому, говорячи з ним, я взявся до образу матері. Коли я попросив описати жінку, що полонила його, навіть переслідувала його, пацієнт зізнався, що це не чужаниця, — він чудово зізнав її і убив. Тож перед нами постало завдання з'ясувати, чи справа тільки в підсвідомому комплексі вини, що виник через утрату матері, що його був описав Фройд у «Скорботі та меланхолії». Ми попросили пацієнта докладно розповісти все щодо тієї жінки, которую він так добре зізнав і буцімто убив. Ось що нам вдалось реконструювати з його історії:

«Я поїхав з міста, де навчався, щоби долучитися до партизанів. За кілька місяців отримав звістку про рідних. Я дізнався, що матір розстріляв впритул французький солдат, а двох сестер забрано до казарм. Досі не знаю, що з ними. Смерть матері мене сильно вразила. Батько помер кілька місяців до того; я був єдиним чоловіком у родині й залюбки опікувався матір'ю та сестрами. Одного дня ми навідалися до маєтку, що належав колоністам, де управитель, знаний колоніст, убив двох алжирських цивільних. Ми прийшли до нього вночі, проте його не було — лише дружина. Побачивши нас, вона почала благати, щоби ми не вбивали її: „Знаю, ви прийшли по моого чоловіка. Але його тут нема. Скільки разів казала йому: не лізь у політику”. Ми вирішили зачекати на нього. Дивлячись на цю жінку, я не міг не думати про матір. Вона сиділа в кріслі і, здавалось, шугає десь думкою. Я думав собі, чому ми досі її не вбили. Раптом вона постерегла мій погляд. Вона кинулась до мене, волаючи: „Будь ласка... не вбивайте... у мене діти”. За мить вона була мертвa — я вбив її ножем. Командир розбройв мене і наказав забиратися. За кілька днів мене допитав командувач району. Я був певен, що мене розстріляють, та мені було

байдуже<sup>3</sup>. А потім я постійно блював після їжі та погано спав. А потім ця жінка стала приходити щоночі, жадаючи моєї крові. А як же кров моєї матері?»

Уночі, коли пацієнт лягав спати, до кімнати «вдиралися» жінки — всі на один копил, усі — вона. Багато копій однієї жінки, кожна з відкритою раною в череві. Вони були виснажені, бліді та не сказати які худі. Ці жінки турмосили молодого пацієнта, вимагаючи повернути пролиту ним кров. У цей час кімната сповнювалася звуків біжучої води; вона лилася так гучно, ніби це нуртував водоспад, і молодий пацієнт бачив, як весь паркет у кімнаті просякав кров'ю — його кров'ю, а жінки тим часом пишалися, їхні рани гоїлися. Пацієнт прокидався упрільй, знесилений і до світанку не годен був вспокоїтися.

Його лікували протягом кількох тижнів, і онеройдний синдром (нічні страхіття) практично зник. Проте серйозно уражено його особистість: щойно він згадує матір, як убита ним жінка постає перед ним удвічі жахливішою. Уважаємо, що хлопцеві зарадить лише час, хай яким ненауковим є це тверджіння.

**ВИПАДОК №4:** Поліцейський-европесьє у депресії, бувши на лікуванні, вздрів одну зі своїх жертв — алжирського патріота, що впав у ступор

А., 28 років, одружений. Дітей не має і кілька років разом із дружиною лікувався, але, на жаль, без успіху. До нас доправлений керівництвом через відхилення у поведінці.

Почалося удачно: він оповідав нам про свої проблеми. Дружина та її батьки непогано ставилися до нього, колеги також були приязні, його високо ставило керівництво. Його турбували крики, що їх він чув уночі й не міг спати через них. Влітку, лагодившись до сну, він причиняв вікна та щільно запинає їх. Дружина мліла від задухи, а він затуляв вуха, щоби не чути вереску. Часом чоловік серед ночі вмикав радіо чи музику, бодай не чути того нічно-

<sup>3</sup> На підставі рішення судмедекспертизи, що в ньому зазначалось, що дію зумовила хвороба, судове провадження, ініційоване генеральним штабом, закрили.

го галасу. Врешті він докладно розповів нам усе, що так непокоїло його.

Кілька місяців тому його перевели до бригади, що протидіяла ФНВ. Спершу доручили пильнувати підозріливі крамниці й кафе. Однаке за кілька тижнів він уже працював виключно в головному поліцейському управлінні, де допитував, а зізнання майже завжди вибивано. «Справа в тім, що затримані ніколи ні в чому не зізнавались».

Він пояснював: «Іноді хотілося сказати, що коли б вони мали бодай дещо поваги, то заговорили б, не змушуючи нас годинами вибивати інформацію слово по слову. Кричи не кричи — мовчать, як стінка. На всі поставлені нами запитання затримані відповідали „не знаю“. Навіть коли йшлося за їхні імена. Коли ми запитували, де вони живуть, вони знову відповідали „не знаю“. Звісно, нам треба було пройти через це. Затримані багато кричали. Спочатку я сміявся, а потім мене почало тікати. Тепер коли я чую чийсь крик, то можу з певністю сказати, на якому етапі допит. Хлопець, що отримав два удари кулаком і почував пояс із поліційною дубинкою в себе біля вуха, говорить по-особливому, кричить по-особливому і навіть про власну безвинність заявляє по-особливому. Почеплений за зап'ястя по двох годинах має інший голос. Після «ванни» — ще інший тощо. А надто він одмінюється після електрошоку, тоді, коли вже справді непереливки. Здається, хлопчина вмре щоміті. Звісно, є й такі, котрі не кричать, міцні горішки. Вони думають, що їх уб'ють у будь-якому разі. Але нам не потрібно вбивство — нам потрібна інформація. Коли маєш справу з видержливими, то перш за все треба змусити їх заверещати — а це буде, так чи так. І це вже перемога. Працюймо ще. Зауважте: ми хотіли б уникнути цього. Але допитувані не дають нам пільги. Тож я прийшов, бо тепер чую крики, навіть коли я вдома. Надто крики тих, хто вмер у головному управлінні. Лікарю, мені це по зав'язку, ця робота мені спротивилася. Якщо ви вилікуєте мене, я клопотатимусь про переведення до Франції. Якщо вони відмовляться — вийду на відставку.

Взявши це до уваги, я виписав йому лікарняний. Оскільки пацієнт відмовився від госпіталізації, я надавав йому допомогу приватно. Перед терапевтичним лікуванням мені терміново зателефонували з моого відділу. Коли А. дістався моого будинку, дру-

жина запропонувала зачекати на мене, але він вважав за краще прогулятися подвір'ям клініки, а тоді вернути і побачитись зі мною. За кілька хвилин я зустрів його, йдучи додому. Він сперся на дерево, виглядав виснаженим, третмів і геть спітнів: очевидно, переживав емоційну кризу. Я посадив його у машину і відвіз до себе додому. Вже лежачи на дивані, він розповів, що побачив у клініці пацієнта, якого допитували в поліцейських казармах, підо-зрюючи, що він учасник алжирського руху опору. Його діагноза — «порушення ступорозного характеру, пов'язані з пережитим шоком». Згодом з'ясувалось, що поліцейський застосував тортури до нього. Я дав поліцейському заспокійливе. Помогло. Потім, як він пішов, я попрямував до будівлі на території клініки, де лежав алжирець. Пацієнта не було, хоча персонал не постеріг, як той щез. Врешті ми знайшли його — він намагався скоти самогубство в туалеті: він теж упізнав поліцейського і думав, що той прибув, аби розшукати його і доправити назад, до казарм.

По тому А. ще кілька разів відвідав мене, а потім, після значного поліпшення, повернувся до Франції через стан здоров'я. Що ж до алжирського патріота, то персоналу довелось докласти чималих зусиль, переконуючи його, що він снів, що йому привиділося, що поліцейським не вільно входити до клініки, що він знесилений і про нього подбають тощо.

#### *ВИПАДОК №5: Інспектор поліції, европеєць, що тортурував дружину та дітей*

P., 30 років, прийшов на консультацію сам. Він — інспектор поліції. Зазначає, що останніми тижнями «все пішло шкереберть». Одружений, має трьох дітей. Багато палить: п'ять пачок на день. Він втратив апетит, йому часто снилися кошмари, проте звичайні, не характерні. Найбільше його непокоїло, коли «безум нападав». Найбільше P. не подобалось, коли йому суперечили. «Чи не могли б ви мені це пояснити, лікарю? Щойно хтось починає сперечатися, мені кортить його вдарити. Навіть не бувши на роботі я відчуваю, що хочу пустити юшку з носа всім, кого заскочу, хоча на це немає жадних причин. Ось, припустімо, іду я до кіоску купити газети. Там багато людей. Ясно — треба чекати. Я простягаю руку (до речі, кіоскер — мій приятель) по газети, а хтось з черги визивно ді-

виться на мене і каже: „Додержай черги”. Мені зразу хочеться віддубасити його. Думаю собі: „Якби я злапав тебе бодай на кілька годин, голубе, ти вже б не удавав з себе розумаху”. Його дратує шум. Вдома його не полишає бажання когось ударити. Він це й робить — б'є своїх дітей, навіть півторарічного малюка, причому вкрай жорстоко.

Настрашив його випадок, що стався одного вечора. Дружина докоряла йому биттям дітей: «Кажу тобі — спитай будь-кого — ти з'їхав з глузду», він добряче почаствував її товчениками, прив'язав до стільця, приказуючи: «Я тобі покажу, почім ківш лиха».

Він прочуняв, тільки зачувши голосний дитячий плач. Чоловік розв'язав дружину і, зваживши на свою поведінку, вирішив наступного дня проконсультуватися в лікаря, що «спеціалізується на нервах». Він зазначив, що раніше не здав за собою нахилу до подібних дій, дітей карав рідко і ніколи не сперечався з дружиною. Це зайшло, відколи «все пішло не так». «По суті, ми зараз працюємо як солдати. Останнього тижня чинили так, наче ми в армії. Урядове панство заявляє, що війни в Алжирі немає, а „рука закону”, себто поліція, має напутти бунтівників буковою науковою. Ale ж уві Алжирі справжня війна. I коли вони це зрозуміють, буде запізно. Що мене гнітить найбільше — то це тортури. Ви ж не знаєте, що це, чи не так? Буває, що я катую 10 годин поспіль...»

— Що ви відчуваєте, коли катуете людей?

— Ви, мабуть, не повірите, але це дуже тяжко... Щоправда, працюємо ми навпереміну, проте ніколи не ясно, коли змінятися. Кожен сподівається, що саме він ось-ось виб'є інформацію, і стежить, щоби пташку не мав колега. Її так гарно усposobili, а вся слава дістанеться не тобі. Тож іноді ми дозволяємо їм піти. А іноді — ні.

Часом навіть пропонуємо допитуваним власні гроші, щоб заохотити їх до співпраці. Наша проблема така: чи голінний ти дімогтися того, щоб він заговорив? Ходить о честь мундира. Ти змагаєшся з іншими. Врешті-решт все завершується розбитими кулаками; кличеш сенегальців: вони ж можуть докласти або надто, або навпаки — замало. Прагнеш успіху — мусиш бути лисом. Маєш чути, коли наддати, а коли й перебути. Це треба вміти відчувати. Коли допитуваному поскубано пір'ячко, гамсетити його більше не треба. Ось чому роботу варто робити самому: тобі краще

знати, як посугується справа. Я проти того, щоб доручати хлопця іншим і лише час від часу перевіряти, в якому він стані. В жадному разі у допитуваного не має зайти враження, що живому йому від тебе не піти. Що з розмови, якщо вона не порятує життя? Так з нього не вичавиш ані слова. Він має надія змузувати його говорити.

Але найбільше я хвилююсь через інцидент із дружиною. Зі мною справді щось не так. Допоможіть мені, докторе.

Начальство відмовилось надати йому відпустку за станом здоров'я, і, позаяк він не хотів отримати посвідку від психіатра, ми допомагали поза службою. Недоладність такого лікування очевидна. Чоловік чудово усвідомлював, що причиною його негараздів була та специфічна робота, що її він робив по кімнатах допитів, хоч він і намагався умыти руки, покликаючись на «теперішній непевний час». Оскільки в нього не було на думці облишити катувати (це видавалось йому вар'ятством, адже означало б як стій відставку), пацієнт одверто просив зробити так, щоби можна було тортурувати, не почуваючи гризоти, бувши адекватним і спокійним, як і досі<sup>4</sup>.

## СЕРІЯ Б

Ми зібрали тут кілька випадків або груп випадків, спричинених тотальною війною, що пойняла Алжир.

### *ВИПАДОК №1: Вбивство двома малолітніми алжирцями (13 і 14 років) свого європейського приятеля*

Йдеться про судово-медичну експертизу. Двох юних алжирців-школярів звинувачено у вбивстві одного зі своїх приятелів — європейця. Вони визнали свою провину. Злочин реконструювали, додавши до справи фотографії. Один з хлопчиків тримав жертву, коли другий вдарив її ножем. Малолітні обвинувачені не зреагували

<sup>4</sup> Виходячи з цих спостережень, можемо констатувати наявність певної цілісної системи, що нікого не жаліє. Кат, що полюбляє пташок та кохається в симфоніях чи сонатах, це — просто одна із стадій процесу. Далі — істнування, що є цілковитим і доконечним садизмом.

своїх свідчень. Ми кілька разів досить довго говорили з ними, тут наводимо найхарактерніші з їхніх висловлювань.

#### a) Тринадцятирічний хлопчик:

— У нас були з ним нормальні стосунки. Щочетверга ми разом грали в рогатки на пагорбі, за селом. Він був нашим добрим другом. Він більше не ходив до школи — хотів бути масоном, як і його батько. Одного дня ми вирішили вбити його, тому що європейці хочуть убити всіх арабів. Ми не могли вбити дорослого. Але ми могли вбити такого, як він, бо він був того ж віку, що й ми. Ми не знали, як убити його. Ми хотіли вкинути його до канави, але він не забився насмерть. Тому ми взяли ніж з дому. Ми вбили його.

— Але чому ви обрали саме його?

— Він грався з нами. Інший хлопчик не пішов би на гору разом з нами.

— Але ж ви товарищували?

— Так, але чому вони хочуть убити нас? Його батько в міліції, і він сказав, що нас треба всіх перерізати.

— Але він нічого не казав тобі?

— Він? Ні.

— Тепер він мертвий, ви знаєте.

— Так.

— Що значить бути мертвим?

— Коли це все скінчилось, ти йдеш на небеса.

— Його вбив ти?

— Так.

— Чи турбує тебе те, що ти вбив когось?

— Ні, бо вони хочуть вбити нас, тому...

— Ти переймаєшся тим, що зараз у в'язниці?

— Ні.

#### b) Чотирнадцятирічний хлопчик:

Цей юний обвинувачений разочарує контрастом з його шкільним товаришем. Він майже чоловік, дорослий, з розвиненими м'язами, це — зраджують і його зовнішність, і його відповіді. Він не відмагався, що скоїв вбивство. Чому вбив? Він не відповів, але

сам спитав мене, чи я коли-небудь бачив у в'язниці европейця. Бодай одного европейця заарештовано та ув'язнено за вбивство алжирця? Я відповів, що справді — ніколи не бачив у в'язниці жадного европейця.

— Але алжирці гинуть щодня, чи не так?

— Так.

— То чому по в'язницях самі тільки алжирці? Чи можете Ви пояснити мені це?

— Ні. Але скажи мені, чому ви вбили цього хлопчика, який був вашим другом.

— Я розповім чому. Щось знаєте про Ріве?<sup>5</sup>

— Так.

— Там вбили двох моїх родичів. У нас вдома казали, що французи заприсяглися вбити нас усіх — усіх до ноги. І чи заарештували вони хоча б одного француза за всіх тих вбитих алжирців?

— Я не знаю.

— Там нікого взагалі не затримали. Я хотів піти в гори, але я замалий. Так Х. і я вирішили, що вб'ємо европейця.

— Чому?

— На вашу думку, що ми скочили?

— Я не знаю. Але ти дитина, а все, що відбувається, обходить дорослих.

— Але вбивають і дітей...

— Це не привід убивати друга.

— Гаразд, я вбив його. Тепер ви можете робити все, що вам заманеться.

— Ваш друг компанував щось на вас?

— Нічого він мені не зробив.

— Отже...

— Так.

<sup>5</sup> Ріве — село у департаменті Алжир, що зажило сумної слави 1956 року. Якось увечері село захопила французька міліція, що виволікла сорок чоловік зі своїх домівок і вбила їх.

**ВИПАДОК №2:** *Параноя і суїциdalна поведінка, захована під «терористичною діяльністю», у молодого двадцятидворічного алжирця*

Цього пацієнта доправила до нашої клініки французька судова влада. По медичному оглядові та юридичному висновку французьких психіатрів, що практикують у Алжирі, змущені були вжити заходів.

Пацієнт знесилений і спантеличений. Його тіло збасманене; два переломи щелепи унеможливлювали нормальне харчування, пацієнт харчувався лише через преріжні ін'екції.

За два тижні в нього зникли провали в пам'яті; ми змогли сконтактуватися й реконструювати драматичну історію цього молода.

Ще хлопчиком він записався у скаути, що йому дуже подобались. Він став одним з головних лідерів мусульманського руху скаутів. Але в дев'ятнадцятирічному віці він залишив скаутів, щоби займатися тільки професією: він виробляв копіювальну техніку, був прикладливий до книжки і мріяв стати добрым фахівцем. Перше листопада 1954 року він кохався в роботі, як і доти. У той час він не цікавився національною боротьбою. Він вже не вчащав до своїх колишніх товаришів. Тепер він говорить, що «йому залежало лише на підвищенні своєї технічної кваліфікації».

Проте якось у середині 1955 року, коли вся родина зійшлась докупи, у нього раптом зайшло враження, що батьки вважають його зрадником. За кілька днів це враження стало заникати, але підсвідомо він чув щось непевне, якесь занепокоєння, що його він не осягнув.

Через це він вирішив завжди їсти похапцем, уникаючи сімейного кола, і замкнувся у своїй кімнаті. Він уникав усіх контактів. Саме в цей момент сталася катастрофа. Одного дня, о пів на першу, йдучи вулицею, він ясно почув голос, що зве його боягузом. Він озирнувся, але нікого не було. Він прискорив крок і вирішив, що відтоді не ходитиме на роботу. Він не виходив зі своєї кімнати та не вечеряв. Вночі зайшли ускладнення. Протягом трьох годин він чув преріжні обrazy, що сповнювали ніч, лунаючи йому в голові: «Зрадник, боягуз... всі твої брати помирають... зрадник, зрадник...».

Його пойняла невимовна тривога: «Вісімнадцять годин моє серце билося у ритмі 130 ударів на хвилину. Я думав, що помираю».

Відтоді пацієнт не міг проковтнути і кусника. Він вочевидь марнів, замкнувся в мόроці та відмовився відчинити батькам. На третій день він почав молитися. Він сказав мені, що вдень стояв навколошки по сімнадцять–вісімнадцять годин. На четвертий день, корячись імпульсів, «наче божевільний», з «бородою, що її було досить, щоб мати його за божевільного», не вдягнувши ані пальта, ані краватки, він вийшов у місто. На вулиці він не знов, куди йти, але йшов і за певний час опинився в європейському місті. По всьому, поліцейські не зупиняли його й не питали документів через його зовнішність (він був подібний до європейця).

Тимчасом до алжирських чоловіків і жінок ставилися по-іншому: їх затримували, ображали й обшукували. Як це не парадоксально, він не мав документів з собою. Цю мимовільну добресть до нього з боку ворожих патрулів він потрактував на користь своїх марень: «Всі знають, що я за французів. Навіть салдатам наказано не чіпати мене».

До того ж йому відалося, що затримані алжирці, котрі, тримаючи руки за шию, чекають своєї черги на трус, прошивають його зневажливим оком. Стомившись від цього неконтрольованого збудження, він пішов швидше і саме тут став перед входом до штаб-квартири французьких військ. На чатах стояло кілька салдатів з пістолетами-кулеметами. Він підійшов до салдатів, накинувся на одного і спробував забрати в нього зброю, вигукуючи: «Я — алжирець!».

Його відразу затримали та доправили до поліції, де змушували «назвати своїх керівників і членів мережі». За кілька днів поліція і салдати зрозуміли, що мають справу з хворим. Провели медичну експертизу, що вона засвідчила, що він страждає на психічний розлад і має бути госпіталізований. «Все, що чого мені хотілось», — сказав він, — «це померти. Навіть у поліцейських казармах я сподівався, що після тортур мене вб'ють. Я радів карі, бо це значило, що вони вважають і мене за свого ворога. Чути цей го-

лос, що засуджував мене, і нічого не робити було нестерпним. Я не боягуз. Я не жінка. Я не зрадник»<sup>6</sup>.

**ВИПАДОК №3:** *Невротична поведінка молодої француженки, що її батька, високого державного службовця, було вбито засідкою*

Ця молода дівчина, двадцятиоднорічна студентка, прийшла до мене на консультацію стосовно деяких незначних симптомів тривоги, що заважали їй навчатися і спілкуватися з однолітками. Її руки були постійно вологими, і час до часу проявлялись дуже тризводні симптоми, коли під «струменів по всіх її руках». Тиск у грудях супроводжуваний нічними головними болями. Вона гризла нігті. Але що найбільше впадало в око — вона надто легко й невимушенено нав'язувала контакти, хоча почувала тривогу, заховану під нехитру поведінку. Про смерть батька (нешодавню, коли судити з дати) пацієнтки загдувала так безтурботно, що ми швидко почали говорити про її стосунки з батьком. Те, що вона говорила, було зрозумілим; говорила вона так ясно, майже з нечуттям; сей раціоналізм, як ми дійшли згодом, указував на природу та генезу розладу в цієї дівчини.

«Мій батько був високим чиновником на державній службі. Він відповідав за дуже великий сільськогосподарський район. Після початку конфлікту він геть перейнявся шуканням за алжирцями, запалений ненавистю до них. Було, що він нічого не їв і навіть не спав: він аж трусився, прагнучи придушити повстання. Я бачила, як він одмінюються, але не могла цьому зарадити. Врешті-решт, аби не бачити його, я вирішила залишитися в місті. Щоразу, коли я їхала додому, я не могла спати вночі, чувши крики, що лунали внизу: в підвальні і в вільних приміщеннях будинку катували алжирців, аби здобути інформацію. Ви не уявляєте, як це страшно — чути такі крики усю ніч. Іноді я думала, як людина вже може чути ці крики болю, не беручи самі тортури. Позатим це тривало. Нарешті я вирішила не вертати додому. Батько навідував мене у місті нечасто, але я не могла дивитися йому в очі, не злякавшись і

<sup>6</sup> 1955 року ці випадки були дуже частими в Алжирі. Нажаль, не всі хворі змогли звернутися до клінік по допомозу.

не знітившись. Мені ставало дедалі тяжче присилувати себе обійняти його.

Я довгий час жила у селі. Я знала майже всі родини, що жили там. Я гралася з алжирськими дітлахами, як ми були малі. Щоразу, коли я приїздила додому, мій батько казав мені, що знов когось заарештовано. Зрештою, я не могла вже ходити вулицею, я була певна, що всі мене ненавидять. На дні душі я знала, що рациі за алжирцями. Якби я була алжирською дівчинкою, я пішла б у підпілля».

Але одного дня вона отримала телеграму, що звідомляла, що її батька тяжко поранено. Вона поїхала до лікарні; він був непритомній. Невдовзі він помер. Його поранили під час розвідувальної експедиції військового загону: патруль потрапив у засідку, влапити вону алжирською національною армією.

«Похорон був огидний», — сказала вона. — «Всі ті чиновники, що прийшли плакати за батьком, що його „високі моральні якості припали до душі тубільцям”, відвертали мене. Всі знали, що це було не так. Там не було нікого, хто б не зінав, що мій батько керував всіма слідчими центрами регіону. Всі знали — щодня помирає до десяти затортурюваних, і ось вони збіглися, щоби брехати про щиру службу моого батька, його самопожертву, його любов до своєї батьківщини тощо... Маю сказати, що зараз такі слова нічого не важать для мене — практично нічого. Небавом я повернулась до міста та уникала заходити в контакт із владою. Вони пропонували допомогти мені, але я відмовилася. Я не хочу їхніх грошей. Це ціна крові, що її пролив батько. Я не хочу з них і копійчини. Я працюватиму».

#### *ВИПАДОК №4: Поведінкові розлади в юних алжирців (що мають вік до 10-ти років)*

Йдеться за біженців, дітей військових або цивільних, убитих французами. Їхніх дітей було доправлено до ріжноманітних центрів у Тунісі та Марокко, до шкіл; з ними гралі та водили на екскурсії. Їх регулярно оглядали лікарі, а отже ми спізнали декого з них:

а) Усі ці діти, хоча вони всі дуже ріжні, дуже прив'язані до батьківських образів. Все, що нагадує батька чи матір, вони шукають украй завзято й пильнують знайдене.

б) Коли казати за всіх, всі бояться шуму. Їм дошкауляє найменша заувага. Палко прагнуть спокою й любові.

в) Багато хто з них страждає на безсоння, а також лунатизм.

г) Часом діти мають енурез.

е) Садистські нахили: вони люблять розгорнути аркуш паперу і несамовито дірявити його. Вони жують олівці та гризути нігти. Вони часто сварятися між собою попри глибоку прихильність одно до одного.

#### *ВИПАДОК №5: Післяпологовий психоз у біженок*

Терміном «післяпологовий психоз» позначають психічні розлади, що заходять у жінок по пологах — ще перед пологами чи перегодом. З'ясувати причини цих розладів дуже складно; але вважають, що головна причина — проблеми з функціонуванням залоз внутрішньої секреції й «афективний шок». Цей термін, хоч і непевно, але окреслює те, що звичайно звати «великим переляком».

Те саме й на марокканському та туніському кордонах: французький уряд вирішив вдатися до тактики «випаленої землі», створивши буферну зону сотні кілометрів завширшки; жертвами цього рішення стали 300.000 біженців. Злідні, в яких вони живуть, на жаль, добре знані. Комітети Міжнародного Червоного Хреста не раз були там і рекомендували — з огляду на бідність і матеріальну мізерність умов життя — міжнародним організаціям збільшити допомогу цим біженцям. Приміром, через звичне там недоідання, вагітні жінки були більше загрожені післяпологовим психозом.

Біженці постійно почували небезпеку через регулярні вторгнення французьких військ, що користали з «права полювати та переслідувати», бомбардували їх, обстрілювали кулеметами (бомбардуванням французами марокканських і туніських територій трирас); добре звісно, як знищували туніське багатостражданого селище Сак'єт-Сіді-Юссеф (ця операція була однією з найкриваючіших); через переїзд та евакуацію зруйновано цілі сім'ї. Кажучи

відверто, майже всі алжирські жінки з тих, що народжували в тих умовах, страждають на психічні розлади.

Ці хвороби прибирають ріжких форм. Часом вони проявляються як надзвичайне збудження, що іноді переходить ув агресію; іноді як глибока депресія й астенія з кількаразовими спробами самогубства; а часом як тривога зі слізьми, криками й благанням милості. Ріжноманітних форм прибирає й марення. Розлад може проявитись і у манії переслідування: буцімто французи хочуть убити немовля чи ненароджену дитину; або ж мати відчуває неминучу смерть і благає невидимих катів подарувати життя її дитині.

Тут маємо ще раз наголосити, що головну причину цих проблем не вирішити почесністю чи послаблення симптомів. Через життєві умови у вилікуваних наново заходять патологічні проблеми — ненормальний спосіб життя відживлює їх.

### **СЕРІЯ В: Афективні та розумові зміни і психічні розлади після тортуру**

У цій серії розкажемо про пацієнтів, що перебувають у досить тяжкому стані; їхні розлади зайшли по тортурах або під час них. Опишемо ріжні групи в цій категорії, тому що ми розуміємо, що ріжні способи катувань спричиняються до характерних захворювань, що не залежать від побіжного чи сильного впливу тортуру на особистість.

#### *ГРУПА №1: Після «профілактичних тортуру» з добором тортурованих навмання*

Ми говоримо тут про жорсткі методи, почесністю які в'язень має заговорити, а не про власне тортури. Межа, коли несила терпіти біль, тут надто важлива. Мета полягає в тім, щоб якнайшищіше підвести тортурованого до його бальового порогу. У який спосіб — неважливо. Провадиться потужна атака, що може набувати ріжких форм: кілька поліцейських б'ють ув'язненого одночасно; четверо поліцейських стоять навколо ув'язненого і б'ють його почесністю, спереду та ззаду, ще один палить цигаркою ув'язненому груди, а інший б'є палицею по ступнях. Деякі мето-

ди тортур, застосовуваних в Алжирі, видаються нам особливо лютими, якщо вірити відвертим розповідям катованих.

а) Введення води через рот і під високим тиском почесністю клізму з мильною водою<sup>7</sup>.

б) Введення пляшки в анус.

Два види тортур, що звуться «нерухомістю»:

в) Ув'язнений стоїть навколошки, простягнувши руки долонями догори, тулуб і голову треба тримати прямо. Рухатися не дають. Позаду ув'язненого на стільці сидить поліцейський; коли в'язень ворушиться, його б'ють.

г) Ув'язнений стоїть обличчям до стіни, руки піднято вгору та повернуто до стіни. Так само і тут: якщо він зачинає рухатися чи розслаблюється, його б'ють.

Тепер ми маємо зазначити, що є дві категорії людей, що їх піддавано тортурам:

1) хто щось знає;

2) хто нічого не знає.

1. Ті, хто «знають», зрідка приходять до нас. Звісно, ми не можемо нехтувати тим, що тих патріотів піддавано тортурам у французьких в'язницях, та серед хворих їх немає<sup>8</sup>.

2. Натомість тих, хто нічого не знає, бачимо дуже часто. Ми маємо тут на увазі не алжирців, що їх били під час облав чи вибіркових затримань, тому що вони також ніколи не бувають нашими пацієнтами. Ми говоримо лише за тих алжирців, що не належать до жадної організації, що їх заарештовувано та доправлювали до поліцейських відділків або на ферми, які використовували як центри для допитів.

<sup>7</sup> Ці тортури спричинилися до дуже багатьох смертей.

Після цих клізм, зроблених під високим тиском, слизова оболонка кишківника зазнає численних ушкоджень, що призводять до дрібних перфорацій кишківника. Так, дуже часто виникають газоподібні емболії та перитоніт.

<sup>8</sup> Ми говоримо про тих алжирців, які «щось» знали, проте не зізнались і бувши тортурованими, адже відомо, що тих алжирців, які зізнавались, небавом убивали.

## Поширені психіатричні симптоми

### а) Клінічна депресія: чотири випадки.

Це хворі, що вони не тривожаться. Вони пригнічені та проводять більшість часу лежачи, уникають контактів, але зненацька сильно хвилюються і збуджуються; чому — годі зрозуміти.

### б) Брак апетиту на нервовому ґрунті: п'ять випадків.

У цих хворих серйозні проблеми, оскільки цей брак апетиту супроводжуваний страхом будь-якого спілкування. Наприклад, медсестра, що підходить до такого хворого та хоче торкнутися його, взяти за руку, постерігає бурхливу негативну реакцію. Штучне годування чи застосування ліків неможливе<sup>9</sup>.

### в) Невгамовність: однадцять випадків.

Тут ми маємо справу з непосидючими хворими. Вони вимагають, щоби їх облишили, та в кожному разі не підуть до кабінету, де будуть віч-на-віч із лікарем.

Котовані першої групи часто переживали два почуття:

По-перше, почуття несправедливості. Безпідставові та неперервні тортури протягом днів і ночей, здається, зламали цих людей. Один з постраждалих мав україй болючий досвід: після багатьох днів жахливих тортур поліція виявила, що має справу з сумирною людиною, яка не знає абсолютно нічого про так званий ФНВ. Попри це інспектор сказав катові: «Не відпускати його надаремне. Попрацюй з ним ще трохи. Як відпустимо, буде спокійнішим»<sup>10</sup>.

Другим почуттям було збайдужіння до всіх моральних аргументів. Для цих хворих не існує справедливої чи несправедли-

<sup>9</sup> Медичні працівники мають бути біля хворого вдень і вночі і вяснювати йому, що відбувається. Ми розуміємо, що некоректно поводитись з хворим тут неприпустимо.

<sup>10</sup> Ці превентивні тортури перетворились у деяких районах на «превентивні репресивні заходи». Саме в цей спосіб здійснили замирення у Ріве, хоча район був досить спокійним: загарбники не бажали бути заскоченими зненацька (рух уже ширився в сусідніх районах) і вирішили заразом покінчити зі всіма членами руху за незалежність. Наслідком за один день було вбито більш ніж сорок алжирців.

вої справи. Страчена справа є слабкою справою. Отже, головне, це — потройти силу, а куди її прикласти, не важить. Єдине, що важить, це — сила.

## ГРУПА №2: Після тортур електрикою

До цієї групи ми заразували алжирських патріотів, що їх загалом катували електрикою. Насправді електрику завжди використовували на тортури, проте з вересня 1956 року декого зачали допитувати сuto електрикою.

## Поширені психіатричні симптоми

### а) Локальні або загальні соматичні галюцинації: три випадки.

Пацієнтам здавалося, наче їм у тіло встремили голки; відчуття, що в них відірвалась рука, вибухнула голова, а язик вони проговтнули.

### б) Апатія, абулія, знеохота: сім випадків.

Це інертні хворі, вони живуть сьогоднішнім днем, не плянуючи майбутнього і не маючи охоти жити.

### в) Боязнь електрики:

Боязнь торкнутися вимикача, страх увімкнути радіо, телефон. Лікарів годі говорили про лікування електрошоком.

## ГРУПА №3: Після «сироватки правди»

Відомо, як діється: лікар призначає хемічні засоби пацієнтові, котрий має внутрішній конфлікт, що його неможливо розв'язати, та годі змусити пацієнта говорити, вживши перехресного допиту. Пентотал, що його вводять внутрішньовенно, є речовиною, що найчастіше використовують, щоби збутися внутрішнього конфлікту, який хворий не може вирішити. Пентотал має

звільнити хворого від «чужорідного ества»<sup>11</sup>. В кожному разі треба звернути увагу на те, що контролювати психічні ускладнення, пов’язані з використанням цієї методи, тяжко. Часто хворому значно гіршає, перебіг хвороби ускладнюється, з’являються нові не-передбачувані симптоми. Саме тому цей метод перестали практикувати.

В Алжирі військові медики та психіятри вигідно скористалися з можливостів експериментувати в поліцейських дільницях. Так, якщо пентотал розв’язує внутрішній конфлікт, він здолає і певний політичний бар’єр у алжирських патріотів і дасть полегкістю сумлінно ув’язненого, щоби не застосовувати електрику (адже медичні традиції мають полегшувати муки!). Це медичний еквівалент «підривної війни».

Сценарій такий. Розмова зачинається впевненнями: «Я лікар, а не поліцейський. Я тут, аби допомогти». Так, за кілька днів лікар заживає віри в ув’язненого<sup>12</sup>. Далі: «Я зроблю вам кілька уколів — маєте кепський вигляд». Впродовж кількох днів застосовують різні види ліків: вітаміни, препарати для стимулювання роботи серця, глюкозу. На четвертий чи п’ятий день внутрівенно вводять пентотал і починають допит.

### Поширені психіатричні симптоми

#### a) Неперервне повторювання певних фраз.

Хворий постійно повторює фрази типу: «Я нічого їм не казав. Повірте мені. Я мовчав», постійно почуваючи тривогу. Хворий часто не певен, чи видав він щось. Він почуває провину за свої дії перед товаришами, що їхні імена та адреси він міг виказа-

<sup>11</sup> Насправді, воно геть не є чужорідним. Конфлікт є лише результатом динамічної еволюції особистості, де не може бути «чужорідного тіла». Проблема радше у тілі, що опирається повній асиміляції.

<sup>12</sup> Ми можемо також згадати психіатрів з групи «Презенс франсез», які, коли їх призначили обслідувати ув’язненого, розпочали з того, що хизувалися дружбою з адвокатом і стверджували, що вони разом (адвокат і вони) витягнуть ув’язненого з в’язниці. Геть усіх ув’язнених, що їх було піддано цій експертізі, гільйотиновано. Ці психіятри хвалились перед нами цією елегантною манерою зламу «опору».

ти, це — відчуття провини тут важить надто багато. Годі запевнювати, що ви вірите його силі духа — свідомість захищана.

б) *Розмивання кордонів між розумово-чуттєвим сприйняттям і дійсністю.*

Хворий не може напевне сказати, є щось чи ні. Він думає, але це безпредметові міркування. Хворий загалом не може розріжнити правду й брехню: все брехня і все правда.

в) *Панічний страх зустрічей віч-на-віч.*

Хворий почуває: щоміті його знов допитуватимуть.

г) *Загальмованість реакцій.*

Пацієнт сторохкий: він пильнує кожного слова, що йому говорять, і ретельно ладиться відповісти. Це спричиняє певну загальмованість, уповільнення психічного сприйняття, уривчастої мови тощо. Годі казати, що такий хворий відмовляється від внутрішньовенних ін’екцій.

### ІРУПА №4: Після «промивання мізків»

Останнім часом ми багато говорили про «психологічні операції» в Алжирі. Не будемо докладно розказувати про ці методи — ми хотіли б ознакомити вас з їхніми психологічними наслідками. Для «промивання мізків» ув Алжирі — особливих тортур — є два типи центрів.

#### 1. ДЛЯ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ

Суть полягає у тім, щоб ув’язнений відіграв певну роль. Зрозуміло, до якої психосоціологічної школи належить цей напрямок<sup>13</sup>.

<sup>13</sup> Ми знаємо, що соціальна психотерапія вбилася в силу в США. Симпатики вважають, що драма сучасної особистості полягає в тому, що людина не важить, а є лише гвинтиком у суспільній машині, що вона акуратно працює. Отже, пропонова терапевтів — хай люди мають ріжні ролі в рамках відновлювальної діяльності. Можна грати будь-яку роль, можна навіть змінювати ролі протягом одного дня, уявно поставити себе на місце будь-кого ін-

а) *Гра у співпрацю.*

Інтелектуалові пропонують співпрацювати, одразу зазначивши умови: він має торгувати на два базари, вдаючи патріота, ув'язненого задля профілактики загострення ситуації. Цей забіг має ударити зсередини по національно свідомих елементах. Інтелектуал має не тільки співпрацювати зі службою, але й залучати опонентів на свій бік під час «вільних» дискусій. А що він не виявить опонентів, йому їх призначать чи накажуть поводитися так, наче вони є. Це елегантний спосіб виявити патріотів, а також використати їх як інформаторів.

б) *Публічні виступи щодо французької спадщини та позитивів колонізації.*

Тут інтелектуалам на допомогу підсилено «політичних радників» — спеціалістів, що знаються на тубільцях, а надто психологів, соціопсихологів, соціологів тощо.

в) *Дискредитація головних зasad Алжирської революції.*

Алжир не є нацією, ніколи нею не був і не буде.  
«Алжирців» не існує.

Алжирський патріотизм, це — нісенітниця.

Так звані феллаги (борці за незалежність), це — авантюристи, злочинці, бідні та обдурені люди.

Інтелектуали мають переконливо доповісти з цих тем. Щомісяця їх оцінювано («винагородка»), почерез що визначають — звільнити інтелектуала чи ні.

г) *Жити абсолютно патологічним громадським життям.*

Бути самотнім, це — акт повстання, отже інтелектуал постійно має бути «з кимось», «за когось». Не можна мовчати — думати треба на-голос.

---

шого. Психіяtri у США нібито значно поступують у груповій соцільній психотерапії робітників — ті можуть ідентифікувати себе зі своїми героями. Напруженість у стосунках між роботодавцями та працівниками значно по-меншала.

## СВІДЧЕННЯ:

Людині з університетською освітою місяць промивали мізки. Одного дня начальство табору, де його утримували, привітало його поступованням і повідомило, що його небавом звільнять.

Він не повірив їм: ув'язнених тішили майбутнім звільненням, а за кілька днів до зазначеної дати організовували сеанс колективної критики. Оскільки ув'язнений не демонструє ознак «одужання», його не випускають. За словами психологів, такі сеанси часто свідчили про «наявність вірусу націоналізму».

Проте цього разу його звільнили за добру поведінку. Вертаючи до свого міста та до своєї родини, в'язень радіє, що успішно виконав ролю, йому призначенну. Тепер він може знову взяти участь у національній боротьбі та відновити контакти з керівниками цієї боротьби. Саме тут його заскочує жахливий сумнів: а що, як він нікого не обдурив — ні тюремників, ні товаришів-в'язнів, ні навіть самого себе?

## Де межі гри?

Отже, потрібно заспокоїти пацієнта, звільнивши його від гризоти.

## Поширені психіяtrичні симптоми

а) *Страх колективних дискусій.*

Щойно зберуться разом троє-четверо людей, у присутніх заходить недовіра одне до одного.

б) *Неможливість пояснити та обстоюти якусь думку.*

Думка щодо чогось тут-таки стає своєю супротивою. Людина може погоджуватись з чимось, одночасно зрікаючись цього. Це, безумовно, найбільш неприємна спадщина цієї війни. Одержані особистість є результатом «психологічної війни», розв'язаної колоніалізмом у Алжирі.

## 2. ДЛЯ НЕІНТЕЛЄКТУАЛІВ

У таких центрах, як Беруаджія, задля одміни особистості не зважають на суб'єктивні особливості. Тут накрикують на тіло: його розбивають, сподіваючись зруйнувати національну свідомість. Це справжня «дресура», певна винагорода за те, що людину не тортуровано, а годовано.

а) Треба визнати, що не належиш до ФНВ. Про це треба кричати разом з іншими та твердити до одуру.

б) Ще треба визнати, що колись ти був частиною Фронту національного визволення, проте зрозумів, що це не доведе до пуття й залишив його.

Далі треба визнати, що майбутнє Алжиру французьке. Інше годі уявити: без Франції Алжир повернеться у середньовіччя.

Врешті-решт ми — французи. Хай живе Франція!

В цьому випадкові психічні розлади не є серйозними. Тут страждає та просить мир у відпочинку тіло.

### СЕРІЯ Г: Психосоматичні проблеми

Наслідок колоніяльної війни в Алжирі — не лише численні розумові розлади. Відтепер є добре умови, щоби вони заходили.

Крім власне тортур, що дуже поширені в Алжирі, панує також своєрідна патологічна атмосфера, що вона змушує медиків-практиків говорити про хворого, якому не можуть поставити діагноз: «Все це зникне, коли закінчиться ця жахлива війна».

Ми пропонуємо згрупувати у цій четвертій серії розлади, що є в алжирців у концентраційних таборах. Характером своїм ці хвороби є психосоматичними. Ми називамо «психосоматичною патологією» групу органічних розладів, спричинених війною<sup>14</sup>. Психосоматичною — вона має своїм корінням психічний розлад і одмінює психіку. Ця патологія — реакція організму, його спроба адаптуватись до збройного конфлікту, що заскочив людину, при-

<sup>14</sup> Цей термін, що вказує на ідеалістичне світосприйняття, використовують дедалі рідше. Насправді термінологію щодо кортиковісцеральної системи запозичено з радянських досліджень, особливо робіт Павлова, добрих уже тим, що вони вважають мозок за матрицю, в якій розвивається психіка, тобто не «вповноважують» мозок невластивими йому функціями.

чому такий розлад є водночас і симптомом, і ліками. Певніше, уважано, що організм (тут ми вже вкотре говоримо про кортикові-сцеральну, психосоматичну єдність) вийде сухим із води, вдавшись до поганого способу, заощадивши цим на силі. Аби уникнути катастрофи, організм готовий зазнати меншого зла.

Ця патологія широко знана сьогодні, тоді як ріжноманітні лікувальні методики (реляксація, навіювання) є непевними. За другої світової війни в Англії під час бомбардувань і в Радянському Союзі в обложених сталінградців цих розладів більшало. Ми дуже добре знаємо, що не конче бути раненим, щоби війна боліла тілом і душою. Кожна війна викликала до життя свої ріжновиди кортиковісцеральних хвороб, і війна в Алжирі також. Якщо лишити на боці групу г), що про неї йтиметься, всі розлади, що бачимо в Алжирі, описано як притаманні періодові війни, «класичні» до певної міри. Думаемо, що саме група г) є специфічною, такою, що являє особливості колоніяльної війни в Алжирі. Цей особливий вид патології (загальне скорочення м'язів) привернув нашу увагу до початку революції. Проте лікарі, що ставали перед ним, описували його як «природне» тавро хворого тубільця, особливість його нервової системи, або твердили, що знайшли докази превалювання позапіраміdalnoї системи у колонізованих<sup>15</sup>. Насправді це скорочення є просто постуральним відображенням на мускульному рівні в колонізованого, що свідчить за його відмову коритися колоніяльної владі.

### Поширені психіатричні симптоми

#### а) Виразка шлунка.

Дуже часті болі, особливо вночі, супроводжувані блюванням, втратою ваги, іноді смутком і гнівливістю. Важливо зазначити, що пацієнти переважно дуже молоді — 18-25 років. Зазвичай ми ніколи не радимо хірургічного втручання; у двох випадках застосувалася гастректомія. У цих же двох випадках впродовж року хворі потребували додаткового хірургічного втручання.

<sup>15</sup> Що вище місце істота посідає на неврологічній шкалі, то менше вона є позапіраміdalnoю. Як бачимо, все ніби правильно.

**б) Ниркові кольки.**

У цьому випадку це знову нічні болі. Очевидно, що цього не можна завбачити. Такі кольки можуть бути — хоч і зрідка — у 14-ти — 16-ти річних дітей.

**в) Менструальні проблеми.**

Ця патологія є дуже відомою, тому ми не будемо докладно вивчати її. Найчастіше жінки не мають менструації 3-4 місяці чи менструація супроводжувана сильним болем.

**г) Безсоння, викликане ідіопатичним трептінням.**

Йдеться за молодь, що не може спати через трептіння, що воно загалом нагадує симптоми хвороби Паркінсона. В цьому випадку деякі «високі наукові мужі» говорять про позапірамідальний детермінізм!

**д) Дочасна сивина.**

У тих, хто вижив після допитів, нагло — частково або геть — сивіє волосся. Дуже часто ці проблеми супроводжувані астенією та знеохотою, також статевою імпотенцією.

**е) Конвульсивна тахікардія.**

Серцебиття нагло більшає до 120, 130, 140 ударів на хвилину. Ця тахікардія супроводжувана тривогою і чуттям невибавної смерти; наприкінці кризи бачимо побільшеною пітливістю.

**ж) Загальне скорочення та нерухомість м'язів.**

Йдеться про чоловіків, яким украй тяжко рухатися (у двох випадках симптоми проявилися дуже різко): підійматися сходами, швидко йти чи бігти. Причина — характерна ригідність, що неминуче свідчить про меншу активність певних областей головного мозку (ядра сірої речовини). Боляче рухатися навіть поволі. Зігнути нижні кінцівки у пасивний спосіб практично неможливо. Розслаблення також не дається. Видіється, що пацієнт є нерухома одноцілість, не годна самотужки зігнутися чи розслабитися. На виду є ознаки розгубленості.

Хворий, здається, не може опанувати свої нерви. Він у чеканні, постійно напружений — між життям і смертю. Як сказав мені один пацієнт: «Ви бачите, я вже такий нерухомий, що подібний до трупа»<sup>16</sup>.

<sup>16</sup> Навряд чи треба казати, що тут — істеричний приступ.

## ВІД ЖАДАННЯ ЗЛОЧИНУ ПІВНІЧНОАФРИКАНЦЯМИ ДО ВІЙНИ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Неможливо визволити лише свій народ. Борючися, треба щоразу нагадувати людям і собі — надто собі — про всю повність людини. Треба пригадати історію — історію людини, скривдженої людиною, і творити умови для зображення свого народу з іншими народами.

Правдивим завданням бійців — учасників збройної боротьби, війни за національне визволення — є щоденне означення міри приниження, чиненого колоніалізом. Інколи бійці певні, що вони оце збурять свій народ, вивівши його з темряви. Босець часто певен, що має не тільки розгромити ворожі сили, але й здолати всю ту розпуку, що поймає колонізованих. Гноблення ще болить, але цілі людина може постати тільки результатом визвольної боротьби, вернувши собі свої права. Це рішає. Переможна звитяжна боротьба не тільки вертає народові його права — вона також сповняє цей народ сутністю, гуртує його і робить його однорідним. Адже колоніалізм не просто позбавив колонізованих особистості — він знеособив їх і на колективному рівні, і на рівні суспільного ладу. Колоніовані вважають, що їхнє суспільне значення обмежено на громадці індивідів, що вони мають хвалити колонізатора вже за те, що існують.

Боротьба, що її провадять люди за своє визволення, обов'язує їх — стосовно конкретних обставин — відмовитися від так званих істин, накинених колоніальним адмініструванням, військовою окупацією й економічною експлоатацією, або підважити ці істини. І лише збройна боротьба може справді викрити цю брехню,

що загніздилася в людині та буквально нівечить найбільш свідомих з-поміж нас.

Як часто у Парижі, в Ексі, в Алжирі, в Бас-Тері ми бачили, як люди з колонізованих країн удачно спростовували міт про ледачого чорношкірого з Алжиру чи В'єтнаму. Проте істина в тім, що за колоніалізму працьовитий фелах або негр, що збавляє себе від починку, — патологія. Ледарство колонізованого, це — свідомий саботаж колоніальної машини, це — з біологічного огляду — чудова система самозахисту і в кожному випадку це вадить окупаційні владі захопити всю країну.

Ліси та болота завжди були підпорою для колонізованих у їхній боротьбі та були їхнім природнім союзником. Це треба зrozуміти та покинути твердити, що негр є добрым працівником, а араб — таким землеробом, що куди твоє діло. За колоніального режиму позиція негра й араба полягає в тім, щоб не ворухнути пальцем — не допомагати загарбникові змикати лабета навколо його жертв. Завдання колонізованого, що він ще не свідомий політично чи ще не вирішив розпочати боротьбу проти загарбання, полягає у тім, щоб з нього буквально нічого не можна було «видерти». Це чітка відмова співпрацювати чи принаймні мінімальна співпраця.

Ці спостереження, що стосуються ставлення корінного населення до роботи, можна прикладти також і до законів, установлюваних загарбником, сплати зборів і податків та відносин з колоніальною системою загалом. У колоніальній системі «безкоштовно», «щирість» і «чесність» — обіцянка-цяцянка. Протягом останніх років я мав змогу перевірити традиційне твердження, що чесність, гідність і сумлінність справді важать у контексті національної та міжнародної єдності. Після того, як вас і ваших товаришів загнано у кут, як собак, вам нічого не лишається, як вжити всіх можливих заходів, щоби відновити власні людські права. Тому ви маєте бити до останньої кулі, тиснути яка змога на своє катоване тіло, щоби його загублена душа знову набула свого звичної подоби. За останні роки я міг бачити у Алжирі, пошматованому війною, гідність, самопожертву, любов до життя, презирство до смерті, що були надзвичайно сильними. Йдеться не про оспівування борців за національне визволення — йдеться про банальну констатацію факту, що його визнають навіть найголінніші колонізато-

ри: алжирський босець бореться і помирає у свій особливий спосіб, і жаден іслам чи рай не здатні пояснити цю щиру самопожертву, коли заходить за захист людей чи прикриття товаришів. Далі заходить обтяжлива тиша, проте тіло кричить, — тиша сповнена ката. Дозвольте зауважити тут дуже давній закон: ніхто не вільний лишатися незворушливим, коли рух починає нація, коли людина вимагає безмежної людяності і домагається своїх прав.

Однією з характеристик алжирців, виявленою за часів колоніалізму, була їхня злочинність. До 1954 магістрати, поліцейські, адвокати, журналісти та лікарі в один голос годилися, що злочинність в Алжирі є проблемою. Стверджували, що алжирці, це — природжені злочинці. Теорію базували на відповідних наукових доказах. Цю теорію більше як двадцять років викладали по університетах. Алжирські студенти-медики здобували саме цю освіту, та помалу верхівка, змирившись з колоніалізмом, звикла до тавра, що алжирський народ є зроду ледачим, брехливим, злочинним, що алжирці — природжені крадії.

Повторимо тут засади цієї офіційної теорії, нагадаємо її засновки та «наукове» обґрунтування. Потім ми вивчимо факти та, наново витлумачимо їх.

*Для алжирця вбити людину — як дурному з гори збігти:* це факт, скажуть вам представники судової влади, адже чотири з п'яти судових позовів були щодо побиття і завдання тілесних ушкоджень. Рівень злочинності в Алжирі є одним з найвищих у світі, кажуть нам. Йдеться не про дрібні правопорушення. Коли алжирці (і це стосується всіх північноафриканців) порушують закон, вони доходять до краю.

*Алжирець вбиває жорстоко:* з усіх видів зброї перевагу він віddaє ножеві. Магістрати, що «знають країну», витворили тут цілу філософію. Так, кабілам до душі пістолет або рушниця. Араби загалом надають перевагу ножеві. Деяким магістратам відається, що алжирцеві конче бачити кров. Алжирці, скажуть вам, потребують відчувати розкиш крові, буквально купатись у крові жертв. Ці магістрати, поліцейські, лікарі напрочуд серйозно твердять

про зв'язок між мусульманством і кров'ю<sup>17</sup>. Є магістрати, що запевняють, що для алжирця вбити людину, це — перш за все перерізати її горло. Жорстокість алжирця проявляється у кількості нанесеніх ран, причому деякі з них зайві, оскільки жертву на час їх нанесення вже було вбито. Розтин показує один незаперечний факт: вбивця, завдавши великої кількості ран, хотів би вбити уп'ять.

*Алжирець вбиває навмання:* дуже часто магістрати та поліцейські не можуть злагодити мотиви убивства — був це жест, натяк, драстичне зауваження, сварки біля оливкового дерева, що належить до громадської власності, тварина, що на кілька метрів вийшла за свою територію. Мавши ці вбивства (іноді подвійними або потрійними), вважають, що має бути певний мотив, проте врешті-решт установлюють, що причиною вбивства була простісінька банальність. Тому часто заходить враження, що громада приховує справжні причини вбивств.

Нарешті стосовно розбійних нападів: алжирці завжди вдираються до приміщень, часто не тільки грабують, але й вбивають, у кожному разі фізично нападають на хазяїна.

Все, стосовне алжирської злочинності, таке явне, що його систематизували.

Оскільки подібне бачили в Тунісі та Марокко (проте не робили таких «очевидних» висновків), говорено саме про північноафриканську злочинність. Кілька команд алжирського факультету, керовані професором психіатрії Поро, протягом тридцятиріччя працювали, визначаючи форми, яких прибирає ця кримінальність, і пояснювали її з соціологічного, функційного та анатомічного поглядів.

Ми користатимемо тут із результатів дослідницької роботи щодо цього питання, провадженої психіатричною школою алжирського факультету. Висновлене з дослідження обговорювали на відповідних лекціях катедри психіатрії двадцять із гаком років.

Саме цим духом дихали на алжирському факультеті дипломовані фахівці, що їм товкмачено, що алжирці — злочинці зроду.

<sup>17</sup> Насправді ми знаємо, що іслам забороняє своїм вірянам їсти м'ясо, якщо вони не певні, що кров було злито з тварини; саме тому тварині перерізають горло.

Ба більше, я пам'ятаю тих з нас, що цілком серйозно розвивали ці теорії та промовляли: «У це тяжко повірити, але це науковий факт».

Північноафриканець є злочинною особистістю, чий хижий інстинкт є загальнознаним і чи то граничну агресивність також добре знати. Північноафриканець завжди вдається до крайнощів, і загалом йому ніколи не можна вірити. Сьогодні він твій найліпший друг — завтра найбільший ворог. Він не розуміє нюансів, картизіанство є для нього геть чужим, почуття рівноваги, виваженості та розміркованості не сумісні з його природою. Жадоба насилиства в північноафриканців передається спадково. Алжирець, зроду імпульсивний, не може опанувати себе і стримувати свої імпульси.

Будьмо чесними: ця імпульсивність має агресивний характер, вона смертоносна. Саме так пояснюють незвичайну поведінку меланхолійних алжирців. Перед французькими психіятрами в Алжирі постало складне питання: вони знають, що пацієнт, схильний до меланхолії, схильний також і до самогубства. А меланхолійний алжирець убиває. Ця хвороба моральної свідомості, супроводжувана почуттям провини та схильністю до самовбивства, в алжирців набуває форми жадоби вбивства. Меланхолійні алжирці не чинять самогубств — вони вбивають. Пильну аналізу цієї меланхолії убивці, що її зробив професор Поро, вмістив його учень Монсерр, пишучи дисертацію.

Як алжирська школа тлумачить цю аномалію? Найперше стверджує, що вбити себе означає звернутись до себе, подивитись на себе, вдатися до самоаналізи. Алжирець бунтує проти себе. Північноафриканець не має внутрішнього світу. Навпаки — північноафриканець збувається неспокою, займаючи перехожих. Він-бо не аналізує. Оскільки меланхолія — розлад моральної свідомості, зрозуміло, що алжирець може страждати лише на псевдомеланхолію, коли взяти до уваги знану нестійкість їхньої свідомості та слабкість морального духу. Ця негодність алжирця проаналізувати ситуацію, побачити проблему чужими очима є цілком ясною, якщо ми згадаємо про дві кляси причинності, виявлені французькими психіятрами.

Найперше вивчимо розумові можливості. Алжирець є розумово відсталим. Щоби зрозуміти, що це означає, треба вдатися до

семіології, установленої алжирською школою. Корінне населення характеризоване в такий спосіб:

- аемоційність (повна чи майже повна);
- довірливість, схильність до навіювань;
- надзвичайна впертість;
- психіка дитинна, але без допитливості західної дитини;
- непослідовність і схильність діяти під зовнішнім впливом<sup>18</sup>.

Алжирець не осягає ситуації загалом. Питання, якими він переймається, завжди дріб'язкові, їх годі синтезувати. Пуантіліст, що його ваблять окремі предмети, затрачений у дрібничках, нечуйливий до ідей і не годний осягнути понять. Мовлення мінімальне. Жести зазвичай є імпульсивними і агресивними. Неспроможний дати раду деталям, зібраним докупи, алжирець виокремлює складові і вважає частину за ціле. Так, він демонструє загальні реакції, що їх викликають незначні стимули чи навіть банальні речі, такі, як фігове дерево, жест або чужа вівця на його землі. Вроджена агресивність шукає виходу та заходить із найменшого приводу. Це правдива агресія<sup>19</sup>.

Описавши, алжирська школа пояснює. 1935 року на конгресі французьких психологів-неврологів у Брюсселі професор Поро науково обґрунтував свою теорію. Обговорюючи результати дослідження Барука щодо істерії, він відзначив, що «тубільці Північної Африки, чия кора головного мозку та рефлекси недорозвинені, дуже примітивні і живуть власне інстинктами, вегетативно; процеси регульовано переважно проміжним мозком».

Щоб осягнути важливість цього відкриття професора Поро, треба згадати, що людина, коли ми порівняємо її з іншими хребетними, ріжниться від них корою головного мозку. Проміжний мо-

<sup>18</sup> Professeur A. Porot, *Annales Médico-Psychologiques* [А. Поро. Медико-психологічні записи], 1918.

<sup>19</sup> Один старший магістрат з алжирського суду стверджував, що ця агресивність алжирців є проявом їхньої любові до «фантастичного». «Ми не праві, — заявив він 1955 року, — що віримо, що весь цей бунт політичний. Просто час від часу має знаходити свій вихід ця їхня жадоба битися!» Якби антрополог створив низку проективних тестів й ігор, що абсорбували би загальні агресивні інстинкти колонізованого, революції в Ауресі в 1955-1956 роках могло б і не бути.

зок є однією з найпримітивніших ділянок мозку в людей, і в людини, на відміну від інших хребетних, керівні сигнали йдуть саме з кори головного мозку.

Для професора Поро життя корінного населення Північної Африки кероване діяльністю проміжного мозку. Себто цим він хоче сказати, що корінне населення Африки не має кори головного мозку. Професор Поро не відмагається і в квітні 1939 року у газеті «Сюд медікал е кіургікал» уточнює, що він і його учень Суттер, професор психіатрії з Алжиру, дійшли таких висновків: «Примітивізм, це — не відсутність зрілості або перестанок в психічному розвиткові. Це соціальний стан, що сягнув межі свого розвитку та послідовне пристосування до життя, вельми відмінного від нашого». Нарешті, професор доходить до самих основ доктрини: цей примітивізм є не лише способом життя, що є результатом особливого виховання, — його джерела глибші, і ми навіть вважаємо, що його субстрат міститься у специфічній побудові архітектоніки або, принаймні, у динамічній ієрархічній організації нервової системи. Як бачимо, імпульсивність алжирця, частота та характер вбивств, сталий потяг до злочинності, його примітивізм не є припадковими. Бачимо сукупну модель поведінки, життя, що пояснюване науковою. Алжирець не має кори головного мозку, або — певніше — він керований проміжним мозком, як нижчі хребетні. Функції кори головного мозку, якщо вони взагалі існують, дуже слабко виражені та практично не важать для динаміки діяльності мозку. Тут немає ні таємниці, ні парадоксу: колонізаторська нехіть доручити корінному населенню щось відповідальне не є проявом расизму або патерналізму, а лише науковою оцінкою обмежених біологічних можливостей колонізованого.

Завершимо цей огляд висновками, що їх зробив, досліджуючи Африку, доктор Каротерс, фахівець Всесвітньої Організації Здоров'я. Цей міжнародний експерт у своїй книжці, що вийшла 1954 року, виклав основні результати досліджень<sup>20</sup>.

Доктор Каротерс практикував у центральній та східній Африці, проте його висновки тотожні висновкам північноафри-

канської школи. Адже міжнародний експерт стверджує, що «африканці дуже мало користують з лобових частин мозку. Обмежене використання лобових частин — оце ѹсі особливості африканської психіатрії»<sup>21</sup>.

Щоби його думку добре затямили, доктор Каротерс проілюстрував її вельми «живим» порівнянням. Він сказав, що типовий африканець, це — европеєць, що зазнав лоботомії. Ми знаємо, що англосаксонська школа вважає, що знайшла радикальні способи лікування деяких серйозних форм психічних захворювань, вдаючись до «виключення» лобових частин мозку. Проте через серйозну шкоду, завдавану особистості почесрещь цю методу, до неї перестали вдаватися. За словами доктора Каротерса, подібність нормального корінного африканця і лоботомованого европейця вражає.

Вивчивши роботи ріжних авторів, що працювали в Африці, доктор Каротерс висновує, що заклав основи єдиного, універсального поняття «африканець». «Йдеться за дані», — пише він, — «що їх не можна втулити до категорії „европеєць“». Їх було зібрано у ріжних регіонах на сході, заході та півдні Африки, причому загалом автори мали небагато або геть не мали відомостей про роботи інших. Подібність цих робіт упадає в око»<sup>22</sup>.

Також варто зазначити, що доктор Каротерс визначив повстання Мав-Мав як вираження комплексу несвідомого розчарування, що його можна було уникнути в науковий спосіб за допомогою психологічних адаптацій.

Отже, незвичайну поведінку (кількість кримінальних злочинів, вчинених алжирцями, та банальність їх мотивів, напади, що завжди кровопролитні та вбивчі) становила для спостерігачів найбільшу проблему за дослідження. Запропоноване пояснення, що згодом увійшло до навчальних програм університетів, було зрештою таким: безтурботність північноафриканця та його розумова й соціальна неспроможність, його майже тваринна імпульсивність пояснювана структурою мозку тубільця. Схильність північноафриканця коти немотивовані злочини, це — переклад на мову поведінки певної організації нервової системи. Це зрозуміла з неврологічного погляду реакція, природна для біологічно організованої

<sup>20</sup> Carothers, *Psychologie normale et pathologique de l'Africain* [Каротерс. Нормальний і патологічний душевний лік африканця], *Études Ethno-Psychiatiques*. Masson éditeur.

<sup>21</sup> Op.cit., p. 176.

<sup>22</sup> Op.cit., p. 178.

речи. Невикористання лобових частин під час мозкової діяльності пояснює лінъ тубільця, його злочини, крадіжки, правопорушення, брехню. Заступник префекта, а нині префект, казав мені: «До тих, хто слухає лише інстинктів, хто сліпо кориться законам своєї природи, треба ставитися суворо та безжалісно. Треба приборкувати, а не намагатися зрозуміти, апелювати до розуму». «Дисципліна», «приборкання», «підкорення», «втихомирення» є найбільш популярними словами серед колоніялістів на окупованих землях.

Ми поклали так багато часу, щоб розглянути теорії, пропоновані науковцями-колоніялістами, не так для того, щоб показати їхню злідениність і абсурдність, як для того, щоб порушити дуже важливe теоретичне та практичне питання. Насправді з-поміж питань, порушених революцією та обговорюваних на дискусіях щодо політичної просвіти та демістифікації, злочинність алжирського гурту вивчали не досить. Але сталося так, що деякі дискусії на цю тему були такими плідними, що ми краще зрозуміли поняття суспільного й індивідуального визволення і могли глибше вивчити його. Коли про злочинність серед алжирців говорять керівники та рядові у саму революцію, коли мова заходить за середні показники злочинів, правопорушень, крадіжок до революції, коли тлумачать, що природа злочину або частота правопорушень залежить від відносин між чоловіками і жінками, а також між людьми і державою, і коли всі розуміють це; коли ми бачимо, як у нас на очах нищиться стереотип про алжирця чи північноафриканця як про природженого злочинця (а цей стереотип увісі і у свідомість алжирців, бо ж «всі ми запальні, любимо побитись, погані, отакі-от...»), тоді можна бути певним, що революція прогресує.

Важлива теоретична проблема полягає в тім, що необхідно повсякчас і всюди роз'яснювати, викривати та наполегливо збуватися обраzi людини, що існує всередині нас. Не треба чекати, поки нація зродить нових людей. Не треба чекати того, що людина зміниться наслідком революційних процесів. Це правда, що ці два процеси є важливими, але свідомості треба допомагати. Якщо революційна практика має бути вповні визвольною і плідною, треба за все відповідати. Людина надто почуває потребу звесті подій в одне, взявшись за усе і з усім впоратись, відповісти за все. Відтепер свідомість не бойтися подумки звертатися до минулого чи, якщо треба, перебувати, чекати. Тому, коли бойовий загін рушає на за-

вдання, успішна засідка означає не передишку, а скоріше сигнал — рухатися вперед, поступовати, бо все має рухатися як одноцільність.

Так, алжирець мимоволі згоджувався з вердиктом магістратів і поліцейських<sup>23</sup>. Отже, ми мали розглянути цей бік залюблення в свої злочинні нахили в алжирця як прояв справжньої мужності та вивчити це з огляду на колоніальну історію. Ми мали показати, наприклад, що злочинність алжирців у Франції суттєво ріжниться від злочинності в колонізованому Алжирі.

Друга важлива заувага: в Алжирі злочинність серед алжирців, це — питання фактично потаймирне. Алжирці грабували один одного, різали один одного та вбивали один одного. В Алжирі жертвами алжирців рідко ставали французи, як алжирці уникали битися з французами. Тоді як у Франції емігранти створили злочинні угрупування без етнічних або соціальних обмежувань.

У Франції злочинність серед алжирців зменшується. Злочинні дії спрямовано переважно проти французів і їхні мотиви є геть новими. Один парадокс, однаке, добре допоміг нам розтлумачити бійцям це явище: було встановлено, що після 1954 року майже зникли злочини за загальним правом. Зникли суперечки через незначні дрібниці, що призводили б до смерті. Немає наглого гніву через те, що буцімто сусід побачив, який в моєї дружини лоб або ліве плече. Національна боротьба, здається, поглинула весь гнів і забрала собі всі емоційні та стихійні реакції. Французькі судді й адвокати вже звернули на це увагу, але зауважити це і зрозуміти причини цього мав ще й боєць.

Ми пояснили це.

Чи можна сказати так, що війна — сприявши остаточному визволенню колективної агресивності — цілком природно робить загарбника жертвою вбивств? Загальновідомо, що великі соціальні

<sup>23</sup> Очевидно, що ототожнення з цим образом, вигаданим європейцями, було дуже неоднозначним. Насправді європеєць, здавалося, так само неоднозначно признавав рацію гвалтівному, збідливому, пристрасному, жорстокому, ревнивому, зарозумілому, гордому алжирцеві, що радо зударився б із кимось через марніцю чи недоладне слово, або й убився б наслідком цього зудару. Зазначимо, між іншим, що в своєму ставленні до французів з метрополії алжирські європейці, як правило, чимдалі частіше ототожнюють себе з цим образом алжирця, протиставляючись так французам.

зрушення зменшують рівень злочинності та кількість психічних розладів. Отже, зменшення рівня злочинності серед алжирців чудово пояснюване війною, що роздирає Алжир навпіл і штовхає судову та адміністративну машину зайняти сторону супротивника.

Але в тих країнах Магрибу, що вже звільнилися, так було під час боротьби за визволення і є тепер, по проголошенню незалежності. Тому, здається, колоніяльний контекст є досить своєрідним, щоби переосмислити причини злочинності. Саме це ми і зробили для бійців. Сьогодні кожен з нас знає, що злочинність серед алжирців має не спадковий характер і не залежить від будови нервової системи. Алжирська війна, як і всі національно-визвольні війни, висуває на перший план справжніх геройів. У колоніяльних умовах, як ми вже зазначали, тубільці боролися між собою. Вони, як правило, використовували одне одного як екрани, і кожен прикривав національного ворога собою від сусіда. Коли втомлений після важкого шістнадцятигодинного робочого дня місцевий лягав відпочити на свій матрац, і дитина з того боку житла, за тканиною перегородкою, починала плакати і заважати йому спати, так траплялось, що це був маленький алжирець. Коли він йшов просити трохи манки або трохи олії у бакалійника, якому він вже був винен кілька сотень франків, а той йому відмовляв, заходила ненависть та непереборне бажання вбити його, а бакалійник теж був алжирцем. Коли він протягом багатьох тижнів жив собі тихенько, а одного дня його заскочує каїд, що вимагає сплатити «податки», він навіть не мав розкоші зненавидіти європейського адміністратора: об'єктом його ненависті є каїд, і він є алжирцем.

Щодня переживаючи палке бажання вбити когось — через голод, через виселення зі своєї кімнати, бо не сплачено оренду, через виснажену матір, дітей, худих, як скелети, втрачені робочі місця, безробітних, що наче ворони обсліни майстра, — тубілець бачить запеклого ворога в своєму сусіді. Якщо він забивається своїми босими ногами за великий камінь посеред дороги, то це місцевий поклав його там; а ті кілька маслин, що їх він збирався зібрати, прийшли і з'їли вночі діти Х. За часів колоніального правління в Алжирі та в інших місцях багато накоєно лише з-за кількох фунтів манки. За це вбивали. Щоби зрозуміти це, треба мати уяву. Або пам'ять. У концентраційних таборах люди вбивали одне одного через шматок хліба. Я пам'ятаю одну жахливу сцену. Це

було в Орані 1944 року. З військового табору, звідки ми мали виступати, солдати кидали шматочки хліба алжирським дітлахам, а ті бились за них запекло, люто. Ветеринари могли би пояснити таку поведінку за допомогою відомого «почережного клювання», що його можна спостерігати на сільських подвір'ях. Зерно розкидають, і заходить нещадне змагання. Найсильніші птахи з'їдають усі зерна, тоді як інші, менш агресивні, не найдуться. Кожна колонія може стати величезним сільським подвір'ям, великим концентраційним табором, де діє один закон — закон ножа.

В Алжирі, як зачалася національно-визвольна війна, все одміnilося. Запас харчів цілої родини або матчу можуть зопаду віддати місцевій бойовій групі. Єдиного осла родини можуть поцілити, щоби перевезти пораненого бійця, і коли за кілька днів власник дізнається про смерть своєї тварини, вбитої кулеметним вогнем з літака, він не лаятиметься і не грозитиме. Він не питатиме про віслука, але турботливо цікавитиметься, чи в безпеці поранений і чи не постраждав він.

За колоніяльного панування за буханець хліба або кволову вівцию можна було піти на все. Стосунки з матерією, із зовнішнім світом, з історією за колоніалізму обмежуються на стосунках з їжею. Для колонізованого, пригнобленого, як в Алжирі, жити означає не втілювати моральні цінності чи знайти себе в роботі з покращення і розвитку світу. Жити означає просто не померти. Кожний новий день, це — перемога. Не результат важкої роботи, але відчуття перемоги, що тріумфує над життям. Таким чином, лінощі або їдження сусідової трави вівцею є не запереченням права власності, правопорушенням, браком поваги. Це замах на вбивство. Бачивши, як в Кабілії чоловіки та жінки впродовж тижнів ходять по землю до полонини і носять її в маленьких кошиках, розумієш, що крадіжка, це — не просто якась непевна справа, але замах на вбивство. Всі праґнення обмежуються на тому, щоби бодай чимось — байдуже чим — набити живіт. Кого за це карати? Французи в долині: поліція, армія, танки. У горах самі алжирці. Вище рай з обіцянками загробного життя; внизу — французи з дуже конкретними обіцянками в'язниці, побиття і страти. Мусиш діяти проти себе. Тут проявляється суть цієї ненависті до себе, що вона є характерною для зударів на расовому ґрунті в сегрегованих суспільствах.

Злочинність серед алжирців, імпульсивність і жорстокість вбивств, зчинюваних ними, є наслідком не будови їхньої нервової системи чи особливої вдачі, але колоніяльної ситуації. Те, що алжирські бійці обговорювали це, що вони не боялися сумнитися щодо слушності думок, накинутих їм під час колоніалізму, що вони усвідомили, що всі вони були екранами один для одного і що насправді кожний чоловік вчиняв самогубство, коли нападав на свого сусіда, — все це надзвичайно важило для формування революційної свідомості. Ще раз: колонізований, що постає проти самого себе, бореться за те, щоб покласти край гнобленню. Але він має рівною мірою знищувати всі хибні уявлення, навіяні йому загарбником. За колоніяльного режиму, такого, як в Алжирі, уявлення, що їх ширив колоніалізм, вплинули не тільки на європейську меншість, а й на алжирців. Особистість має визволитися все-бічно. Засідка або перестрілка, тортури чи вбивство товаришів посилюють жадобу перемоги, пробуджують несвідоме та живлять уяву. Коли вся нація заходить у рух, нова людина не є наперед визначенім продуктом цієї нації, але співістнусь з нею, дорослішає з нею, перемагає з нею. Ця діялектична умова пояснює стриманість, що з нею реагують на заходи пом'якшення колоніяльного режиму чи його реформування. Незалежність, це — не чарівне слово, а неодмінна умова існування чоловіків і жінок, що дійсно звільниться, або іншими словами, умова дійсного оволодіння всіма матеріальними засобами, що уможливлюють докорінне перетворення суспільства.

## ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Товариші, нумо змінимо курс. Струємо із себе непроглядну темряву, що в ній ми заблукали, й рушимо далі. Ми маємо зустріти прийдешній день всебічно озброєними, ми не повинні втрачати пильності та рішучості.

Нам треба облишити марні мрії, відкинути давні вірування і залишити старих друзів. Не гаятимемо часу, лементуючи або імітуючи. Облишимо ж Європу, що без угаву торочить про людину, а сама нищить її всюди — на всіх перехрестях усіх міст, в усіх куточках світу!

Минули століття відтоді, як Європа зупинила розвиток інших людей і підкорила їх в ім'я своїх намірів і заради своєї слави; минули століття відтоді, як в ім'я якогось удаваного «духовного досвіду» вона закріпачила майже все людство. Погляньте лише, як його сьогодні затисли межі атомним знищеннем і духовним занепадом.

Хоча у себе вдома Європа може похвалитися багатьма досягненнями.

Європа очолила світ з ентузіазмом, цинізмом і жорстокістю. Бачите, як росте і більшає тінь від її пам'ятників. Кожен європейський пам'ятник розширює простір і збагачує думку. Європа відкинула не тільки всяке смиренство і скромність, а й усяку турботливість і ніжність.

Для людей вона завжди мала лише скупість і убогість, людей вона жорстоко вбивала.

Отже, браття, як же ми не розуміємо, що у нас є дещо важливіше, ніж наслідувати цю Європу.

Європою, яка ніколи не переставала говорити про людину, яка постійно проголошувала, що вона турбується лише про людину; тепер ми знаємо, яких страждань коштувала людству кожна перемога її духу.

Отже, товариші, європейську гру закінчено, треба шукати чогось іншого. Сьогодні ми можемо все, якщо тільки не будемо наслідувати Європу, якщо тільки звільнимось від одержимого бажання наздогнати Європу.

Європа мчить на такій божевільній швидкості, що вона втратила будь-який контроль, будь-який розум і, засліплена, наближається до прізви, від якої нам краще відійти якомога швидше.

Правда, однаке, в тім, що нам потрібна модель, схема, взірець. Багато хто з нас найбільше захоплюється європейською моделлю. Але на попередніх сторінках ми бачили, до яких невдач веде це наслідування. Європейські здобутки, європейська техніка, європейський стиль більше не мають нас спокушати і зводити на манівці.

Коли я шукаю людину в європейській техніці і стилі, то бачу послідовне заперечення людини, неперервний потік вбивств.

Сучасний стан людства, задуми, співпраця над завданнями, що гуртують людей, — от нові питання, які вимагають правдиво творчого підходу.

Давайте не слідувати Європі, а напружимо наші м'язи і мозок, плекаючи думки про новий напрямок. Спробуймо винайти повноцінну людину, якої Європа не спромоглась витворити.

Два століття тому колишня європейська колонія забрала собі в голову наздогнати Європу. І вона досягла у цьому таких успіхів, що Сполучені Штати Америки перетворилися на страховицько, де пороки, хиби та жорстокість Європи набули застрашливих розмірів.

То що, товариші, нам лишається хіба що створити третю Європу? Захід вважає, що він переживає духовний досвід. Саме іменем духу, і то духу європейського, Європа виправдовувала свої злочини і візаконювала рабство, в якому тримала чотири п'ятирічні людства.

Так, будівля європейського духу спирається на особливий фундамент. Вся європейська думка розвивалась у найбільш безплідних і трудноприступних місцинах. Природно, що людина з'являлась там чимдалі рідше.

Неперервний діялог із самим собою, найбезкоромініша самозакоханість прокладали шлях напівбожевіллю, коли робота розуму завдає страждань, адже дійсність живої людини, що працює і творить себе, перетворено на самі слова, словосполучення, напруження між значеннями слів. Проте винялись європейці, що вони закликали європейських робітників розбити цю самозакоханість і подолати розрив із дійсністю.

Загалом європейські робітники були глухими до цього залику. Адже вони гадали, що дивовижна пригода європейського духу стосується і їх.

У той чи той час в європейській думці були всі складові, за допомогою яких можна було вирішити великі проблеми людства. Та європейці знехтували своїм обов'язком — обов'язком ретельно обміркувати ці елементи, переосмислити їх, поєднати в нові комбінації, внести в них зміни та, зрештою, вивести проблеми людства на вищій рівень.

Сьогодні ми в Європі бачимо застій. Тікаймо, друзі, од цього безруху, де діялектика непомітно перетворилася на обґрунтування чинного стану речей. Повернімось до питання людини. Повернімось до питання розумової дійсності, інтелектуального потенціялу всього людства, що його взаємоз'язки треба зміцнити, способи зв'язку між ріжними частинами — урізноманітнити, а обговорювані питання — знову олюднити.

Нумо, браття, у нас надто багато роботи — немає часу грati в учорашині ігри. Європа зробила все що мала і зрештою зробила добре; годі вже звинувачувати її, але треба твердо попросити, щоби вона урвала цей спектакль. Ми більше її не боїмося, тож покиньмо заздрити їй.

Країни «третього світу» сьогодні стоять напроти Європи як величезна маса, що вона має працювати над тим, як розв'язати проблеми, що їх не вирішила Європа.

Отже, сьогодні важливі не прибутки, не зростання продуктивності праці, не збільшення продукції. Ні, йдеться не про повер-

нення до природи. Йдеться не про те, аби тягнути людину в напрямку, де склічать її тіло, а її свідомості накинуть ритм, що швидко її затуманить і дезорієнтує. Не варто змущатися над людиною, буцімто змагаючись за першість, відривати її од самої себе, від її внутрішнього світу, не варто ламати людину та вбивати її.

Ні, ми нікого не хочемо наздогнати. Та ми хочемо повсякчас — вдень і вночі — рухатися разом з людиною, разом з усіма людьми. Мова не про те, щоб розтягнути караваном аж так, що осередки розірвуться і ледь усвідомлюватимуть те, що відбувається попереду, а люди спершу перестануть впізнавати один одного, а після і бачитися і розмовляти будуть рідше.

Для крайн «третього світу» йдеться про повернення до історії людини, що не тільки узброюється дивовижними тезами, за-пропонованими Европою, а й дістає науку зі злочинів Европи, що наймерзенніший з них вона скоїла проти самої людської суті, — йдеться про патологічне розчленування людини на окремі ролі та руйнування її цілості, а на рівні суспільства подрібнення, стратифікацію і криваве протистояння, спричинене істнуванням клас; нарешті, у маштабі всього людства найбільший злочин Европи — расова ненависть, рабство, експлоатація й особливо «безкровний» геноцид, що викреслив півтора мільярди людей.

Тож, друзі, давайте відмовимось віддавати шану Европі, створюючи держави, установи та суспільства, що надхненні її прикладом.

Людство чекає від нас чогось іншого, а не карикатурного, ганебного наслідування.

Якщо ми хочемо перетворити Африку та Латинську Америку на нову Европу, тоді довірмо долю своїх країн європейцям: вони краще від найталановитіших з нас знають, що треба для цього робити.

Якщо ж ми хочемо, щоб людство зробило крок уперед, якщо ми хочемо вивести його на новий рівень, на рівень, вищий за європейський, треба поставитися до справи творчо, треба шукати нових шляхів.

Якщо ми хочемо справдити сподівання наших народів, маємо шукати в іншому місці — не в Европі.

Ба більше, якщо ми хочемо справдити сподівання європейців, не варто створювати копію — хай навіть досконалу — їхнього суспільства та їхнього способу мислення, від яких їх самих час од часу страшенно нудить.

Европі, нам самим і людству, друзі, необхідні нові погляди та нове мислення, наше завдання — пустити на світ нову людину.

## ПОКАЖЧИК ІМЕН І ТЕРМІНІВ

6-й флот — один із шістьох флотів США, що постійно діє в Середземному морі; його штаб-квартиру розташовано в Неаполі (Італія). — 35

7-й флот — один із шістьох флотів США, що постійно діє в західній частині Тихого океану та в Індійському океані; його штаб-квартиру розташовано в Йокосуці (Японія). — 35

Аденавер Конрад (1876-1967) — німецький політичний діяч, один із засновників (1945) і керівників Християнсько-демократичного союзу (ХДС), канцлер (1949-1963) ФРН. — 56

«Афрік нувель» — сенегальська газета. — 102

Айгман Адольф (1906-1962) — оберштурмбаннфюрер СС, один з організаторів винищенння євреїв на окупованих німецькими військами територіях Східної Європи під час другої світової війни (1939-1945). Після розгрому нацистської Німеччини переховувався в Аргентині, звідки його викрали ізраїльські спецслужби.

Засуджений в Ізраїлі до смертної карі і страчений через повішення. — 56

Африканське товариство культури — спілка діячів культури з Африки; створена 1956 року, щоби популяризувати африканську культуру в світі. Від 2006-го має назву Африканського комітету культури. — 139, 140, 154

Ахіджо Ахмаду (1924-1988) — камерунський політичний діяч, засновник і керівник партії «Камерунський національний союз» (1958-1966), перший прем'єр-міністер (1960) і президент (1960-1982) Камеруну. — 39

аяти — вірші, що складаються у сури (глави) в Корані. — 149

Ба Амаду Ампate (1901-1991) — письменник і етнолог з Малі (Західного Судану). — 138

балуба — народність Конго. — 101

Беллуне Мохаммед (1912-1958) — алжирський націоналіст і прибічник Ахмеда Мессалі Хаджа. 1957-го року створив Національну армію алжирського народу, що мала

підтримку французької колоніальної адміністрації, оскільки ворогувала з Фронтом національного визволення. Вбитий французькими парашутистами. — 121

Берлінська конференція (1884-1885) — міжнародна конференція, скликана за ініціативи Португалії, щоби поділити Африку між колоніальними державами. Акт, підписаний урядами чотирнадцятьох європейських держав-учасниць конференції, визначав сферу впливу Великої Британії, Еспанії, Італії, Німеччини, Португалії та Франції. — 28

Біханзин (1844-1906) — цар (1889-1894) Дагомеї (тепер Бенін) і керівник руху опору французьким колонізаторам під час воєн 1890 і 1892-1894 років. Після поразки жив у вигнанні на Мартініці. — 31

біблоп — жанр джазової музики 1940-х — 1950-х, що знаменував розрив з танцювальним джазом — «свінгом». — 160

Бляндан Жан П'єр Іпполіт (1819-1842) — сержант французького колоніального війська. Загинув в Алжирі. — 41

Бодуен I (1930-1993) — король Бельгії (правив у 1951-1993). — 131

Браззавіль — столиця Республіки Конго (Конго-Браззавіль). — 110

Бразилія — столиця Бразилії від 1960-го. Будівництво міста розпочато 1955-го. — 120

Бубу — довгий довільно побрижений одяг, що його носять так чоловіки, як і жінки в Малі, Нігерії, Сенегалі та деяких інших африканських країнах. — 144

Будапешт — столиця Угорщини і центр збройного народного повстання у жовтні-листопаді 1956-го, придушеного військами країн Варшавського договору. За ріжними оцінками, в боях загинуло від 2000 до 25.000 угорців. — 37

Буменджель Алі (1919-1957) — алжирський юрист, убитий французькими військовими (інсценовано самогубство — його було викинуто з балкону). — 45

Бусія Кофі Абрефа (1913-1976) — ганський політичний діяч, керівник Об'єднаної партії, що у 1950-60-х роках була в опозиції до Кваме Нкруми, прем'єр-міністр країни у 1969-1972. — 138

Бюго Томас Робер (1784-1849) — французький маршал (1843) і генерал-губернатор (1840-1846) Алжиру. — 41

Валері Поль (1871-1945) — французький поет і есеїст. — 142

Варфоломіївська ніч — різанина у Франції протестантів-гугенотів католиками у ніч проти 24 серпня 1572-го (день св. Варфоломія), ініційована та зорганізована Катериною Медичі, матір'ю короля Карла IX. Масові вбивства сталися в Парижі та низці провінційних міст. За ріжними оцінками, було вбито від 5000 до 30.000 чол. — 102

«Вільна Європа» — радіостанція, що пропонує новини та надає аналізу щодо Східної Європи, Близького Сходу та Центральної Азії. Формально приватна й незалежна, до 1972-го вона була фінансована ЦРУ. Існує від 1949-го. — 39, 56

- волов — народність Гамбії та Малі. — 100
- Вольтер (1694-1778) — французький поет, письменник і мислитель доби Просвітництва. — 142
- Всесвітня Організація Здоров'я (ВОЗ) — 207
- Гюго Віктор (1802-1885) — французький поет, письменник і драматург. — 142
- Г'юз Ленгтон (1902-1967) — американський поет, письменник і громадський діяч, помітна постать «Гарлемського відродження» (культурно-мистецького руху чорношкірих американців у 1920-х — 1930-х). — 141
- Гагарін Юрій (1934-1968) — радянський льотчик-космонавт, 1961-го року здійснив перший космічний політ. — 59
- Голь Шарль де (1890-1970) — французький бригадний генерал (1940), керівник руху «Вільна Франція» (1940-1944) під час другої світової війни і президент (1959-1969) Франції. — 11, 39, 57, 59
- гріот — мандрівний оповідач у деяких країнах Західної Африки. — 150
- Дагомея — колишня (до 1975-го) назва Беніну. — 137
- Дакар — столиця Сенегалу. — 99, 151, 152, 154
- Дар аль-Іслам — збірна назва на поозначення країн, що перебувають під владою мусульманських правителів. — 139
- Депестр Рене (народ. 1926) — гайтіанський поет і політичний діяч, комуніст. — 142, 147, 148

- джамаат — мусульманська громада. — 14, 63
- Дідро Дені (1713-1784) — французький письменник, драматург і мислитель доби Просвітництва. — 142
- Діоп Біраго (1906-1989) — популярний сенегальський письменник і поет, пропагандист ідей негритюду. — 138
- Дія Мамаду (1910-2009) — сенегальський політичний діяч, перший прем'єр-міністер (1957-1962) Сенегалу. — 99
- Дрейк Сейнт-Клер (1911-1990) — американський соціолог і антрополог, радник ганського президента Кваме Нкруми. — 138
- дуар — округа в Алжирі. — 46, 66, 67, 122, 172
- Дьєн-Б'ен-Фу — місто у В'єтнамі, поблизу якого в березні-травні 1954-го відбулась вирішальна битва першої індокитайської війни (1946-1954) між французькими військами та в'єтнамськими партизанами. Французи зазнали нищівної поразки, втративши в битві понад 8000 убитими та пораненими і понад 13.000 полоненими та пропалими безвісти. — 31
- Дюринг Ойген (1833-1921) — німецький економіст, теоретик етичного соціалізму й критик Карла Маркса, вчення которого, на його переконання, він «поділав». — 26, 27
- Ев'ян-ле-Бан — місто на сході Франції. У березні 1961-го мер міста Каміль Блан був убитий французькими праворадикалами, які намагались зірвати мирні переговори між урядом Франції та алжирським Фронтом національного визволення, що мали невдовзі розпочатися в цьому місті. — 45
- Елізабетвіль — стара, колоніальна назва міста Лубумбаші в Демократичній Республіці Конго (Конго-Кіншаса). — 99
- Енгельс Фридріх (1820-1895) — німецький підприємець, економіст і теоретик соціалізму (комунізму), близький друг Карла Маркса. — 26, 27
- Жакерія — селянське повстання у північній Франції в червні 1358-го року. — 33, 35, 37, 38
- Жід Андре (1869-1951) — французький письменник, драматург і літературний критик, лавреат Нобелівської премії з літератури (1947). — 142
- кабіли — найчисленніший берберський народ у північному Алжирі. — 67, 202
- аль-Кадир Абд (1808-1883) — алжирський учений, містик (суфій), політичний і військовий діяч. 1832-го року очолив повстання проти французьких колонізаторів, яке попри окремі успіхи за знало поразки. 1847-го року здався на ласку французької влади. Помер на вигнанні в Сирії. — 31
- кайд — сільський голова та суддя. — 49, 63, 83, 210
- Калонджі Альбер (народ. 1929) — конголезький політичний діяч, президент, а згодом король само проголошеної держави Південна Касаї (1960-1961). — 65, 101
- Каротерс Джон Колін (1903-1989) — англійський психіятр. — 207, 208
- Картье Раймон (1904-1975) — французький журналіст і письменник, у 1950-х — політичний оглядач і головний редактор журналу «Парі мач». — 135
- Касаї — західний регіон Демократичної Республіки Конго (Конго-Кіншаса). 1960-го південна частина регіону за підтримки уряду Бельгії відокремилася від країни та близько року існувала самостійно, спочатку як республіка, а потім як королівство Південний Касаї. — 65, 84, 101
- Кастро Рус Фідель (1926-2016) — кубинський політичний діяч і революціонер, лідер Кубинської революції (1953-1959), перший секретар (1965-2011) Комуністичної партії Куби, прем'єр-мініster (1959-1976), голова ради міністрів (1976-2008) і президент (1976-2008) Куби. — 28, 35, 37
- Катанга — південна провінція Демократичної Республіки Конго (Конго-Кіншаса), багата на мідь, золото й уран. У 1960-1963 роках ця провінція під проводом Моїза Чомбе та за підтримки уряду Бельгії відокремилася від решти країни й була фактично незалежною державою. Протягом всього свого нетривалого існування ця «держава» воювала з центральним урядом Конго. — 84, 101
- Квадрус Жаніу (1917-1992) — бразильський політичний діяч, член Християнсько-демократичної партії та Робітничої партії. На посаді президента (1961) Бразилії намагався провадити незалежну від США зовнішню політику,

## ПОКАЖЧИК ІМЕНІ ТЕРМІНІВ

- встановив дипломатичні зносини з Кубою та СРСР. — 53
- Кеніятта Джомо (1894-1978) — кенійський політичний діяч, революціонер, пропагандист панафриканізму, керівник (1947-1960) Кенійського африканського союзу, перший прем'єр-міністер (1963-1964) і президент (1964-1978) Кенії. — 39, 141
- Кеннеді Джон Фіцджералд (1917-1963) — президент (1961-1963) США від Демократичної партії. — 35
- Корнель П'єр (1606-1684) — французький драматург. — 142
- Лагос — столиця (1960-1991) і найбільше місто Нігерії. — 152
- Ліга Арабський Країн — об'єднання держав Близького Сходу з переважно арабських населенням, створена 1945 року в Каїрі. — 139
- Ліоте Юбер (1854-1934) — французький дивізійний генерал (1907), генерал-резидент (1912-1926) Марокко. — 41
- лулуа — народність Конго. — 101
- Лумумба Патріс (1925-1961) — конголезький політичний діяч, революціонер, один із засновників (1958) Конголезького національного руху і перший прем'єр-міністер (1960) Демократичної Республіки Конго (Конго-Кіншаса). Після військового перевороту, організованого за підтримки ЦРУ, його було заарештовано та безсудно страчено за мовчазної згоди США та Бельгії. — 39, 84
- Лякост Робер (1898-1989) — французький політичний діяч, член Французької соціялістичної партії, під час другої світової війни учасник руху Опору. Переїхавши в 1956-1957 роках на посаді міністра-резидента та генерал-губернатора Алжиру, явився прибічником крутих заходів. — 46-48
- Мав-мав — повстання корінних мешканців Кенії проти британського панування у 1952-1959 роках. Хоча повстанці зазнали військової поразки, колоніальна влада була змушена незле поступитися, а 1963-го року Кенія загалом стала незалежною. — 25, 38, 43, 69, 78, 208
- малінке (мандінго) — народність Гамбії, Гвінеї та Малі. — 150, 151
- марабут — мусульманин-містик або самітник, що присвятив себе духовному самовдосконаленню. — 49, 63, 101, 149
- Маркс Карл (1818-1883) — німецький економіст і теоретик соціалізму (комунізму), керівник міжнародного робітничого руху. — 9
- Массю Жак (1908-2002) — французький дивізійний генерал (1958) та командир 10-ї парашутної дівізії, що уславилася надзвичайною жорстокістю в Алжирі; взяв участь у спробі державного перевороту в травні 1958-го. — 48
- Мба Леон (1902-1967) — засновник (1946) партії «Габонський спільнотний комітет» і перший президент (1960-1967) Габону. — 28, 29
- Мейєр Рене (1895-1972) — французький політичний діяч, прем'єр-мініster (1953) Франції і голова (1955-1958) Європейської спільноти з вугілля та сталі (майбутнього Європейського Союзу). — 10

## ПОКАЖЧИК ІМЕНІ ТЕРМІНІВ

- Меннен-Вільямс Гергад (1911-1983) — заступник (1961-1966) Державного секретаря США у справах Африки. — 38
- мессаліти — послідовники Ахмеда Мессалі Хаджа (1898-1973), члени заснованого ним Алжирського національного руху. — 84
- Молле Гі (1905-1975) — французький політичний діяч, член Французької соціалістичної партії, під час другої світової війни учасник руху Опору. Як прем'єр-міністер (1956-1957) наполягав на переговорах з Фронтом національного визволення, але опісля завданняйому військової поразки. — 24
- Мораманга — місто на Мадагаскарі, в якому 6 травня 1947-го французькі колонізатори розстріляли з кулеметів від 120 до 160 арештантів — активістів демократичного руху за відродження Мадагаскару. — 32
- Моріак Франсуа (1885-1970) — французький письменник, Нобелівський лавреат (1952). — 11
- Мосаддик Мохаммед (1882-1967) — іранський політичний діяч, учасник Іранської конституційної революції (1905-1911), засновник (1949) Національного фронту, прем'єр-міністер (1951-1953) Ірану. Націоналізував нафтovу промисловість і провадив політику демократизації країни. Його було усунено з посади наслідком державного перевороту, організованого іранськими військовими спільно з американською та британською розвідками. — 28
- Мум'є Фелікс-Ролан (1925-1960) — камерунський політичний діяч, революціонер, керівник (1958-1960) Союзу народів Камеруну. Вбитий французькими спецслужбами (його було отруено в Женеві). — 39
- Мюссе Альфред де (1810-1857) — французький поет і драматург. — 142
- Наполеон (1769-1821) — французький бригадний генерал (1793), консул (1799-1804) й імператор (1804-1814, 1815) Франції. Він і його маршали зазнали невдачі у спробі підкорити Піренейський півострів, на якому в 1808-1814 роках наразилися на запеклий опір так регулярних армій Еспанії, Португалії та Англії, як і партизанів. — 27
- негритюд — літературно-філософська та політична течія, спрямована на культурне самоствердження всіх людей Африки та африканського походження. — 137, 138, 140, 154, 161
- Нкрума Кваме (1909-1972) — ганський політичний діяч, перший прем'єр-міністер (1957-1960) і президент (1960-1966) Гані. Соціаліст, активний діяч руху неприєднання і теоретик панафриканізму. Його було усунено від влади результатом перевороту, організованого за участі ЦРУ. — 65
- Організація Об'єднаних Націй (ООН) — 36, 37, 46, 47, 154
- Організація північноатлантичного договору (НАТО) — 56
- По Едгар Еллан (1809-1849) — американський поет і письменник. — 142

Повстання на Мадагаскарі (1947-1948) — народне повстання проти французького правління на острові, придушене колонізаторами особливо жорстоко. Внаслідок бойових дій і від голоду, за даними національної преси, загинуло до 100.000 повстанців і мирних мешканців. — 37, 67, 154

Поро Антуан (1876-1965) — французький психіятр. — 204-207

Рабемананжара Жак (1913-2005) — мадагаскарський поет, драматург і політичний діяч, один із засновників (1956) Союзу малагасійського народу, помітна постать негритюду. — 154

Рабле Франсуа (1484-1553) — французький монах-францисканець, лікар і письменник. — 142

Райт Ричард (1908-1960) — американський письменник і громадський діяч. — 140

Расін Жан Батист (1639-1699) — французький поет і драматург. — 142

Роберто Голден (1923-2007) — ангольський політичний діяч, засновник (1962) і керівник (1962-1999) Національного фронту визволення Анголи (ФНЛА), одного з трьох партизанських рухів країни, що вибирали незалежність. — 82

Родезія — стара, колоніяльна назва Зімбабве. — 35

Руссо Жан-Жак (1712-1778) — швейцарський і французький композитор, письменник і мислитель доби Просвітництва. Його теорії мали чималий вплив на діячів Французької революції. — 142

Сайгон — стара назва міста Хо Ши Мін у В'єтнамі. — 152

Саморі Туре (1830-1900) — засновник імперії Вассулу (Західна Африка), що проіснувала двадцять років, і керівник руху опору французьким колонізаторам. Помер на вигнанні в Габоні. — 31

САС (спеціальні адміністративні секції) — особливі французькі підрозділи, що вони в Алжирі пропагували, розвідували та забезпечували взаємодію між армією, поліцією і харкі. — 39

Сезер Еме (1913-2008) — мартиніцький франкомовний поет, есеїст і політичний діяч, член (1945-1956) Французької комуністичної партії та засновник (1958) Мартиніцької прогресивної партії. Один із засновників негритюду. — 43, 45, 127

«Семен афрікен» — франкомовний щотижневик, що виходить у Браззавілі (Республіка Конго) від 1952-го. — 110, 111

Сенгор Леопольд Седар (1906-2001) — сенегальський франкомовний поет, есеїст і політичний діяч, засновник (1948) Сенегальського демократичного блоку, перший президент (1960-1980) Сенегалу, один із засновників доктрини негритюду. — 13, 141, 154

Сетіф — місто в північному Алжирі, центр стихійного виступу алжирського народу проти французького колоніального панування 8-17 травня 1945-го. Повстання розпочалось 8 травня — у день, коли алжирці дізналися про капітуляцію нацистської Німеччини у війні, — антиколоніальною демон-

страцією. Ходу було розігнано, після чого алжирці здійснили низку нападів на французьких поселенців, внаслідок яких загинуло понад 100 людей. У відповідь колоніальні війська і поліція вдалися до репресій, в тому числі масових розстрілів цивільних, що їх жертвами, за ріжними оцінками, стали від 6000 до 45.000 алжирців. — 37, 152

Солсбері — стара, колоніяльна назва міста Хараре, столиці Зімбабве. — 35

сонгаї — африканський народ, що живе у Західній Африці, на берегах річки Нігер на території сучасних Буркіна-Фасо, Малі та Нігеру. — 135

Сполучені Штати Америки (США) — 35, 97, 138, 140, 193, 194

Суец — місто у північно-східному Єгипті біля північного краю канала, що з'єднує Середземне та Чорвоне моря. Наміри єгипетського керівництва націоналізувати канал, що про них було заявлено в липні 1956-го, викликали нездовolenня в урядів Великої Британії та Франції. У жовтні того ж року вони організували проти арабської країни агресію (яку підтримав Ізраїль). Бойові дії тривали до початку листопада. — 37

Сундята (1217-1255) — легендарний герой мандінського народу, керівник боротьби проти ганського царя Сумаоро Канте і засновник імперії Малі (проіснувала до початку XVII ст.). — 31

«Сюд медікал — е кіургікал» — французький медичний щомісячник. — 206

Туре Ахмед Секу (1922-1984) — гвінейський політичний діяч, президент (1958-1984) Республіки Гвінея (колишньої «французької» Гвінії). — 129, 133

Уфуе-Буані Фелікс (1905-1993) — засновник (1946) Демократичної партії Кот-д'Івуару і перший президент (1960-1991) Кот-д'Івуару. — 31

Федерб Люї Леон Сезар (1818-1889) — французький бригадний генерал (1863), губернатор (1854-1865) Сенегалу. — 41

фелах — селянин у країнах Північної Африки. — 15, 45, 122, 123, 172, 201

Федерація Малі — співдружність Малі, Сенегалу та Судану, що існувала протягом кількох місяців 1960-го. — 99

Філіппвілль — стара, колоніяльна назва міста Скікда на північному сході Алжиру, під час спроби штурму якого в серпні 1955-го бійці Фронту національного визволення вбили близько 120 французьких поселенців й алжирців. У терористичних акціях, розв'язаних після боїв у Філіппвіллі колоніальними військами, поліцією та ополченням колоністів, загинуло, за ріжними оцінками, від 1300 до 12.000 алжирців — бійців ФНВ і цивільних. — 46

Фодеба Кейта (1921-1969) — гвінейський танцорист, музикант, письменник, драматург і політик, член антиколоніального Африканського демократичного об'єднання і міністер Республіки Гвінея (колишньої «французької» Гвінії). — 148, 152

Фор-де-Франс — столиця Мартиніки, заморського володіння Франції. — 152

Фронт національного визволення Алжиру (ФНВ, засн. 1954) — політична партія, головний організатор національно-визвольної боротьби проти французьких колонізаторів під час війни за незалежність у 1954-1962 роках. — 24, 124, 169, 174, 177, 190, 196

фула (фульбе) — народність Гвінеї, Малі, Сенегалу та інших країн Західної Африки. — 100

Фума Суванна (1901-1984) — лаоський принц і політик-центріст, прем'єр-міністер (1951-1954, 1956-1958, 1960 і 1962-1975) Лаосу. — 39

Фумі Вонгвітчіт (1909-1994) — лаоський політичний діяч, один із керівників Комуністичної партії Лаосу, мініster у низці коаліційних урядів спочатку королівства, а пізніше Республіки Лаос у 1950-80-х, президент (1986-1991) Лаосу. — 39

харкі — салдат-доброволець французької армії з гурту алжирських арабів. — 84

хова (хува) — одна з трьох каст народності меріна на Мадагаскарі; каста вільних людей. — 84

Хрущов Нікіта Сергієвич (1894-1971) — радянський політичний діяч, перший секретар (1953-1964) Комуністичної партії Радянського Союзу і голова (1958-1964) Ради Міністрів СРСР. — 35, 37

Чомбе Моїз (1919-1969) — конголезький політичний діяч, засновник (1960) партії СОНАКАТ, що виступала за широку автономію — аж до відокремлення від Демок-

ратичної Республіки Конго (Конго-Кіншаса) — багатої на мідь, золото й уран південної провінції Катанга; прем'єр-міністер (1964-1965) Конго. — 39

Шар Рене (1907-1988) — французький поет. — 148

Шарпевілль — місто у Південній Африці, в якому 21 березня 1960-го білі поліцейські розстріляли мирну демонстрацію чорних, вбивши 69 осіб, в т.ч. 8 жінок і 10 дітей. — 35

Шейкспір Вільям (1564-1616) — англійський актор, поет і драматург. — 142

Юлу Фульбер (1917-1972) — конголезький католицький священик, політичний діяч і прем'єр-міністер (1958-1959) Республіки Конго (Конго-Бразавіль). — 110

Firestone (засн. 1900) — американська компанія-виробник автопокришок і власниця каучукової плантації площею 4000 км<sup>2</sup>, також заводів, що виробляють гумові вироби в Ліберії. Відома нещадною експлоатацією робітників-африканців і дітей, що працюють. — 53

United Fruit (засн. 1871) — американська компанія-власниця сільськогосподарських підприємств у Центральній Америці й великий продавець бананів. Знана порушенням прав латиноамериканців, котрі працюють на її плантаціях, ухилянням од сплати податків у країнах-виробниках і підкупом місцевих чиновників. 1970-го року змінила назву на United Brands, а 1986-го — на Chiquita Brands. — 53

## ЗМІСТ

<b>1</b>	Щодо насильства . . . . .	5
	Щодо насильства в міжнародному контексті . . . . .	51
<b>2</b>	Велич і неміч спонтанності . . . . .	61
<b>3</b>	Прикрі пригоди національної свідомості . . . . .	93
<b>4</b>	Про національну культуру . . . . .	133
	Спільні засади боротьби за національну культуру та визвольної боротьби . . . . .	156
<b>5</b>	Колоніяльна війна та психічні розлади . . . . .	165
	Від жадання злочину північноафриканцями до війни за національну незалежність . . . . .	200
	Заключне слово . . . . .	213
	Показчик імен і термінів . . . . .	218

Наукове видання

**Франц Фанон**

**Гнані і голодні**

*Переклад з французької* І. Ковальська, І. Цюпа та К. Шепетюк

*Наукова редакція* Р. Тиса

*Літературна редакція* О. Чоботар

*Художнє оформлення* М. Кириченко

Серія «Чорна шкіра — білі маски»

Підп. до друку 23.12.2016. Формат 60x84/16. Папір офсет.

Тарнітура «Times New Roman». Ум. друк. арк. 13,25.

Тираж 200 пр. Зам. № 16.12-42.

ПВТП «LAT&K»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 181 від 15.09.2000 р.

Тел.: 235-00-09, 235-75-28